6813

902.7
G-93

Գիւմրա
1909

902.7
G-93

ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ

ԿԷՍ ԴԱՐՈՎ ՅԱՌԱՋ

ԿԱՄ

ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԱՆՑԵԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ԳՐԵԱՑ

Թ. Յ. Ս.

ՏՊԱԳՐԵՑԱՒ ՆՊԱՍՏԻՒ ԱԶՆԻՒ ԲԱՐԵԿԱՄԻ ՄԻՈՅ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1909.

902.7
G-93

Իմ Ազնիւ եւ սիրեցեալ բարեկամ . . .,

Որովհետեւ ձեր բնիկ համեստութեամբն չյօժարեցիք յիշել ձեր անունն, ահա պատուեցի ձեր կամքն: Բայց հարկ կը համարիմ զանէ յիշատակել աստ իմ անկեղծ եւ ջերմ շնորհակալութիւնն վասն սիրելույդ այսպէս քաղցրութեամբ պատուելոյ ձեռունի "Վարպետի" խնդիրն:

41063 ու
~~11662 աւ~~
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀԱՍՌ - Арм. ССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
24735-61 գ
2004

Քանի ամօք յառաջ, պատահեցաւ որ սորա գրիչն, առ ժամանակ մի, կը բնակէր մի մենաւոր գիւղանիստ վայրում, ուր ընթերցանութեան միջոցք եւս հազիւ կային: Եւ երկար ձմեռնային երեկոյքն ծանրանալով իւր վերայ, միայնակութիւնից — որպէս բնական է այսպէս դէպքում — ընկղմեալ կը մնայր երկար ժամք մտածութեան մէջ: Մատաղ հասակն կը սիրէ միշտ ապառնւոյ վերայ շրջշրջել միտքն, այլ ծերութիւնն, որոյ ապառնին այլ եւս կարճ է, կը ձգտէ իւր մտածութիւնն առ անցեալն: Եւ այսպէս էր զի վեր մտածութեանց մէջ, երեւակայութիւնն յառաջ կը բերէր նորա յիշողութեան վարագուրի վերայ բազում եւ պէսպէս անցեալ դիպուածոց եւ անցից լուսաթափանց շարժուն պատկերներ: Սոյն պատկերներն մարմնացնելոյ աղագաւ որպէս զքաղմունք ինչ, թղթոյ փոքրիկ պատառաց վերայ ի գիր անցուցան, որք մնացին ապա երկար ժամանակ լքեալ եւ աննշմար: Բայց երբ պաշտօնից հրաժարիլ պարտաւորեցաւ ասացեալ գրիչն ի պատճառս ծերութեան եւ անառողջութեան, օր մի ակնարկութեան ներքոյ գտեալ ասացեալ պատառաց ծրարն, հետամտութեամբ սկսաւ կարդալ զայնս — պարապ ժամանակ ունելով — եւ այսպէս թուեցաւ իւրն որ թէ եւ շատ արժանիք չկային

ի նոսին, բայց դեռ եւս գուցէ արժանի համարուէին այլ ազգակից անձանց ընթերցման եւս: Թէեւ, աչաց վատուժեան պատճառաւ, փոքր մի նեղութիւն եղեւ հաւաքել եւ օրինակել զայնս կանոնաւորապէս, սակայն դարձեալ որպէս զբաղմունք ինչ յանձն էառ զայն. եւ ահա այս է արդիւնքն զոր կը դնէ ընթերցողի յանդիման:

Գրչին զբաղմունք եղեն մտածմունքն, նոցին մարմնացնելն, նոյնպէս եւ օրինակելն: Եւ եթէ ժամ մի կամ երկու զբաղել կարողանայ նոյնն ընթերցողին եւս, ուրեմն գրչի նպատակն ապարդիւն չպիտի լինի:

ՅԱՆԿ

Տունք եւ շինութիւնք,
Քաղաքական վիճակ,
Ներքին կառավարութեան վիճակ,
Նիւթական վիճակ,
Ընտանեկան կեանք,
Ընտանեկան Յարաբերութիւնք
    Լաչ պանեցն,
    Կնոջ իւր ամուսնոյն օտար ձեռանացն,
    Արական սեռի նախադասութիւնն,
    Սնուանք եւ մանկանուանք,
Ընտանեկան հանդերձանք եւ կարասիք եւ կահք,
Հագուստ եւ զարդ,
Ուտելիք եւ ըմպելիք,
Հիւանդութիւն, բժիշկ եւ դեղ,
Մարդասիրութիւն եւ առողջական զգուշութիւնք,
Այցելութիւնք եւ հիւրընկալութիւնք,
Ծնունդ,
Մկրտութիւն,
Երեխայից զարգացմանց ձեւ,
Բաղնիք եւ Օրօրոց
Հարսանիք,
Մահ.

ՏՈՒՆՔ ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ

Նոր Ջուղայու տունքն իւրեանց բարձր՝ բարձր որմերովն, թէ եւ մի օտարականի աչքում բանտի նմանութիւն կը բերեն, այլ թէ սովորութիւն եւ թէ հարկի պարտաւորութիւն էր եղել նմա այնպէս բանտանման շինել իւր տունն, Ջուղայեցին կը սիրէր զայն։ Կը սիրէր նորին անմիջամուխ առանձնութիւնն։ Այն իւր բերդն էր, իւր ամրոց եւ պատսպարան էր, իւր առանձին փոքրիկ աշխարհն էր, եւ նորա մէջ էր, որ ընտանեկան կեանքն իւր բոլոր զուարճ կամ տխուր, ախորժ կամ անախորժ գերովքն կ'անցանէր, վարագուրուած օտարի աչքից։ Ջուղայեցիք՝ ի սկզբանէ անտի ոչ միայն տնասէր են եղած, այլ եւ անկանոն եղանակաւ տնաշինասէր, բառիս նիւթական նշանակութեամբն առեալ։ Ի սկզբանէ անտի, գուցէ եւ մինչ այժմ, ամէն մի Ջուղայեցւոյ առաջին փափագն,

առաջին փառասիրութիւնն, առաջին նպատակն եղեալ է իւր համար մի սեպհական տուն ունիլ, կամ շինել եթէ կարելի։ Դարձեալ տան մէջ բնակելոյ սովորութիւն երեւի բնաւ չէ եղած եւ հին ժամանակներում։ Առաջին անգամ տուն վարձելոյ անցքն զոր ես կը մտաբերեմ, փոքր մի ծիծաղելի էր, եւ տանուտեառն համար ոչ այնչափ քաջալերական։ Պատուաւոր Հայ մի իւր գերդաստանով Համադանից առ Ջուղա գալով, Յակոբջանեանց կամ Պրտուէնց Թաղում, վարձու ստացաւ բաւական մեծ տուն մի տարեկան տասներկու, կամ ամսական մի Ղռան վարձով։ Փոքրն լաւ է քան ոչինչն, պիտի մտածած լինէր տանուտէրն իւր մտքում բաւարարութեամբ, բայց խեղճ մարդն չգիտէր որ իւր ծառն նոր սկսած է կանաչել։ Տարւոյ վերջում, օր մի հանդիպելով իւր տան վարձատու բնակիչին, յառաջ քան իւր բերան բանալն, վերջինդ կ'ասէ, "Ուրախ կլինեմ, Պարոն, եթէ շնորհէք մեր թեթեւ հաշիւն աւարտել"։ Տանուտէրն զարմանալով, թէ ինչ հաշիւ պիտի լինի այն, քանզի ոչինչ դրամոց տուրեւառ չէր պատահեալ նոցա մէջ, եւ մտածելով որ եթէ հաշիւ աւարտելոյ բան կայ, աւարտելն յաւէտ նորա ձեռքումն է եւ ոչ իւր, քանզի ահա ժամանակ էր որ իւր տան վարձն գտանէր, կը հարցնէ թէ ի՞նչ հաշիւ է այն։ "Տան մասին", կը պատասխանէ միւսն, "Գերմակ նորոգութիւնք էին հարկաւոր զոր արարեալ եմ։ Հաշտի — փողոցադրան գաւիթ — լամբէրի աղիւսներն խախտուած էին, զայդ շինեալ եմ, երկու նոր ակութ եմ պատրաստեալ, փոսի պզուկն նորոգեալ եմ, եւ այլ այդպիսի ծախքեր եմ արարել, եւ բոլոր ծախուց գումարն է տասնեւեօթն Ղռանիք եւ մի Աբասի, եւ շնորհակալ կը լինիմ, եթէ նեղութիւն չէ ձեր համար, տասներկու Ղռա-

նիք, տան վարձու համար պահելով, հինգ Ղռանիք եւ մի Աբասին վճարէք ինձ"։ Այսպէս էր յառաջն տուն վարձու տալն ի Ջուղա։ Ի հարկէ սորա պատճառն դժուարին չէ հասկանալ, երբ կը մտաբերեմք որ ժամանակ է եղել ի Ջուղա, շատ տներ անտէր եւ անբնակիչ են եղած, քանզի երբեմն այնպէս դառն հալածմունք կային եւ խղճիկ Ջուղայեցւոց վերայ, որ միայն իւրեանց անձն փրկելոյ համար, տուն եւ ստացուածք լքանելով, կը փախչէին առ օտար աշխարհ։ Պատահած է ժամանակ, որ Ջուղայու տների կէս թուով եւս բնակիչք չեն եղել անդ, եւ գիւղացիք յետոյ գալով ի Ջուղա, դատարկ եւ անտէր տներին տիրացելան առանց գին տալոյ։ Կէս դարով յառաջ եւս կային տներ, որոց դրունքն փակ էին եւ չունէին բնակիչ։ Յետոյ այլ մի սովորութիւն եւս եղել է միշտ, եւ գուցէ կայ մինչ այժմ, որ եթէ ոք սեպհական տուն չունէր, կարող էր այլոյ տան մէջ ձրի բնակութիւն գտանել, եւ սոքա հակառակ բառի նշանակութեանն, կը կոչուէին "տնուոր", գուցէ միեւնոյն դիտմամբ որպէս սովորութիւն էր կուրին աչքաւոր կոչել, հաւանական է թէ նոցա սիրտն չցաւացնելոյ համար, քանզի աչքաւորն աչք ունող, որպէս եւ տնուորն տուն ունող կը նշանակէ։ Բազում տանուտեարք կը հրաւիրէին եւ կը համոզէին որ այս ինչ կամ այն ինչ տնուոր գնայր իւրեանց տան մէջ բնակուէր, քանզի ապահովութիւն կը համարէին զայն, եւ գրեթէ ամէն հինգերորդ կամ վեցերորդ տուն իւր տնուորն ունէր, որ մի կամ երկու սենեակ գտանելով իւր համար կ'ապրէր անկախ եւ մխիթար։ Ի դէպս անհամաձայնութեան ինչ, կը սպառնայր տնուորն առ տանուտէրն, որ նորա տունն կը թողնէր ի բաց կ'երթայր, եւ շատ անգամ տանուտէրն կը խոնարհէր, քանզի տնուորի համար միշտ բնակութիւնն պա-

կաս չէր։ Այսպէս էր կէս դարով յառաջ ի Ջուղա, եւ այսպիսի հանգամանաց ներքոյ ով կերպաէր տան վարձ տալ։ Յետոյ որքան չնչին եւ թեթեւ էին տանց արժէքն։ Այն ժամանակում ի բոլոր Ջուղա, չկարծեմ, կայր տուն որ երկու հարիւր թումանեց յաւել գին բերէր։ Բայց տասն եւհինգ թումանով եւս կարելի էր տուն գնել։ Մի տուն Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ կից, վաճառուեց տասն եւ ութ թումանով, եւ գնօղն կը տրտնջէր թէ խաբուած էր ինքն, եւ այնու դրամով յաւել լաւ տուն էր կարող գնել։ Չարսու թաղի բաղնիքի փողոցում մի տուն վաճառուեց տասն եւ մին թումանով, չգիտեմ սա եւս անիրաւեալ էր կարծում զինքն թէ ոչ։

Շինուածոց մասին Նոր Ջուղա, բացառութեամբ քանի մի եկեղեցեաց եւ տանց, չկարէր շատ պարծիլ, բայց սասցեալ բացառութիւնքն բաւական հօյակապ շինութիւնք էին, որք ի հարկէ դեռ պէտք է կանգուն լինին, թողեալ Քօչէր թաղում եղեալ Մնացականեանց ստացեալ տունն — փառաւոր եւ շքեղ դարպաս մի յաւել՝ քան տուն — զոր անիրաւ պարսիկ սուտ ժառանգ մի տիրապետելով, առանց մի քար միւսոյ վերայ թողնելոյ, բոլորովին հիմնայատակ արար, եւ ջուղայեցիք, աւա՜ղ, ձեռն ձեռնի վերայ դրած, ականատես եղեն սոյն ափսոսելի կործանմանն, եւ ոչ ոք քայլ մի չյառաջացաւ փրկել այն փառաւոր շինութիւնն յայդպիսի անարգ կործանմանէ։ Հազիւ կայ կարծեմ այժմ ի Ջուղա այնպիսի արքայավայել շինութիւն, եւ գուցէ պակաս քան երկուհարիւր թումանով հնարէր փրկել զայն։ Վերն ասացի թէ ջուղայեցիք ոչ միայն տնասէր, այլեւ անկանոն եղանակաւ տնաշինասէր էին, բայց շատ զարմանալի եւ տարօրինակ էր յիրաւի նոցա նոյն սէրն ցուցանելոյ եղանակն։ Տարօրինակութիւն բանին այն էր, որ շինու-

թիւնն ընդհանրապէս կը սկսանէր նախ քանդելով արդէն եղած շինուածն։ Մի տան նորոգութիւն տալն բնաւ մտածելի բան չէր։ Թող թէ տան որմերն անծեփ էին, թող թէ ամենայն ինչ արտաքոյ եւ ի ներքոյ քանդ քանդուած եւ խախտեալ էր, որդւոց յորդիս կը բնակէր անդ տանուտէրն որչափ դեռ յարկն չէր փլեալ, եւ թէեւ կաւաշէն բայց Ջուղայու տներն հարիւրաւոր տարիք այսպէս անխնամ եւ առանց նորոգութեան եւս կը մնան, ի պատճառս խիստ չորութեան օդոյն, եթէ փոքր մի կաւեայ ծեփոյ տանիքն նորոգուի, սա՛, հինգ կամ վեց տարին միանգամ, փլանելն չգիտեն ինչ է, եւ կը մնան կանգուն դարէ ի դար։ Բայց եթէ ըստ բերման բախտի, տանուտէրն կամ նորա ժառանգն յաջողութեան հանդիպէր, մանաւանդ թէ ի Հնդկաստանայ փոքր ինչ դրամով վերադառնայր, առաջին գործն, հայրենական տան շինութեան գործն էր նորա համար։ Ահա կը կարծէր ոք, որ փոքր մի կը նորոգէր զայն ի ներքուստ եւ արտաքուստ, որմերն ծեփելով, խախտուածքն ի կարգի դնելով, սենեակքն սպիտակցնելով, եւ ամենայն եղանակաւ չափաւոր գեղեցկութիւն, եւ վայելուչ եւ մխիթարական կերպարան տալով տանն, բայց ոչ, կամ միայն մի մասն կը քանդէր եւ ի նորոյ կը շինէր, մինչդեռ միւս մասն իւր սովորական կիսաւեր վիճակումն կը մնէր, որպէս հին կարկատան նոր ձորձոյ վերայ, կամ ի հիմանց նոր շինութիւն մի կը սկսանէր կից հնոյն, եւ այս առանց շինութեան ծախքն հաշուելոյ, եւ ըստ աւետարանական առակին կը մնայր անկատար, եւ կամ եթէ պարտքի ներքոյ անկանելով հազիւ հազ ի կատար հասուցանէր, կը պարտաւորէր վասն դրամ գտանելոյ եւ պարտքն վճարելոյ կրկին պանդխտութիւն գնալ, եւ շատ տարիք մաշելով իւր կեանքն, հեռի յընտանեաց, երբեմն վերադառնալոյ եւ նորա մէջ բնակելոյ

ափոփանացն եւս չէր արժանանալ, մեռանելով օտար աշխարհում։

Նոր Ջուղայ իւր դրից եւ շինութեանց մասին չպիտի շատ փոփոխուած լինի կէս դարու միջոցում, քանզի նորա օդոյ պարզութիւնն եւ չորութիւնն ժամանակի ժանիքն այնպէս սուր չպահէ որպէս խոնաւ աշխարհներում, ուր յիսուն տարիք բաւական են զարմանալի փոփոխութիւնք պատճառել։ Բայց միանգամայն անփոփոխ եւս չէ Ջուղա։ Կէս դարով յառաջ կային ինչ ինչ ի Ջուղա, որք ափսոս չկան արդ։ Կային նորա նախկին շքեղութեան եւ փառաւոր վիճակի պատուական նշխարներն, կային այն սքանչելի եւ հոյակապ պալատանման շինութեանց աւերակներն, որք անբարբառ վկայէին թէ ինչ էր եղեալ երբեմն Նոր Ջուղա, եւ ինչ է այն արդ։ Դեռ կանգուն կային ամբողջ յարկաւ, ոչ միայն «Շաւէլոնց», «Զանգակով», «Խիարադմէթ» եկեղեցիքն, եւ Սուրբ Յովհաննու վանքն, այլ բազում հոյակապ շինութիւնք նաեւ թէ Զանգարուտ գետոյ կողմում, թէ Ղէյնուն ասացեալ տեղում, եւ թէ Նազարեանց մեծ փողոցի երկու կողմում եւս։ Բոլոր այս շինուածքներն թէ եւ անխնամ լքեալ գրեթէ հարիւր տարի անց ժամանակ, բայց դեռ ըստ մեծի մասին ամբողջ եւ հաստահիմն կանգնած կային, եւ փոքր մի խնամածութեամբ կը տեւէին դեռ հարիւրաւոր տարիք։ Ու ինչ պատկառելի եւ պաշտելի արձաններ եւ հնութիւնք էին այնք, ինչ գեղեցիկ յիշատակարանք նախկին Ջուղայեցւոց մեծագործութեանց։ Մատաղ հասակում երբ ընկերակիցք ոմանք զբօսնլոյ կ'երթայինք առ գետոյ կողմն, կը զմայլէինք, կը սքանչանայինք, այն լքեալ, անխնամ եւ անտէր, փառաւոր եւ մեծագործ շինուածոց վերայ, որոց ոմանց փողոցադրանց պատշգամքն միայն յաւել մեծածախ եւ գեղեցկաշէն էր, քան Ջուղայու

ներկայէն բազում տանց ամբողջ շինութիւնն։ Ցետոյ կը մտանէինք վերոյիշեալ եկեղեցեաց մէջ, եւ չկարեմ մոռանալ, թէ ինչ մի տխուր, այլ երեւակայութիւն արծարծող ազդեցութիւն կ'առնէին այնք իմ մտաց վերայ։ Նոցա լռին՝ մենաւոր եւ անշուք տեսարան, նոցա կիսաւեր պատուհանքն, նոցա խարխարեալ յատակն, անդուռն խորանքն, անվարագոյր, անտաճար սեղանն, որոց որմոց վերայ դեռ պայծառ գունով կ'երեւէին Սրբազան պատկերներ, այսոքիկ բոլորք այնպիսի ահ եւ պատկառանք կը ներշնչէին ի մեզ, որ բնական մղմամբ ինչ, հանդարտ եւ շշնջելով կը խօսէինք, եւ եթէ յանկարծ մեր միջից մին սկսանէր եկեղեցական երգ մի երգել, յանժամ մտաց յանդիման կը գայր պարզ եւ կենդանի գունով այն անցեալ օրերն, երբ նոյն եկեղեցւոյ մէջ քահանայք եւ դպրաց դասք իւրեանց տեղում կանգնած, հարուստ Աղայքն եւ նոցա շնորհաշուք տիկնայքն իւրեանց տեղում, միաբան ջերմեռանդութեամբ կը վերառաքէին առ Ամենակալն ոտն իւրեանց բարեբանութիւն եւ աղերսք։ Կ'երեւակայէր միտքն որպէս թէ քահանայից մինն կը խնկարկէր սեղանոյ յանդիման, եւ նոյն իսկ խնկոյ բուրումն՝ որպէս թէ, զգալի կը լինէր առ ժամն։

Կը մտաբերեմ Աննախանձենց անուանեալ Ղասրն, կամ աշտարակն, որ թէ եւ կիսաւեր, բայց եօթն յարկերից դեռ չորքն կանգուն եւ ամբողջ էին։ Գեղեցկարուեստ եւ զմայլելի շինուած մի։ Ութանկիւնի աշտարակ մի էր այն, որ իւր կատարեալ վիճակում պիտի 120 ոտնաչափից անց բարձր եղած լինէր։ Ամէն մի յարկ, որ կը պարունակէր միայն մի սենեակ շրջապատեալ բացօթեայ գաւթով, ունէր իւր յատուկ ձեւն եւ ճարտարապետական կազմութիւնն միանգամայն տարբեր միւսից, եւ կ'երեւէր որպէս թէ շի-

նոյն ցանկացեալ էր ի մի հաւաքել այդ աշտարակի վերայ բոլոր ճարտարապետական կազմութեանց տեսակ տեսակ ձեւերն։ Գոթեան, Իտալական, Գոթացի, Ռուսական, Պարսկական եւն։ Աշտարակն կը բարձրանայր օդոյ մէջ ինքնուրոյն, եւ բաժան այլ շինուածքից, վասն որոյ եւ բաց ամենայն կողմից։ Ամէն մի սենեակն զարդարուած էր պէսպէս գեղարուեստ քանդակովք, ոսկեզօծ դրուագօք եւ նկարուք համեմատ իւր ճարտարապետական ոճոյն, եւ պատուհանքն եւս որք կը բացուէին շուրջանակի, նոյնպէս յարմարեալ էին ձեւոյ շինութեան մէն մի սենեկի։ Բայց այս մեծածախ հոյակապ աշտարակն, որպէս երեւէր, շինուած էր միայն որպէս զբօսարան մի, ուր ամառնային եղանակում, որ յարկն որ աւելի ախորժելի լինէր, անդ վայելէր շինողն հեզիկ հողմոց հեշտարար զովութիւնն, միանգամայն եւ իւր շրջակայից տեսարանն, քանզի այն տեղից երեւելոց էին, մի կողմից Ջուղայոյ հարաւային կողման լերինքն, եւ բոլոր Ջուղա, եւ միւս կողմից գետն եւ բոլոր Ասպահան քաղաք։ Տունն որոյ մի անկեան վերայ շինեալ էր այս աշտարակն, թէ եւ նոյնպէս կիսաւեր, բաւական շինուած ունէր դեռ կանգուն, որով կ'երեւէր զի աշտարակին վայել, ոչ սակաւ պալատանման եւ հոյակապ էր եւ այն։ Մի յարկեան էր այն, եւ միջակում մեծ սրահ մի ունելով. չորս կողմունն կային ընդարձակ սենեակներ եւ բարձրակառոյց պատշգամներ եւ գաւիթք, բոլորն քարայատակ, եւ որմերն ծածկեալ գետնից մինչ ութ ոտնաչափ բարձրութիւն, ընտիր ապակեայ ծաղկէնկար պարսկական կղմինտրովք։ Ամէն մի սենեկի եւ իւր վերաբերեալ պատշգամի ձեղունն եւս պէսպէս նկարուք եւ դրուագօք զարդարուն էին։ Բայց աւաղ, ինչ տխրագին տեսարան կ'ընծայէր այն աչաց։ Մեր գիւղացի պատանի ուսուցիչքն պատրաստութիւն տեսեալ,

օր մի զբօսնաց տալ, այն Աննախանմէնց Ղասրն ընտրեցին զբօսնաց տեղին, եւ մեզ, քանի մի մանկանցս եւս թոյլ տալով ընկերել իւրեանց անդ, բոլոր օրն անցուցինք այս անմոռանալի շինուածոյ մէջ։ Չէր հնար միանգամայն աւերակ կոչել զայն, քանզի թէ եւ մասամբ քանդուած էր, բայց այն մասունքն որ դեռ կանգուն կային, խիստ ակնադրաւ եւ զարմանալի դիմադրութիւն յանդիման կդնէին աչաց՝ համեմատելով աւերակ մասանցն։ Մինչդեռ մի սենեկի յարկի կէսն փլած էր, միւս կէսն որ դեռ ամուր էր, իւր բոլոր ոսկեզիծ նկարուքն, եւ զարդարուն գեղարուեստական քանդակովքն եւ պսակօքն այնպէս նոր եւ պայծառ կ'երեւէր, որպէս թէ նոր ի նորոյ ճարտարապետն դուրս եկած լինէր նորա միջից։ Մինչդեռ մի դաւթի որմերն քանդքանդեալ եւ եղծեալ էին միւսոյ ապակեայ ծաղկանկար որմերն այնպէս կենդանի եւ պայծառ գունով կը փայլէին, որ կը կարծէիր թէ միայն երէկէն շինուածն էին։ Վերջին անգամ որ տեսի զայն, մուրճն եւ բահն սկսեալ էին արդէն իւրեանց կործանական գործն, եւ հիմն յատակ դարձուցին, խաղողոյ այգի կազմելով զայն։

Թողեալ եկեղեցիքն, այսպիսի պալատանման տներ, իմ տեսածով, գուցէ քառասնից եւս յաւել կային, ոմանք Նազարեան փողոցի հիւսիսային կողմում մինչ գետոյ եզեր մօտ, ոմանք Ղէյնունայ կողմում, եւ ոչ սակաւք եւս նոյն իսկ արդի Ջուղայի Սահմանափակի միջում, այսինքն վերյիշեալ փողոցի հարաւային կողմում։ Շատք ի նոցանէ այնպէս վիճակում էին դեռ, որ թեթեւ ինչ նորոգութեամբ բնակելի կարէին լինել, որպէս, օրինակի համար Ղարիպեանց Տէր Մաթէոսէնց տունն, յորում դեռ բնակիչ կայր, յորժամ սկիզբն արարին քանդելոյ, նոյնպէս եւ Ճուկրեանց ասացեալ այգում եղեալ փառաւոր կըղ-

մտրակաց շէնքն, որ առանց նորոգութեան եւս կարէր բնակելի լինել, եւ Ցակոբջանեանց թաղի մէջում էր կից բնակեալ տանց, եւ ոչ արտաքոյ Ջուղայու սահմանից։ Այս բոլոր մեծածախս, սխրանաց արժանի, եւ հոյակապ շինութիւնքն, ափսոս, հազար ափսոս, չկան այլ եւս, եւ ոչ մի ի նոցանէ։ Ժամանակի կործանիչ ձեռն, յեղափողութիւնք եւ թշնամիք խնայեցին նոցա, բայց Ջուղայեցիք իւրեանց ձեռօք, խաղաղ ժամանակում, քանդեցին, հիմն յարեւ դարձուցին, միայն, որպէս կասէին, վասն նոյն շինուածոց «հօնվարին» կամ հողն ի գործ դնելոյ որպէս կարողութիւն իւրեանց ցորենոյ անդոց եւ խաղողոյ այգեաց համար։ Թող որ յաւխտենական յիշատակ պէտք էր մնային այն շինութիւնքն եւ աւերակքն եւս՝ Ջուղայու նախկին փառաւորութեանն, նախկին Ջուղայեցւոց մեծագործութեանց, այլ եւ այսօր, մինչ տան եւ տեղւոյ պակասութիւն ունին, կարող էին բնակիլ նոցա մէջ։ Լաւ չէ՞ին միթէ նոյն շինուածոց աւերակքն անգամ, քան այդ կաւաշէն փոքրիկ տներն որք կան արդ, եւ ի պարտաւորութենէ ի նորոյ կը շինուին։ Կանգուն շինուածն քանդել, եւ նորն շինել, իցէ թէ զուարճութիւն ունի ոմանց համար, այլ թէ խոհեմութիւն է այն, այդ այլ խնդիր է ի հարկէ։ Հայք միշտ կը պարծին թէ սիրող են հնութեանց, ուրեմն ո՞ւր մնաց այդ սէրն, որ մինչ անգամ սրբավայր եկեղեցեաց եւս պատկառ չկացին։ Չգրեմ զայս մեղադրանաց հոգւով, այլ ցաւելով, եւ երկբայ չեմ գուցէ կան բազումք որք համակրութիւն ունին ինձ։

Հին շինուածոց եւ նոցա աւերակաց վերայ խօսելով, յուշ կը գան մարդոյ նոցա շինողքն։ Ո՞վ կարող է չքանչանալ, եւ եթէ կարող՝ չօրինակել, այդ անվեհեր հոգին, այդ մեծ գործունէութեան եռանդն, այդ նախանձելի անխոնջ աշխատասիրութիւնն, այդ հնարամիտ ճարտարութիւնն, զոր Ջուղայու հիմնադիրքն ցոյց տուին, յետ բռնութեամբ քարշուելոյ եւ բերուելոյ իւրեանց հայրենի աշխարհից ի Պարսկաստան ու մի նոր եւ օտար աշխարհ, նոր՝ անծանօթ եւ այլակրօն ազգի մէջ։ Դժուար չէ երեւակայել թէ որչափ ողորմելի եւ թշուառ պիտի եղած լինի նոցա վիճակն յետ յԱսպահան հասանելոյ։ Բոլորովին անինչ, աղքատ, եւ զրկուած բոլոր իւրեանց ստացուածքից, զոր ունէին իւրեանց հայրենի աշխարհում։ Բայց տես նոցա քաջ եւ անվհատելի հոգին, ձեռն ձեռին վերայ չդրին, նստել լալ եւ աւաղել իւրեանց տարաբախտութիւնն, այլ նման մի մարդոյ որ անկեալ լինի խոր ջրոյ մէջ, եւ տեսնելով իւր խեղդուելոյ վտանգն, իսկոյն վերայ կը հաւաքէ իւր մկանանց զօրութիւնն, կը տարածէ իւր բազուկքն, եւ աքացելով զջուրն կը սկսի լողալ առ ցամաք — Հայք բնականապէս այս լողալոյ ձիրքն ունեցած են միշտ ի պարծանս իւրեանց — վերահաւաքեցին նոքա իւրեանց բնիկ քաջասրտութիւնն եւ անընկճելի ոգին, եւ ձեռն ի գործ արարին առանց ժամանակ կորուսանելոյ, դարմանել իւրեանց ի բախտէ կրեալ հարուածն, եւ ապացուցանել որ Մեծն Շահ Աբբաս սխալ չէր իւր կարծեաց մէջ, որ Հայոց բերած էր ի Պարսկաստան իւր ազգին գործունէութիւն սովորացնել, եւ վաճառականութեան ոգին եւ արհեստ մուծանել նոցա մէջ։ Քանզի թէեւ զայս առնելոյ եղանակն չարաչար եւ անողորմ էր, սակայն աներկբայ իրողութիւն մի է, որ Շահ Աբբաս ոչ թէ ի գերութիւն բերեց զհայս ի Պարսկաստան, այլ բերեց նոցա բնակցնել իւր աշխարհում որպէս աշխատասիրութեան օրինակ իւր ազգին, եւ նորա մեծամեծ քաղցրութիւնքն եւ շնորհածութիւնքն զորս ի կենդանութեան միշտ ցոյց տուեց նոցա, ապացոյց

24735-61

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀԱՍՌ - АрмССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

են այս բանին։ Նա Շահ Աբբաս ուղիղ երեւաց իւր մտածութեան մասին, արժէքն զոր կը վերագրէր Հայոց գործունեայ ոգւոյն, եւ վաճառականական ճարտարութեանն, մեծ չէր քան որ ինչ էր իրապէս։ Դեռ դար մի չէր անցեալ, եւ ահա ինչ մեծ փոփոխութիւն կերեւէր, ինչ աքանչելի այլակերպութիւն։ Այն ինչ, մանկ եւ թշուառ Հայքն, որք գրեթէ գլուխ եւ բոկոտն հասած էին Ասպահան, ահա փարթամ, եւ մեծահարուստ վաճառականներ էին, բոլոր Եւրոպա եւ Հնդկաստան իւրեանց վաճառականութեան գործոց դաշտ կազմելով։ Յաւել դրամ եւ հարստութիւն ժողովեցին սոքա այս փոքր ժամանակում, իւրեանց համեմատաբար փոքր խմբի մէջ, քան — եթէ սխալ չլինի ասել — բոլոր Պարսկաստան ունէր յայնժամ։ Եւ յայնժամ էր, որ այդ փոքրիկ արեւապաշտից Գաւառապատացեալ գիւղն, որպէս թէ մի կախարդական գաւազանաւ, փոխարկուեց. եղեւ մի շքեղ քաղաք։ Տարածեցան նորա շինութիւնքն, պալատաձեւ տներ, շքեղաշուք բարձրագմբէթ եկեղեցիք Զանդարուտ գետեզերի վերայ, ընդարձակեցաւ, տարածեցաւ այն մինչ Գաւկ անուանեալ տեղին, Դասկերտ գիւղոյ մօտ, եւ բնական է որ նոյնպիսի ապարանաց եւ մեծածախ շինուածոց շինողքն, նոյնն շքեղութեան համեմատ իւրեանք եւս ամենայն շքեղութեամբ եւ ամենայն բարեաց եւ փափկութեանց վայելչութեամբ կը կենցաղավարէին։ Ա՛յս էր Ջուղայու ոսկեդարն, բայց աւա՜ղ շատ կարճատեւ եղաւ, իբր ութսուն տարի միայն տեւեաց այն, եւ յայնմհետէ սկսաւ նորա խոնարհումն։ Եկին այլ Փարաւոնք, որք Յովսէփին չէին ճանաչում։ Այլ Շահ Աբբասներ կամ Շահ Աբբասի յաջորդք, որք փոխանակ խնամ տանելոյ եւ քաջալերելոյ զհայս, նոցա առեւտրական մեծամեծ յաջողութեանց մասին, միայն անդ նոցա

ակնադրաւ ճոխութիւնն սկսան նայել քաղցեալ աչօք։ Եկին ի վերայ հասին շորթութիւնք, հալածումն, բռնութիւն եւ յափշտակութիւն, յետոյ դան՝ տանջանք եւ սպանութիւնք, եւ ինչ զարմանք, եթէ անհետացան չքացան ի միջոյ այն արիական դիւցազնանման ոգիքն, որք ի դժուարութենէ ընկճիլ չգիտէին։ Գուցէ ասելոց են ոմանք, թէ անստգտանելի չէին նոքա, եւ իւրեանց ձեռօք այս կործանումն բերին իւրեանց վերայն թէ սնապարծութեան եւ փառասիրութեան հոգւով եւ առանց շրջահայեցութեան եւ իւրեանց ժամանակի եւ երկրի հանգամանքն նկատելոյ, շատ ակնադրաւ եղանակաւ բացան պարզեցին իւրեանց մեծամեծ հարստութիւնքն քաղցեալ աչաց յանդիման, եւ այս մասամբ մեղադրելի էին, բայց ո՞վ եմք մեք, որ վստահանամք դատվել կամ մեղադիր լինել նոցա։ Եթէ իրապէս անխոհեմ էին նոքա, սնափառ, եւ անզգոյշ, ո՜հ ինչ սարսափելի էր տուգանքն զոր կրեցին այս մասին։ Ո՞ր աչք կարող է զսպել իւր արտասուքն, երբ յուշ կածէ նոցա մարտիրոսանման անմեղ զոհումն ժամանակի դառնութեանն, թո՛ղ ամենայն Ջուղայեցի պատկառանօք յիշէ նոցա անունն, օրինակ պահէ իւր աչաց յանդիման նոցա անխոհեմութեան արդիւնքն, եւ ջանայ արծարծել իւր մէջ այն անվեհեր աշխատասիրութեան հոգին, զոր ցուցանել կարացին նոքա։

Իմ առարկայիցն բաւական հեռացայ։ Բայց թող արդէն զգուշացնեմ ընթերցողին, որ չպիտի ակնկալէ կանոնաւոր պատմութիւն մի կամ ժամանակագրութիւն գտանել այս փոքրիկ գործն, այլ գրեմ միայն որ ինչ հետզհետէ յառաջ դան այն իրաց յիշատակներից. որք թողեալ են իւրեանց տպաւորութիւնն իմ մտաց վերայ։ Իսկ նշմարանաց մասին զորս կը տեսանէ ընթերցողն արարեալ աստ եւ անդ, սորա գրիչն չունի այնչափ սնապար-

ծութիւն համարել թէ նոր, խելացի եւ կամ զմայլելի նշմարանքներ են, այլ մին, որ միանգամայն բարեմտութեամբ են արարեալ թէ ինչ որ են, եւ միւս զի կարող իցեն այնք գուցէ ծառայել այլ բարեգոյն, եւ եւս օգտաւէտ մտածութիւնք զարթուցանելոյ ընթերցողի մտաց մէջ, ի նպաստ Հայրենակցաց:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Յետ բարի եւ խաղաղասէր Նասրադին Շահի աթոռ նստելոյն որ այժմ յիսուն տարիքներէ շատ հեռի չէ, Պարսկաստան, համեմատաբար խօսելով, առաւել խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն է վայելեալ կարծեմ, քան թէ երբէք հարիւրաւոր ամք յառաջ վայելեալ էր: Բայց եւ այնպէս, այս միջոցում, քանի մի շփոթութիւնք պատահեալ են ի Ջուղա զորս կը յիշեմ, եւ սոցա առաջինն էր Ռոստամբէգ Ջուղայոյ Դառուղայի սպանումն՝ մի Կարապետ անուամբ Հայի ձեռամբ: Բարեբախտապէս սակաւ անգամ է պատահեալ այս, բայց երբ որ Հայ մի Պարսկի սպանութեան պատճառ է եղեալ, իրապէս՝ կամ սուտ ամբաստանութեամբ, մեծամեծ վնասք եւ նեղութիւնք են պատճառեալ այնու Ջուղայու բոլոր ժողովրդոց: Սակայն մի բան զարմանալի է, որ թէ իրապէս սպանողք եւ թէ ամբաստանեալքն ստութեան, յետ բանտարկութեան եւ չարչարանաց ինչ, ի վերջոյ ազատուել են, եւ օրինաց վճռով գլխատուած չեն բնաւ: Վերասացեալ Կարապետ հայն եւս ի վերջոյ ազատեալ փախաւ ի Թաւրիզ, եւ անդ շատ տարիք դեռ կենդանի էր: Որչափ ինձ մտաբերելի է, անցեալ բոլոր դարու միջոցում միայն մի Հայ է օրինաց դատապարտութեամբ գլխատուել, եւ այն էր Աստուածա-

տուր անուամբ գիւղական մի, զոր գլխատեցին Ջուղայոյ Մէյդանումն, եւ նա եւս, կ'ասէին ոմանք, կ'ազատուէր եթէ այլ մի իշխանական Հայի քինու ազդեցութիւնն ի մէջ չգայր: Ոմանք Հայք եւս սպանուել են թշնամի Պարսիկներից երբեմն երբեմն՝ ի պատճառս առանձին քինու կամ ատելութեան, բայց մի թէ այսպիսի սպանութիւնք, նոյն իսկ Պարսից մէջ, կամ քաղաքակիրթ աշխարհաց մէջ եւս չպատահեն ժամանակ առ ժամանակ: Միայն տարբերութիւնն այս է, որ Հայի սպանողն անպատիժ կը մնայր, քանզի Մահմեդականք այսպէս կը հաւատան, թէ եօթն քրիստոնեայք գին են արեան միոյ մահմեդականի, եւ ձերմակ էշ մի բաւական գին էր՝ մի քրիստոնէի արեան: Զարմանալի չէ՞ որ այսպէս մի ընդհանրական կարծեաց ներքոյ, եւ պիտի չմոռանալ որ նոցա դենպետքն եւս համաձայն են այս կարծեաց կամ վարդապետութեանն, դեռ կան այսքան Հայք ի Ջուղա, որչափ կան այժմ: Նախկին ժամանակաց Պարսից իշխանութեան կամ լաւ է ասել անիշխանութեան հարստահարութիւնք եւ հալածմունքն էին, որք Ջուղայու աւերման պատճառն եղեն, բայց սոյն անիշխանութեան ժամանակում միեւնոյն չափ վտանգներ եւ վնասներ կրեցին, երբեմն առաւել իսկ, Պարսից ժողովրդոց ընդհանրութիւնն եւս, եւ միայն Հայք չէին հալածանաց կրողքն, վասն որոյ արդարութեամբ խօսելով Պարսից ժողովրդոց հասարակութիւնն, մանաւանդ Ասպահանայ եւ շրջակայից բնակիչքն, որք դրացի են Ջուղայու, չեն այնքան անողորմ եւ անբարեսիրտ մարդիկ, որպէս Ջուղայեցիք միշտ կը կարծէին, այլ ընդհակառակն խաղաղասէր եւ ընկերասէր: Թող ամենայն Ջուղայեցի իրաւախոհութեամբ մտածէ թէ արդեօք եթէ Պարսկաստան մեր աշխարհն լինէր, եւ մեք այդչափ թուով, որչափ Պարսիկքն են, եւ

Պարսիկքն գերի բերուած լինէին անդ որպէս մեք բերուած էինք, ո՞րչափ էր լինելոց նոցա թիւն այժմ, կամ խոստովանիք լինի մեր մէջ, բնաւ Պարսից հետք անգամ կերեւէր անդ: Զայս ասելով, չկամեմ ասել Հայքն անգթագոյն են քան զնոսա, այլ իմ տեսածով, այնչափ խիստ նախապաշարմամբ եւ անբնական խեթիւ կը նայէին Հայք առ իւրեանց դրացի Պարսիկքն, որ ճշմարիտ ասել, եթէ վեր գրուածոյ համեմատ Հայք Պարսից թուով լինէին, եւ նոցա չափ ոյժ ունէին, եւ ես Պարսիկ մի լինէի, յաւէտ կը փափաքէի այլ ո՛ եւ իցէ աշխարհում բնակիչ լինել քան ի Պարսկաստան: Եւ Պարսիկքն ինքեանք եւս լաւ գիտէին զայս, լաւ գիտէին որ լաւ Պարսիկն եւս, Հայն լաւ շուն կը կոչէր, այլ դեռեւս այնչափ խեթիւ չէին նայել առ Հայն որպէս կը կարծէր ոք, եւ գործնական կամ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ ընդհանրապէս շատ պատուով եւ վայելչապէս կը վարուէին: Ի հարկէ կրօնական տարբերութեան մասին, մոլեռանդն մահմետականք, երբեմն երբեմն նեղել եւ վշտացնել կը ջանային ոմանց. բայց քաղաքական իշխանութիւնն կը պաշտպանէր Հայոց, եւ Հայքն իսկ, ի գտանելն պատեհութիւն, պակաս չէին իւրեանց կողմից որ ոք զրկանաց կամ անիրաւութեան համար խստիւ վրէժխնդիր լինիլ:

Այնքան պարզ եւ որոշ չեն իմ յիշողութիւնքն վերյիշեալ Ռոստամբէգի սպանութեան անցից մասին, քանզի դեռ հասակ իմ փոքր էր յոյժ, այլ այսչափ ինչ կը մտաբերեմ, որ մի առաւօտ, մինչ մայրս անուշահամ կերակուր ինչ կը պատրաստէր ճաշու համար, յանկարծ մեծ աղաղակ եւ խռովութիւն բարձրացաւ փողոցումն, եւ բոլոր մեր ընտանիք ահ ու դողի մէջ անկանելով, քանզի դրացիքն յայտնեցին թէ ահա մեծ բազմութիւն Պարսից

պէտք էր գային եւ ի սուր մաշէին բոլոր Ջուղա, ոմանք աղօթում էին, ոմանք արտասուում էին, եւ կերակուրն էլ եւ ճաշն էլ մոռացուեց: Ուղիղն ասել, ես իմ մասին շատ խոժոռուած էի, ոչ սպանութեան երկիւղիւն, այլ վասն քաղցած լինելոյս, եւ ինձ այսպէս թուէր, որ բանն ըստ կարգի առնելով, արժան էր նախ ճաշն վայելել, եւ յետոյ եթէ հարկաւոր էր, բաւական ժամանակ կայր լալոյ եւ աղօթելոյ համար: Զիարդ եւ իցէ, ոչինչ կենաց վտանգ չպատահեցաւ Հայոց, միայն մի քանի հարիւրաչափ թուման պարտաւորեցան տուգանք տալ:

Միւս մի բաւական մեծ շփոթութիւնն որ պատահեցաւ էր “Լութիբազի„ ասացեալ խռովայոյզ վիճակն: կամ Միրզա Աբդոլհօսէնի ապստամբութիւնն: Առաջինն՝ հետեւանք էր վերջնոյն, որպէս պիտի տեսնուի ահա: Բայց այս շփոթութեան ժամանակում, Սպահանայ ժողովուրդքն՝ համեմատաբար առաւել հարուած, կեղեքումն եւ վիշտ կրեցին քան Ջուղայեցիք: Միրզա Աբդուլ Հօսէն էր առաջին ատենադպիր եւ խորհրդական քաղաքապետին Սպահանայ, եւ որպէս ասէին բաւական կիրթ եւ փորձառեալ ոմն իւր պաշտօնում: Այս ժամանակի քաղաքապետն, որոյ անունն չմտաբերեմ արդ, երեւի փոքր մի թուլամորթ եւ դանդաղ մարդ էր, եւ այս պատճառաւ Միրզա Աբդուլ Հօսէն տակաւ տակաւ քաղաքի իշխանութիւնն իւր ձեռն առնլով, սկսեալ էր վարել միանգամայն իւր կամաց եւ քմաց համեմատ, եւ տեսնելով թէ կը յաջողի առ ժամն առնել ինչ որ. կը ցանկայ, եւ քաղաքապետն չկարէ զսպել կամ սանձ դնել իւր ինքնակամութեանն, խորհուրդ կը յղանայ իւր մտքում բոլորովին ապստամբիլ յիշխանութենէ: Թէեւ յիմարական խորհուրդ մի էր այս, եւ առաւել յիմարական նորա գործքն,

քանզի միայն Ասպահանայ իշխանութիւն ձեռք բերելով, չկարէր ինքնագլուխ լինել, մինչեւ Թագաւորն ի Թէհրան ունէր անմիջապէս նուաճել եւ ջնջել զնա որպէս եւ արար, բայց եւ այնպէս, ասացեալ քիմարական նպատակաւ սկսեալ էր հետզհետէ ժողովել իւր շուրջն մեծ բազմութիւն սրիկայ, խռովասէր եւ անգործ մարդկան, եւ պատրաստեալ էր, որպէս կ'ասէին, զէնք եւ հանդերձանք կռուոյ վասն՝ իբր տասն հազար՝ մարդոյ: Այս խաժամուժ ամբոխն, այս վնասու եւ չարեաց հետամուտ մարդիկն էին, որք "լութք„ կը կոչուէին, որ կը նշանակէ սրիկայ, եւ սանձարձակ կը շրջէին բոլոր քաղաքում եւ Ջուղայու մէջ, եւ կը վնասէին, կը կողոպտէին խաղաղասէր եւ անպաշտպան ժողովրդոյ, թոյլտուութիւն գտանելով եւ գուցէ եւ քաջալերութիւն իւրեանց պետ Միրզա Աբդուլ Հօսէնից, որ աչք կը խփէր նոցա արարմանց վերայ: Իւր մասին եւս կը պատմէին, թէ քաղաքումն եւ շրջակայ գիւղօրէից մէջ, բազում եւ մեծամեծ անիրաւութիւնք, կողոպտմունք եւ սպանութիւնք կը գործէր: Հարուստ վաճառականաց եւ դրամատէր անհատից տանց մէջ մտանելով գիշերով, իւր ապիրատ Թիկնապահօքն, մեծամեծ գումարք կը պահանջէր, եւ եթէ զլանային տալ, կամ չկարողանային այնչափ տալ, որով լցուցանէին նորա քաղցն, յայնժամ խիստ տանջանաց ներքոյ կը ձգէր զնոսա, եւ երբեմն եւս կը սպանանէր զնոսա: Կը պատմէին թէ մի վաճառականի՝ նորա կնոջ ծնկաց վերայ գլխատեց, որովհետեւ մեծ գումարն, զոր կեղեքել կամէր ի նմանէ, կամ տարաբախտ այրն չունէր որ վճարէր, կամ զլացեալ էր վճարել: Ջուղայեցւոյ՝ ուղղակի միջոցաւ՝ ոչինչ վնասեաց նա, եւ ոչ կարծեմ, երբէք եկաւ նա ի Ջուղա: Այլ ի պատճառս շփոթութեան եւ անիշխա-

նութեան ժամանակին, յորում կայր յայնժամ բոլոր Ասպահան, Ջուղա եւս ոչ պակաս խռովութեան եւ շփոթի մէջ մնաց առ ժամանակ մի: Ջուղայու խռովայոյզքն եւ նեղիչքն, վերասացեալ սրիկայքն էին, եւ մանաւանդ նոցա ստորնակարգ եւ խաժամուժ մասն: Կորուակք, շումէնավաճառք, բաղնեպանք, մսագործք եւ այլ այսպիսի եւ այս դասու մարդիկ, ամէն մինն մի բութ դանակ մխելով իւր գօտւոյ մէջ, այն օրերում, սրիկայից խմբի պատուելի անդամ մի կը համարէր իւրն, եւ յետոյ այլ դատարկասէր եւ գործատեաց անձինք եւս ժամանակն հաճոյ եւ բարեպատեհ գտանելով, միաբանեցան վերոյից հետ, եւ սոքա քաղաքամիջում չկարողանալով երես ցոյց տալ իւրեանց պատուաւոր դասու մօտ, Ջուղա կազմեալ էին որպէս իւրեանց գործողութեան դաշտ: Կը շրջէին Ջուղայու փողոցաց մէջ, եւ ինչ Հայ որ միայնակ գտանէին կը կողոպտէին նորան, եւ սպառնալեօք գինի կամ ցքի կը պահանջէին, զոր այդ ժամանակում յղփութեամբ եւ ազատ կարէին ըմպել եւ արբենալ առանց պատժոյ, քանզի այսպիսեաց արարմանց համար հարցուփորձ չկայր: Ինձ թուի, սոյն խառնիճաղանջ եւ սինլքոր մարդկան, ի Ջուղա յաճախելոյ պատճառն առաւելապէս գինին եւ օղին էր, զոր Ջուղայեցիք միայն կը պատրաստէին եւ մահմետականաց մէջ գտանելի չէր, եւ ըմպելն եւս արգիլեալ էր: Սոցա թիւն աճելով, եւ յետոյ առաւել վստահութիւն գտանելով, երբեմն խաբանօք կամ ուժով, սկսան քանի մի տանց մէջ մտանել Ջուղայում, եւ ոչ միայն ըմպելիք պահանջել, այլեւ գողանալ եւ կողոպտել որ ինչ յանդիման կը գայր նոցա: Ջուղայեցիք ի վերջոյ պարտաւորեցան փակել Ջուղայու բոլոր արտաքին «Դարւաչէքն„ կամ փողադրունքն, հող

լցելով նոցա յետ կոյսն, որ դժուար լինի բանալն, եւ սկսան այնուհետեւ այլ միջոցներ ի ձեռն առնուլ՝ ինքեանց պաշտպանելոյ համար, եւ գլխաւորն եւ լաւագոյնն ի սոցանէ էր ընդդիմանալ եւ պատժել ասացեալ անարգ եւ անպիտան սրիկայից յանդգնութիւնն, որք ջուղայեցւոց մինչ ցայնժամ երկիւղն եւ թուլութիւնն տեսնելով, ի հարկէ օր ըստ օրէ իւրեանց լրբութիւնն եւ յանդգնութիւնն եւս կը յաւելանայր: Յետ գլխաւոր փողոցադրունքն փակելոյ, այլեւս այնչափ վստահութիւն չգտանէին միջամուխ լինել ի Ջուղա, միայն երբեմն գողանման եթէ երկու կամ երեք՝ մի կամ միւս եղանակաւ յաջողէին մտանել, կը շրջէին սոքա հասարակօրէն այն թաղից մէջ, ուր ժողովուրդք սակաւաթիւ էին, եւ յետ աղաչելով կամ սպառնալեօք փոքր մի գինի կամ օղի գտանելոյ կը հեռանային ի բաց, սակայն դեռեւս միշտ այսպիսեաց երբեմն հանդիպելոյ երկիւղն կայր, յատկապէս երեկոյեան կամ գիշերոյ մութ ժամուց մէջ: Օր մի, երեք սրիկայք վստահացան մտանել Թաւրիզեցւոց թաղն, որ միւս թաղերից առաւել բազմամարդ է, եւ մի հայի ըմբռնելով կը պահանջէին սովորական գինւոյ պահանջն: Ա՛յ տղայ, կ'ասէ մի Հայն ցմիւս, "տղերքանց լուր տուր„: "Տղերքանց լուր տալն„, իսկոյն յայտնեաց թէ որպիսի փոքրոգի, սինլքոր եւ անարգ ոմանք էին այդ դանակաւոր սրիկայքն: Երբ կը նշմարեն, որ բանն այլապէս երեւի, քան որ ինչ իւրեանք կ'ակնկալէին, վաղ վեր առեալ կը սկսանին փախչել առ Երեւանայ փողոցադուռն, զայն փակեալ գտանելով, կը դառնան Ղէյտունոյ դուռն, որ դարձեալ փակեալ էր, եւ այս վաղվաղ փախստեան միջոցում կը ստանան մեր քաջասիրտ սրիկայքն այնչափ բոմբ, աքացի եւ ապտակ ամէն կողմից Հայոց օրհնեալ ձեռօք եւ ոտիւք, զի թաւալգլոր

լինելով գետնոյ վերայ, սկսան, թաղապետի ոտքն ըմբռնելով, աղաչել ամենաստոր փոքրոգութեամբ, որ խնայէ իւրեանց կեանքն քանզի որբ էին եւ անզօր: Եւ ի վերջոյ, վերջին ողջունական աքացեաւ միով կ'արձակին գնալ ի բաց: Թաւրիզեցւոց թաղի մէջ յայնմ օրէ հետէ եւ ոչ մին սրիկայ յանդգնեցաւ այլեւս մտանել երբեք:

Այլ երկու անցք կը մտաբերեմ վերաբերութեամբ սոյն ժամանակի: Վարդենի անուամբ յաղթանդամ կին մի կայր մեր թաղում, եւ օր մի՝ մինչ կանգնած էր սա իւր տան, փողոցի դրան մօտ, յանկարծ երկու սրիկայք վերայ հասանելով կը սպառնան նմա, որ կամ իսկոյն երկու շիշ գինի պէտք է տայ, կամ կը վնասեն իւրն: Ո՞ւր են շիշքն, կը հարցանէ քաջ Վարդենին, ես գինին ունիմ, բայց շիշ ոչ: Խնդութեամբ կը հանեն իսկոյն սրիկայքն իւրեանց լայնատարած "ջեբից„, երկու մեծամեծ բաղալք ասացեալ տափարակափոր շիշքն, եւ Վարդենի առեալ զայս, կ'ասէ, սպասեցէք մինչ գամ, եւ մտանելով տուն, դուռն կը փակէ: Այս տունն երկու դուռն ունէր յատուկ փողոցաց վերայ, միւս դռնով դուրս կ'առաքէ իւր եղբայրն եւ երկու այլ յաղթանդամ դրացիք, որք բիր ի ձեռին կը մօտենան սրիկայից եւ կը հարցանեն թէ ինչ էր նոցա գործն անդ: Սրիկայքն գուշակելով բանի հանգամանքն, ձեռն ի սուր կը լինին, եւ Վարդենի որ արդէն ի հեռուստ կը հետեւէր եղբօրն եւ դրացեացն, այս կէտում այնպէս մի ահագին եւ սարսելի ճիչ կ'արձակէ, որ բաւական էր տասն սրիկայից սիրտ ջուր կտրել, միւս դրացիք այս ճիչն լսելով կը փութան արտաքս, եւ յայնժամ ընթերցողդ բարի, եւ սրիկայից աքացի եւ բրածեծութիւն: Նոցա բութ սրոց մին զոր թողին սրիկայքն ի փախչելն, մեր քաջն Վարդենի, ըստ արժանեաց, որպէս մրցանակ գտաւ, եւ պարծանօք կը պա-

հէր զայն, եւ կը պատմէր թէ ինքն էր որ մի բռնցեաւ սրիկայից մէկն գլորեալ էր առուոյ մէջ: Միւս անցքն փոքր մի առաւել վտանգաւոր եւ ծանր դէպք էր քան զայս: Օր մի, քանի մի սրիկայք ժողովեալ էին միեւնոյն (Պրտուեանց) թաղի Ղէյնունոյ փողոցագլխան արտաքին կողմում, եւ որովհետեւ ոչ միայն դուռն փակեալ էր, այլ եւ մեծ քանակութեամբ հող էր կուտեալ դրան դէմ ներքին կողմից, որ հնար չլինի փութով բանալ, եւ սրիկայքն միւս կողմից քարով կը հարկանէին դուռն, հրացան կ'արձակէին, եւ աղաղակ բարձեալ լուտանօք կը սպառնային որ եթէ դուռն չբացուի, կը խորտակեն կամ կ'այրեն զայն, եւ ի սուր կը մաշեն բոլոր թաղի բնակիչքն: Այս ժամանակում բոլոր թաղեցիք գրեթէ՝ իւրեանց տանեաց վերայ էին, քանզի այս սրիկայական շփոթի միջոցում, խռով ինչ կամ աղաղակ եթէ լսէր փողոցից, տանց դրունքն փակելով, բոլորքն կը փութային տանիքն ելանել, եւ ամէն տանեաց վերայ եւս տեսանելի էր կոյտ մի քարանց կամ կղմինդրի բեկորաց, զոր ժողոված էին անդ, ի գործ ածել սրիկայից գլխոյ վերայ երբ եւ հարկն պահանջէր: Բայց այսօր հրացանաց արձակումն, եւ սրիկայից մեծ թիւն, զոր ոմանք՝ կ'ասէին՝ հարիւրից անց էր, թէեւ չկարծեմ ստոյգ լինէր այս, մեծ ահ ու դող էր ձգել բոլորից սրտում, եւ կանայք եւ մանկունք յատկապէս, աղեողորմ կու լային գունատեալ դիմօք, կարծելով թէ այդ վերջին օրն էր իւրեանց կենաց: Այսպէս մի ժամ կայր մինչ արեւմուտ, երբ սրիկայից մին ելանելով միւս կողմից փողոցագլխան որմոյ վերայ, սողալով ցած եկաւ ի գետին, եւ հեռանալով երկու ձեռօք սկսաւ միւս կողմ ձգել այդ հողն որ կուտեալ էր դրան յետկոյն, որպէս զի կարողանայ բանալ դուռն: Թէեւ չկարծեմ եթէ յաջողուած լինէր նմա բանալ

դուռն, եւ սրիկայքն ներս մտնէին թաղի մէջ, այդ մեծ վտանգն պատահելոց էր որպէս կարծում էին, բայց եւ այնպէս բաւական մեծ ճգնաժամ մի էր այդ ժամն, եւ ոչ սակաւ երկիւղալի: Սակայն մի մարդոյ սրտի քաջութիւն միայն, վտանգն ոչնչացոյց, թէեւ միջոցն ի գործ եդեալ, ժամանակի հանգամանացն նայելով, ոչ սակաւ վտանգաւոր էր: Ծատուր Ղուկասեան դրացի մեր, որ այդ ժամանակում մեր տանեաց վերայ էր, ուստի պարզ ի պարզոյ կ'երեւէր այդ սրիկայն, որ հողն յետ ձգելով կը ջանայր բանալ դուռն, նշմարելով բանի հանգամանքն լաւապէս, իսկոյն ռումբ դրեց իւր հրացանի մէջ, զոր ձեռքումն ունէր, եւ դէտակն մտեալ, արձակեաց զայն: Կ'աղաչէին միւսներն, որք անդ ներկայ էին, այդպիսի բան չառնել, մտածել թէ որպիսի արհաւիրք եւ հարուածք ունին հետեւել եթէ սրիկայն սպանուէր, այլ նա փոյթ չտարեալ, եւ երեւի թէ գիտելով թէ զինչ էր որ առնէր, արձակեց հրացանն, եւ բարեբախտապէս ռումբն — որպէս ապա երեւաց — կանգնաչափ մի ի վեր սրիկայի գլխից ընդհարաւ դրանն: Ծիծաղելի էր հետեւանքն: Սրիկայն զարհուրեալ եւ ի դողման եղեալ, դադարեց իւր գործից: Առ ժամն պարսիկ ձիթավաճառ մի անցանելով առ տեղեաւն, քարշեաց զնա որմոյ մօտ, կայծակնանման արագութեամբ ելաւ նորա ուսոց վերայ, ճանկելով բարձրացաւ առ որմոյ ծայրն, եւ իւրն վայր ձգելով առ միւս կողմն, ինքն եւ իւր բոլոր ընկերք աներեւութացան: Ահա այսպէս վատ եւ սինլքոր մարդիկ էին սրիկայքն, մինչ ցարդ չկարծէին թէ Հայն եւս վստահանալոց է հրազէն արձակել իւր նեղչի ընդդէմ, այլ երբ միանգամ ստուգեցաւ այս, իմացան որ Հայն ի նեղ ձգելն կատակ չէ: Եթէ ի սկզբանէ ջուղայեցիք, որպէս բազմիցս արարեալ են

յառաջն վտանգաւոր ժամանակում, արժանի պատուհաս տուած լինէին անգամ մի կամ երկիցս այդ խնճէշ սարկաւհոգի մարդկան, այդչափ նեղութիւն չէին կրելոյ: Զմտաբերեմ որքան ժամանակ տեւեց այս սրիկայից խռովութիւնն, եւ այս խռովութեանց մէջ երկու Հայք սպանուեցին մին՝ փոքրիկ Յարութիւն կոչեցեալ, եւ միւսն Ճուճուկ մականուամբ, որոյ իսկ անունն չգիտեմ: Սոքա կարծեմ երկուքն եւս զինեվաճառ էին, եւ սրիկայից ոմանց ծանօթ, եւ որ ոք գինու պատճառաւ, սպանեցին առաջնոյն Զանդակով եկեղեցւոյ մօտ, եւ զմիւսն ի Զարրաղ տացեալ արքունական ճանապարհի մէջ, եւ ոչինչ հարցուփորձ եւս չեղեւ սոցա մասին: Այս անիշխանութեան ժամանակում, որպէս ի վեր ասացի, առաւել չարաչար հալածմանց ենթարկեցան պարսիկ քաղաքացիք, եւ բանն այնպէս զայրացաւ, եւ ժողովրդոց աղաղակն այնպէս զօրացաւ, մինչ Սուպահդար անուամբ կամ տիտղոսիւ նոր քաղաքապետ մի ուղարկուեց Թէհրանից դարման տանել իրին: Ի գալ քաղաքապետին միանգամայն յայտնի արար Աբդուլ Հօսէն իւր ապստամբութիւնն, եւ սրիկայից խումբն ժողովելով կռիւ բացաւ քաղաքապետի ընդդէմ: Քանի օրեր թնդանօթաձգութիւնք կը լինէին քաղաքումն, այլ ի վերջոյ ի նեղ անկեալ փախեաւ նա, բայց յետոյ ըմբռնեալ խեղդեցաւ հրամանաւ թագաւորին: Ոչ սակաւք ի սրիկայիցն եւս չարչարանաց եւ մահուան ենթարկեցան, եւ ապա տիրեաց խաղաղութիւն: Կը մտաբերեմ այս սրիկայից միոյ անունն, որ շատ անուանի էր ի Ջուղա, եւ միշտ կ՚երեւէր աստ եւ անդ եւ զինի կը պահանջէր: Անունն էր Իբրամ Տավէրդի, այլ Հայքն կը կոչէին զնա Իբրամ շան որդի:

Երրորդ շփոթութեան ժամանակն, որ բաւական միջոց վրդովեց Ջուղայ, էր "Սարւաղ բռնելն": Սարւաղ բռնելն

կը նշանակէր զինուոր հաւաքել վասն տէրութեան: Ո՛չ թէ Հայք զինուոր չունէին մինչ այդ ժամանակ, արդէն ի բազում ամաց հետէ կայր խումբ մի հայ զինուորաց, ի ծառայութեան թագաւորին, եւ զանազան ժամանակում թէ Ասպահան քաղաքում եւ թէ այլուր բաւական նշանաւոր պատերազմաց մէջ եւս մտեալ էին, եւ գտած էին պատիւ եւ աստիճան, որոց անուանք մինչ ցայսօր եւս դուցէ կը յիշուին, որպիսի են Նախը կամ փոխհարիւրապետ Յովհաննէս, Նախը Մինաս, Եավար Յովհաննէս խան, Թօփչի կամ թնդանօթաձիգ զինուոր Հայրապետ, Թօփչի Մկրտում, Թօփչի Ղազար, եւն, այլ սոցա խումբն նուազեալ լինելով, հրաման էր եղած թագաւորից, որ Հայք լուցանեն սոյն գնդի պակասորդն, կամ որպէս օրէնք է ի Պարսկաստան, իւրեանց թուոյ համեմատ, որչափ եւ բաժին կը հասանի նոցա, այնչափ թուով զինուոր տան տէրութեանն: Այս արքունական հրամանն ծնունդ առաւ այդ ժամանակի — եթէ սխալ չլինիմ 1847—50 թուականն էր — թագաւորի առաջին նախարարից, որ ընդհանրապէս Ամիր կը կոչուէր, եւ ամուսնացեալ էր թագաւորի քեռ հետ: Այս Ամիրն, կ՚ասէին եւ դուցէ կ՚ասեն մինչ ցարդ, որ Պարսից՝ բոլոր մինչ ցայնժամ եղեալ՝ առաջին նախարարաց երեւելագոյնն եւ աշխարհաշէնն էր, թէ իւր հանճարեղ աշխարհավարութեան մասին, եւ թէ առնելն նորանոր բարեկարգութիւնք եւ կանոնք հաստատելոյ մասին, եւ թէ այլ ամենայն մասամբ: Եւրոպա գնացած լինելով, ունէր բաւական արեւմտեան քաղաքակրթութիւն, եւ կից ընդ բնական հանճարոյն պտտանացնելով զայն, իւր իշխանութեան համառօտ ժամանակում, արդարեւ շատ բարի եւ աշխարհաշէն գործոյ՝ նոր ի նորոյ սկսեալ էր հիմն դնել, որք եթէ խափանուած չլինէին ի պատճառս նորա վաղահաս մահուան, այսօր դուցէ Պարս-

կատան յոյժ առաւել յառաջադէմ կը լինէր քան որչափ է այժմ: Այն բարեխիշատակ նախարարն, որ յոյժ ժողովրդասէր էր, Հայոց մասին հարցուփորձ առնելով, թէ ընդէ՞ր է որ նոքա տէրութեան ծառայութեանց եւ պաշտօնից մէջ հազիւ երբեք երեւէին, եւ չունէին իւրեանց թուոյ բաժնի համեմատ յառաջադէմ մարդիկ թագաւորի դրան, եւ լսելով որ միայն մի քանի հին զինուորք կային, որոց թիւն նուազեալ էր եւ նուազելով գնայր, կը հրամայէ որ զինուորաց թիւն յաւելցնեն, այնպէս որ մի կատարեալ առանձին հայ զօրագունդ լինի, ասելով թէ Հայք զինուոր տալով տէրութեանն, ոչ միայն համահաւասար բաժանորդ պիտի լինին, բոլոր Պարսիկ հպատակաց հետ, ամենայն քաղաքական իրաւանց եւ արտօնութեանց, այլ առանձին զօրագունդ մի ունելով ի ծառայութեան թագաւորին, բնականապէս այս զօրագնդի միջից պիտի ժամանակաւ երեւին յառաջադէմ մարդիկ, որք պէսպէս աստիճանաց տիրանալով, թագաւորի առենում նշանաւոր կը հանդիսանան, եւ ոչ միայն պարծանք են լինելոց իւրեանց ազգին, եւ մծթիկէլսլամ կամ իսլամաց գերի կեղտ անունն կը վերնայ ի նոցանէ, այլ եւ ի հարկաւոր դէպս կարօտութեան կամ վշտաց, կարող են թագաւորի ականջն իւրեանց ձեռքում ունիլ, եւ գտանել նորա շնորհն եւ պաշտպանութիւնն: Այսպիսի բարեմտութեամբ եւ այսպիսի նպատակաւ էր, որպէս յայտնեցաւ յետոյ, որ սոյն՝ Հայոց լաւ բարեկամ Ամիրն արձակեալ էր զինուոր գրելոյ հրամանն, բայց աւաղ, Ջուղայեցիք, եւ գիւղական Հայք եւս օրինակ առնլով նոցանից, միանգամայն խիստ նախապաշարմամբ եւ տարօրինակ հոգւով ստացան նոյն հրամանն: «Մայոր խանի որդի» անուամբ (քանզի նորա իսկ անունն չյիշուէր երբեք) երի-

տասարդ Հայ մի, եկաւ Թէհրանից Թագաւորական հրովարտակաւ, եւ սկիզբն արար Հայոց զինուորագրութեան: Տե՛ս դու բարի Ամիրի քաղցրութիւնն, որ ոչ Պարսիկ, որ գուցէ նեղէր կամ բռնութեամբ վարուէր Հայոց հետ, այլ Հայ մի կ'ուղարկէ, որպէս զի իբրեւ իւրեանց համազգի չխորշին եւ թեթեւ չնային առ նա Ջուղայեցիք, եւ խաղաղութեամբ եւ սիրով ի գլուխ տանեն իւր բարի մտադրութիւնն: Բայց պիտի յիշատակեմ աստ, որ որչափ եւ բարեմտութեամբ եւ քաղցրասրտութեամբ էր եղեալ այս Հայի ընտրութիւնն ի կողմանէ Ամիրի, միանգամայն անպատշաճ եւ վնասակար՝ ընտրութիւն մի երեւաց ապա՝ ոչ անպատշաճ եւ վնասակար քանզի Հայ էր նա, այլ քանզի բոլորովին անընդունակ եւ անկարող էր առ այսպիսի մի գործ: Սորա հայր Մայոր խանն՝ բարի եւ առաքինի մարդ մի կը համարուէր, այլ որդին բոլորովին աննման հօրն, առանց մի համազգւոյ համակրութիւն ունելոյ, Պարսկական լաւութիւններից եւս զուրկ էր: Արբեցող էր եւ խիստ անգութ, եւ փոխանակ իւր ազնուահոգի առաքողի կամաց համեմատ, խաղաղութեամբ եւ քաղցրութեամբ առնելոյ որ ինչ առնել հարկաւոր էր, այնպէս ահարկութեամբ, բռնութեամբ եւ սպառնալեօք սկիզբն արար իւր գործոյն, որ, չեմ երկբայ, մեծապէս զայրացրեց այնու Ջուղայեցւոց նախապաշարումն ընդդէմ հրամանի Ամիրին: Եթէ սխալ չլինիմ, արքայական հրովարտակի պատուէրն այն էր, որ հարիւր չափահաս արանց միջից 25 զինուորք գրուին, կամ ամէն չորսից մին, եւ չցանկացողն կարող էր իւր փոխարէն այլ ոք ընտրել, վարձու համեմատական մասն ինքն տալով, որպէս միւս երեքն: Կարծեմ ամենայն ոք վկայել ունի որ բնաւ խիստ եւ անողորմ չէր այս հրամանն, բայց ո՜հ, ինչ աղաղակ, ինչ ահ ու դող,

ինչ լաց եւ գոռիք էր, որ պատճառեց այն ի Ջուղա, երբ մի քանի անձանց բռնութեամբ — քանզի կամաւ ոչ ոք չյառաջանայր — ձեռք բերելով մխեցին զինուորական համազգեստի մէջ։ Ամէն տան մէջ կը լուէր կոծ եւ աղաղակ։ Ծնողք կը գրկէին իւրեանց չափահաս որդւոց եւ կու լային նոցա ուսոց վերայ, որպէս թէ այդ վերջին անգամ էր որ կը տեսանէին զնոսա, քանզի որպէս կ'ասէին «իւրեանց երեխէն պիտի գուլու յանդիման գնայ»։ Քոյրք եւ եղբարք միմեանց պարանոցաւ կ'անկանէին եւ կ'արտասուէին, կանայք կը կոծէին որպէս թէ արդէն այրիացած, իւրեանց մանկունքն մնացած էին որբ, մանկունքն եւս ձայնակից լինելով ծնողաց, արդարեւ եղերելի տեսարան մի կը ձեւանայր, եւ Ջուղա բոլոր բոլորովին մի մեծ սգոյ տան նմանութիւն կը բերէր։ Քահանայքն՝ որք ի հարկէ ազատ էին, ժամէ ի ժամ խոր հոգւոց հանելով, կը համոզէին բոլորին աղօթել, քանզի կ'ասէին Աստուծոյ բարկութիւն էր որ եկած էր իւրեանց վերայ։ Երբ՝ որպէս ասացի, կամաւ ոչ ոք անձնատուր չէր լինում զինուոր գրուելոյ, ի հարկէ յետոյ սկսան ըմբռնել ում որ ձեռօք կը ձգէին հարուստ կամ աղքատ, եւ այս իսկոյն պատճառ եղեւ գրեթէ երիտասարդաց եւ պատանեաց յանկարծ աներեւութանալոյն ի Ջուղայոյ։ Փողոցաց մէջ, մի ծայրից մինչ միւս ծայր, Երեւան Թաղից մինչ մէյդան, եւ ոչ մի աշխարհական չափահաս մարդ կ'երեւէր, եւ ոչ տանց մէջ տեսանելի էր այլ ոք, քան միայն կանայք եւ մանկունք։ Բայց ինչ եղեն արդեօք, ուր գնացին նոքա, որպէ՞ս աներեւութացան այսպէս յանկարծուստ։ «Վա՜յ իմ սորաբախտութեանն», կ'ասէր մայր մի, «ջգարխս վերայ մեծացրած էի իմ որդին, էսօր իմ թամաշի օրն էր, որ նորա ծաղկեայ հասակի թամաշէն անի, եւ ուր է նա ահա, ձեռնիցս գնաց, յերէկ գիշեր

երեխէս փափձներն ղաւեր քաշեց ու յերես փրկեց գնաց ով է խբար որ օտար քաղաքն, եւ ով է խբար նորա աղեզ երեսն այլ եւս կը տեսնեմ թէ ոչ»։ Միւս կողմից ծերունի հայր մի կ'աղաղակէր աչքերն արտասուօք լի, «մեր Ղազարին տեսել էք այսօր, յերէկ յարակունից հետէ չէ երեւում, չկայ, ես կարծեմ խեղջ թէլֆս գնացելայ, գնացելայ որ փրկի իւրն էս բարկութիւնից, ես չէի կարծում որ այսպէս օր էլ պիտի տեսնեմ, վա՜յ ինձ, վա՜յ իմ ծեր հասակին»։ Այս եւ այսպիսի սգալի լոեր եւ կոծ էր որ կը լուէր ամէն բերանից, եւ կը կարծէր ոք, որ Ջուղայու ծաղկեայ հասակն, Ջուղայու երիտասարդութիւնն բոլոր բոլորովին տարագիր գնաց։

Չկարեմ քան պատմել որ ինչ մեր ընտանեաց մէջ պատահեցաւ, եւ այնպէս պարզապէս կը յիշեմ որպէս թէ երեկէն անցք մի լինէր այն։ Ձմեռն էր, եւ մի առաւօտ, երբ որ արթնցանք, քուրսին ասացեալ ջերմարան սեղանիկի վերայ երեւաց մի թուղթ, զոր իմ մեծ եղբայրն՝ որ քահանայ էր, վեր առնլով կարդաց ի լուր բոլորիցս։ Ի՞նչ ցաւալի թուղթ էր այն, ո՞րքան սրտաշարժ եւ աղեխորով նորին պարունակութիւնն։ Երկրորդ եղբայրս էր գրեալ զայն։ Յետ յայտնելոյ՝ թէ տեսանելով ժամանակի դառնութիւնն մտքումն հաստատեալ էր հեռանալ գնալ օտար աշխարհ, ապա իւր վերջին ողջոյնն կը մատուցանէր բոլոր ընտանեաց եւ այնպիսի գորովալիր խօսքերով, որ բոլորք եւս սկսանք լալ։ Այս լացից եւ կոծելուց, լուրն տարածեցաւ ի հարկէ, որ մեր տան ծաղիկն եւս բաժանեալ էր մեզնից, եւ ոչ ոք գիտէր թէ ուր գնաց. եւ խղջիկ մայրս կ'ասէր, «գուցէ երեխէս ճանապարհին գազանի կերակուր լինի, կամ ցրտից սառուցեալ մահանայ», եւ դրացիքն եկին մխիթարել զմեզ, եւ յայնմ օրէ մեք եւս սկսանք

“Ղարիպլի„ ճանապարհ նայել, որպէս բոլորն նայում էին արդ։ Բայց առ ո՞ր հեռաւոր աշխարհն էին, որ անծանօթ կղզիքն գնացին այդ տարագրեալ պանդուխտքն արդեօք, պէտք է հարցանէ ընթերցողն։ Ահա կը պատմեմ եւ զայդ։ Դպրոց գնացող փոքրիկ մանուկ գէթ ես, եւ յետ երկու կամ երեք շաբաթուց զկնի եղբօրս հեռանալոյն ի տանէ եւ ի հայրենեաց, օր մի պատահեցաւ, որ ինչ մի բանի համար գնացի մեր շիրախանէն, կամ ստորերկրեայ շտեմարանն, զոր ամենայն տունն ունի ի Ջուղա։ Ըստ սովորականին յետ խաչակնքելոյ երեսիս, որ դիւի չհանդիպեմ (քանզի հաստատած բան մի էր մանաւանդ մանկանցս մէջ, որ ասացեալ շիրախանէքոնց ոմանց մէջ դեւք հաստատեալ բնակութիւն ունէին, եւ ոմանց միայն ժամանակէ առ ժամանակ այցելութիւն կը տային) ներս մտայ, եւ ընթերցողն կարէ երեւակայել թէ որչափ էր իմ զարհուրանքն եւ սարսափն, յորժամ տեսի յանկարծ որ վերջին մառանումն (քանզի ասացեալ շտեմարանն, մի նեղ գաւիթ ունէր, եւ այս գաւթի վերայ երկու առանձին սենեակք կամ մառանք կը բացուէին) ճրագ կայր, որոյ լոյսն կը տարածուէր առ գաւիթն, եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ խօսելոյ ձայն կը լսուէր։ Ճչելով եւ գունատեալ դուրս վազեցի իսկոյն, եւ դողալով պատմեցի մօրս որ շիրախանէն դեւօք լի էր, բայց ի զարմանս իմ, փոխանակ համակրելոյ իմ երկիւղին, սկսաւ ծիծաղել, եւ ձեռնիցս ըմբռնելով, եկ, ասաց, դեւ չկայ շիրախանումն, ահա կը տեսնես ով կայ անդ, բայց զգոյշ տեսածդ ոչ ումեք չյայտնես երբէք։ Երբ վերադարձանք ի միասին առ ճրագով լուսաւորեալ մառանն, ինչ մեծ ուրախութեամբ եւ զարմանօք էր որ անդ տեսի իմ հեռացեալ օտար աշխարհ գնացեալ եղբօրն։ Եւ միայնակ չէր նա, այլ քանի մի հոգի Ջուղայու պատուաւոր, կամ լաւ եւս ասել, բարձր աստիճանի

երիտասարդներից եւս կային անդ, յորոց ոմանք դեռ կենդանի են, գուցէ կը ծիծաղեն այժմ ի մտաբերելն այն տարաշխարհ պանդխտութեան օրերն։ Գետնոյ վերայ տարածուած էր գորգ, եւ կային փափուկ նստարանք եւ բարձք, յորոց վերայ ասացեալ պանդուխտքն նստեալ եւ յենեալ, ուրախ եւ զուարթ դիմօք կը զուարճանային թղթախաղով, զոր երբեմն երբեմն կ՚ընդհատէր անուշահամ հին գինւոյ բաժակի շրջաբերութիւնն։ Շաբաթ մի կամ երկու մեր տան մէջ այսպէս ծածկեալ մնալով, յետոյ գնացին գիշերով միւսոյ տուն, անդ պանդխտանալ։ Բոլոր Ջուղայու աներեւութացեալ պատանեաց եւ երիտասարդաց նժդեհութեան աշխարհներն եւս այսպիսի տեղիք էին, կամ շտեմարանք, կամ մառանք, կամ տանց այլ ծածուկ խորշք եւ սենեակք, ոմանք եւս այգեաց մէջ կ՚անցուցանէին իւրեանց նժդեհութեան աւուրքն աներեւոյթ ի տեսոյ այլոց։ Բայց գուցէ կը հարցանէ ոք թէ ուրեմն ինչ էր եւ ընդէ՞ր այն ամենայն կոծ, լաց եւ աղաղակ զոր կը յարուցանէին մէն մի ընտանիք, իւրեանց աներեւութացեալ անդամոյ համար, մինչդեռ լաւ գիտէին թէ ուր էին նոքա։ Զայս պարտաւորման էին առնել քանզի մին միւսից կը կասկածէր որ մի գուցէ մատնի իւր որդւոյն կամ եղբօրն եւ ըմբռնեալ զինուոր գրեն։

Մի որոշեալ թուով զինուորք հարկաւոր էր տալ, բայց ում որ կը հրաւիրէին կամ կը պարտաւորէին յանձն առնուլ պաշտօնն, իսկոյն կ՚աղաղակէր, այս ինչ եւ այն ինչ մարդիկ եւս կան — անունն տալով — ընդէ՞ր ինքն միայն պէտք է զինուոր կարգուի եւ նոքա ոչ։ Եւ այս պատճառաւ հաւատարմութիւն չունէին միմեանց վերայ, եւ մին միւսից կը ծածկէր իւր որդւոյ կամ եղբօր կամ ամուսնոյ թաքստեան տեղին, տրտմութիւն կեղծելով որպէս թէ իրապէս հեռացեալ էին նոքա ի Ջուղայոյ։

Ինչ որ փոքր մի մանրամասնութեամբ պատմեցի վերաբերութեամբ այս զինուորագրութեան, թող չկարծուի թէ գրեցի ծաղրածութեան ոգւով, ոչ, գրեցի միայն որ ինչ ճշմարտապէս բանի անցքն էր, եւ չեմ երկբայ կան շատ անձինք դեռ կենդանի ի Ջուղա որք վկայ կը լինին գրուածոյս ստուգութեանն։ Հաւատամ ես որ ոչ թէ առնացի քաջութեան պակասութեան կամ փոքրոգութեան աղագաւ էր զի այսպէս շփոթեալ էին նոքա, եւ կը խորշէին զինուորութեան պաշտօնից, այլ սաստիկ նախապաշարումն մի էր որ կը տիրէր Ջուղայեցւոց վերայ, իբր զի զինուորութիւնն անարգ պաշտօն է, իբր զի զինուորութիւնն միայն կը նշանակէ ռմբով սպանուել։ Պիտի չմոռանամք ի հարկէ, որ մի սոսկ զինուորի պաշտօն եւ վիճակն, մի շատ պատուաւոր եւ մխիթարական վիճակ չէ, յատկապէս ի Պարսկաստան, բայց այն եւս մտածելի է որ զինուոր գրուելով, ամէն ոք սոսկ հասարակ զինուորի վիճակում չունի մնալ, ռամիկ եւ գռեհիկ մարդիկ կը մնան միշտ հասարակ զինուոր, բայց ուսեալ, սրամիտ եւ պատուաւոր անձինք անխափան պիտի յառաջանան առ բարձրագոյն աստիճան եւ վիճակ, եւ այսպէս լինելոց էր եւ Ջուղայու զինուորական գնդի համար։ Եւ որովհետեւ այս գունդն առանձին եւ որոշ հայկական գունդ մի պէտք էր լինէր եւ մնայր միշտ, նորա միջից ի հարկէ պէտք է ընտրուէին յիսնապետք, հարիւրապետք, եւ գնդապետ եւս, եւ յետոյ շատ հաւանական էր որ այսպիսի մի փոքրիկ գունդ հազիւ երբեք տէրութիւնն պատերազմելոյ պիտի ուղարկէր, եթէ պատերազմ եւս պատահէր, այլ միշտ գուցէ Սպահան քաղաքում կը պահուէին կամ ի Թէհրան, եւ թագաւորի թիկնապահութեան կամ այլ հաւատարմութիւն պահանջող պաշտօնից մէջ կը գործադրուէին։

Այլ զիարդ եւ իցէ, որպէս եւ ասացի, սաստիկ նախապաշարումն մի էր այն, եւ կարծեմ եթէ գործն խոհական անձին միոյ յանձնուած լինէր, որ Ամիրի բարի դիտումն յայտնելով, խաղաղութեամբ կատարէր զայն, հաւանական է թէ բանի վախճանն այլապէս կը լինէր քան ինչ որ եղեւ, եւ այսօր մեր ազգից երեւելի պաշտօնաւորք կը լինէին արքունական դրան, որք մեծամեծ օգուտ կարէին տալ Ջուղայեցւոց։ Առ քանի մի հին Հայ զինուորքն, որք կային յայնժամ, միշտ յատուկ սէր եւ շնորհ կը ցուցանէր տէրութիւնն, եւ պատիւ, պաշտպանութիւն եւ օգուտ էին նոքա Ջուղայուն։ Կը սիրէին իսկ իւրեանց պաշտօնն, եւ գոհ եւ մխիթար կ'երեւէին, եւ ոչ ոք տրտունջ կը լսէր ի նոցանէ։ Թէեւ բոլորն եւս անուս եւ գռեհիկ մարդիկ էին, բայց դեռ եւս նոցա մէջ եւս, որպէս յիշեցաւ, մինչ փոխ հարիւրապետի աստիճան ունեցող եւս կայր։ Սոքա Խոսրովխան Հայ քաղաքապետի ժամանակում, Սպահանում պատահեալ քաղաքական կռուոյ միոյ մէջ հաւատարմութեամբ մեծ քաջութիւն էին ցոյց տուած, երբեմն Շուշտար էին գնացեալ եւ անդ Լօռից ապստամբութիւնն նուաճեալ, ի ներքոյ հրամանատարութեան Սողոմոն Խան Էնակոլոփեանց երեւելի Հայ զօրավարի, եւ անուն եւ պատիւ ունէին իւրեանց համար, եւ որպէս կը տեսնուի ահա, լալով եւ ողբով էր որ լսեցին իւրեանց բազմամեայ ծառայութիւնից ի բաց արձակուելն։

Ի վերջոյ բազում դժուարութեամբ կարծեմ ի մէջ Ջուղայու եւ Հայոց գիւղօրէից իբր երկու հարիւրաչափ զինուորք գրուեցան, այլ բոլորն ստոր եւ ռամիկ մարդիկ. եւ երբ պատուաւոր դասու մարդիկն տեսան, որ տարեկան մի զինուորի թոշակի մի մասն տալով, կարողանում էին այսպիսի մարդկան իւրեանց փոխանորդ տալ, յայնժամ բոլոր

թաքստականքն մի զկնի միոյ յերեւան եկին։ Արդէն Ջուղա սկսած էր զինուորական կերպարան մի ստանալ։ Մէյտանումն ամէն առաւօտ կը տեսնուէին նորընտիր զինուորքն, որք զինուորական համազգեստում կը կատարէին իւրեանց կրթութիւնն։ Զինուորական փողոյ եւ թմբկի ձայնք լսելի կը լինէին, եւ կ'երեւէր որպէս թէ մի նոր գործունէութեան ոգի կը շարժէր թմրեալ Ջուղայու մէջ, բայց դեռ կը բարձրանայր Ջուղայեցւոց բողոքի աղաղակն, դեռ օր ըստ օրէ կը զայրանայր նոցա տրտունջն, մանաւանդ երբ նորընտիր զինուորաց մին փոքր մի կը պատժուէր վասն ընդդէմ գնալոյ զինուորական խիստ կանոնաց կամ ժամապահութեան։ Այս միջոցներում ժամանեցաւ ի Ջուղա հանգուցեալ Թադդէոս Եպիսկոպոս Բէգնազարեան, եւ զնա միջնորդ ուղարկեցին ի Թէհրան, որպէս զի, որպէս սովոր էին ասել, այն սատիկ հարուածն վերացնէ իւրեանց գլխից։ Կը պատմէին թէ երբ վերադարձեալ Եպիսկոպոսն ներկայանալով Ամիրին աղերսաւոր էր եղեալ այս մասին, Ամիրն արհամարանաց քթածիծաղ մի տալով, ասացեալ էր։ "Խալիֆա, ես բարեմտութեամբ եւ յօգուտ քո ազգի, այս հրամանն արձակեցի, բայց եթէ նոքա չկարեն իւրեանց օգուտն իմանալ, եւ իւրեանց թագաւորին ծառայելն հաւանք կը համարեն, ուրեմն թող չլինին ոչ հին եւ ոչ նոր Հայ զինուոր նորա ծառայութեան մէջ, արձակուած են նոքա այսօրից"։ Ո՛հ ինչ ուրախութեան օր էր այն ի Ջուղա, երբ հասաւ աւետաբեր լուրն որ, "սարուազ բռնել մուղուֆ եղաւ, աչքերանիդ լոյս"։ Եկեղեցւոյ զանգակներն սկսան հնչել, խնդութիւն եւ հրճուանք կ'ոստոստէր ամէն դիմաց վերայ, փողոցում կամ տան մէջ երբ մին միւսի կը հանդիպէր, կը փարէին միմեանց պարանոցաւ եւ ցնծութեամբ կը շնորհաւորէին միմեանց, եւ մի

անծանօթ ոմն կը կարծէր թէ Ջուղայեցիք, Իսրայէլացւոց նման, հազիւ ազատութիւն էին գտել իւրեանց հարիւրաւոր տարեաց գերութիւնից այդ օր։ Բայց այն եւս կը մտաբերեմ պարզապէս, որ այդ միեւնոյն օրում, մեր թաղում բնակեալ քանի մի Հայ զինուորքն — Նայիբ Մինասն, Թօփչի Մկրտումն, Սարուազ Խօջավէրդին, իւրեանք եւ իւրեանց ընտանիքն ժողովեալ ի միասին, դառնագին եւ աղիողորմ կ'արտասուէին։ "Մեք ինչ էինք արարել", կ'ասէին, "որ մեր այքան ամաց ծառայութիւնն ոչնչացուցին, որ մեր հացն բերանից կտրեցին"։ Այսպէս վերջացաւ ահա, "Սարուազ բռնելոյ" անցքն, եւ Ջուղայու արդի մատաղ սերունդքն, թող քաղեն վեր պատմութիւնից ինչ բարոյական իմաստ եւ խորհրդածութիւն որ իւրեանց հաճոյ կ'երեւի։

Ի վեր յիշեալ քանի մի շփոթութիւններից արտաքոյ, Ջուղայու սովորական քաղաքական վիճակն մինչ ցամն 1864, խաղաղ եւ անդորր էր։ Այո՛, որպէս ի վեր ասացաւ, ի պատճառս կրօնական խտրութեան, եւ մոլեռանդութեան երբեմն երբեմն կը պատահէին թեթեւ վրդովմունք Հայոց եւ Պարսկաց մէջ, այլ քաղաքական իշխանութիւնն միշտ պատրաստ էր պահպանել Հայոց, եւ խափան դնել վնասու կամ անիրաւութեան։ Կը յիշեմ որ քանիցս անգամ մահմետական դենպետաց մին կամ միւս (թէեւ պէտք է ասեմ. աննշան դենպետաց, քանզի նշանաւորքն ոչ երբէք այսպիսի յիմարական հրաման կ'արձակէին) վճռաբար հրամայած է որ Ջուղայեցւոց ի սուր մաշեն, եւ Ջուղայեցիք լսելով բաւական ահ ու դող են զգացել, այլ ոչ միայն այնպիսի վճիռքն եւ հրամանքն, ոչինչ տեղ են գրուել, այլ եւ ասացեալ դենպետքն քաղաքապետից կամ թագաւորից պատժուել են։

Այսպէս անցք մի պատահեցաւ Անգղիացւոց եւ Պարսից պատերազմի ժամանակում, յամի 1856, եթէ սխալ չլինեմ։ Որոց հանգամանքն այնպիսի երեւոյթ մի ունէին, որ Ջուղայեցւոց համար բաւական վտանգաւոր կ'երեւէր։ Լուր էր տարածուած Ասպահնայ մէջ, իբր զի Հայք, որպէս Անգղիացւոց հաւատակից, Ջուղայու թղթակցութիւն կը պահէին նոցա հետ, եւ լրտեսական դաւաճանութեամբ զանազան ծանօթութիւնք կուտային նոցա։ Եւ զայս լուր կը գունաւորէր տարաբախտաբար դէպք մի, զոր չէր հնար ուրանալ։ Բարեյիշատակ հանգուցեալ Թադդէոս Եպիսկոպոս Բէգնազարեան, առաջնորդ ժամանակին, այս միջում մի Ջուղայեցի հայ թղթատար էր առաքել առ Շիրազ։ Թէեւ բարի նպատակաւ էր արարեալ զայն, քանզի մտածելով որ ի պատճառս խռովութեան պատերազմին Շիրազեցի փոքրաթիւ Հայքն գուցէ նեղութիւն կամ հալածանք կրեն Պարսից կողմից, գրել էր Շիրազայ քաղաքապետին, խնդրելով որ չմոռանայ թագաւորի հաւատարիմ հպատակ հայ խմբին, որք կան իւր իշխանութեան ներքոյ, եւ հովանի եւ պաշտպան լինի նոցա։ Այս էր թղթատար ուղարկելոյ առիթն, բայց ի հարկէ նպատակին տեղեկութիւն չունենալով, եւ մանաւանդ գիտելով որ Անգղիացւոց գործակատար Պարոն Ս. Գ. Աղանուրեան Հայ էր եւ ներքին բարեկամն առաջնորդին, հետեւապէս տարածեալ լուրն որպէս թէ ճշմարտութեան կերպարանք կը ստանայր Պարսից մօտ, եւ երեւի այնպէս զայրացուցեալ էր Պարսից խաժամուժ ամբոխն, եւ նոցա կրօնականաց ոմանց միտքն, զի յանկարծ լուր հասաւ ի Ջուղա թէ դենպետաց մին ամբիոնի վերայ բարձրանալով ասացել էր որ Ջուղայեցի քրիստոնեայք ի պատճառս իւրեանց դաւաճանութեան արժանի էին “Ղաթլի„, այսինքն բնաջինջ կործանման, եւ մահմետական հաւատացեալք պարտազանց կը համարուէին եթէ թոյլ տային նոցա այլեւս կենդանի մնալ։

Մեծ էր սարսափն եւ զարհուրանք զոր զգացին Ջուղայեցիք ահա, եւ որպէս ասացաւ հայ թղթատարի առ Շիրազ ուղարկելն անուրանալի լինելով, հանգամանք բանին շատ վտանգաւոր կ'երեւէր, մանաւանդ որ ժամէ ի ժամ կը լսուէր թէ մեծ եւ կատաղի Պարսից ամբոխ մի պէտք էր փութով Ջուղայու վերայ գայր։ Ջրօրհնեաց թաթախ կամ ճրագալուցի օրն էր, եւ Թադդէոս Առաջնորդն, թէեւ միւս առաւօտ պատարագիչ պիտի լինէր, սակայն առանց ժամանակ ի ձեռաց տալոյ, քանի մի պատուաւոր Հայոց հետ փութացաւ իսկոյն առ քաղաք, հանդիպել քաղաքապետին։ Ականատեսք կը պատմէին, որ այնպէս շփոթեալ էր Եպիսկոպոսն յարդարացի բարկութենէ, եւ մասամբ յանձկանաց սրտի ի պատճառս վտանգի ժողովրդոցն, որ երբ քաղաքապետն — բարի եւ հայասէր այր մի Չէրաղ Ալի Խան անուամբ — կը նկատէ Եպիսկոպոսի շփոթութիւնն, կը ձայնէ, “Խալիֆա, ի՞նչ է պատահեալ, ընդէ՞ր ես այդպէս շփոթեալ„։ Յայնժամ ըմբռնելով իւր շքանշանաց ոսկի շղթայքն, զորս կը կրէր իւր պարանոցում, կ'ասէ եպիսկոպոսն, “Տէ՛ր, այս ինչ է որ աննշան դենպետ մի կը հրամայէ իմ ժողովրդոց բնաջինջ առնել, եթէ յանցանք կայ, ես նոցա առաջնորդն եմ, այս շղթայիւք նախ դու ինձ խեղդիր, եւ ապա թող իմ ժողովրդոց ի սուր մաշեն„։ Կ'ամոքէ՝ կը հանդարտեցնէ զնա քաղաքապետն, եւ յետ բանի անցն իմանալոյ, ո՛չ միայն առ ժամայն դենպետին աքսորեց առ Թէհրան, որ անդ իւր յանդգնութեան պատուհասն կրէ թագաւորից, այլ եւ միւս օր ուղարկեց ծանրագին խիլա մի վասն Եպիսկոպոսին, որպէս սիրոյ եւ

հաւատարմութեան նշան, եւ նոյն խիլայն մեծ հանդիսիւ ստանալով եպիսկոպոսն Երեւան Թաղի եկեղեցում, խուռն բազմութեամբ Հայոց եւ Պարսից անցանելով ընդ բոլոր Ջուղա մտաւ վանքն։

Բայց թէ ինչ փոփոխութիւնք եւ յառաջադիմութիւնք են եղել կէս դարու միջոցում ի Պարսկաստան իւր քաղաքական վիճակում, որ նոյն է ի հարկէ Ջուղայեցւոց համար եւս, տեսողն կարող է դատել։ Կէս դարով յառաջ, թողեալ երկարն, կարճ ճանապարհորդութիւնք եւս, ոչ միայն ստացուածոց, այլ եւ կենաց վտանգաբեր էին։ Քաղաքաց միջում գողութիւնք եւ յափշտակութիւնք յաճախ էին, եւ բազմիցս անպատուհաս։ Իրաւունք գտանելն քաղաքական կամ քրէական դատից մէջ շատ դժուարին էր։ Հայք կամ քրիստոնեայք արտօնութիւն չունէին քաղաքի շուկայից մէջ առեւտրութեան պարապել խանութ պահելով։ Ամենայն հաւատափոխ Հայ կարող էր իւր ընտանեաց եւ ազգականաց բոլոր կալուածքն գրաւել եւ իւր շինել։ Ոչ հեռագրութիւն կայր, ոչ թղթատարութիւն։ Հնդկաստանից եթէ մի թուղթ հասանէր Ջուղայ հինգ կամ վեց ամսոց միջոցում, բաւական նոր թուղթ էր համարելի։ Թէհրան, Շիրազ եւ այլ Պարսկաստանի քաղաքներ թուղթ ուղարկելն միայն ճանապարհորդաց ձեռամբ կը լինէր, որք երբեմն կը պատահէին կամ ոչ։ Եթէ յայտնուէր որ մի Ղասիդ կամ թղթաբեր էր հասեալ ո՛ եւ իցէ քաղաքից, քանի օր որոնել հարկաւոր էր նախ Ղասիդն գտանել, եւ յետոյ քանի եւ ինչ գնով, որ նորա կամքն էր, կը վաճառէր բերեալ թուղթն։ Սովորութիւն էր, երբ մի Ջուղայեցի բուշեռից կը բաժանուէր նաւել առ. Հնդկաստան, կ'ասէին այս ինչ անձն "Ներս է մտել„, եւ "Թիքանա„ կամ իւր նպատակն ժամանման թուղթն եթէ մի տարից

յետ գտանէին, բաւական ուրախալի դէպք կը համարէին զայն։ Օտար աշխարհաց հետ շատ չնչին էր Պարսկաստանայ առեւտուրն, եւ այն եւս առաւել ներմուծութեամբ քան արտածութեամբ։ Աշխարհն աղքատ էր յոյժ եւ մեծ պակասութիւն կայր դրամոյ։ Հարիւր թումանն բաւական մեծ գումար կը համարուէր, եւ հարիւր թուման ունեցողն հարուստ մարդ։ Այսպէս էր Պարսկաստան, եւ նոյնպէս եւ, գուցէ վատթար Ջուղայու դրութիւնն, եւ զայսոսիկ դիմադրելով արդի հանգամանաց, տեսողն միայն կարող է կշռադատել թէ, ինչ ինչ յառաջադիմութիւնք են եղած, կամ թէ եղած են թէ ոչ։ Բայց միշտ մտածելի է, որ մի ազգ, կամ մի երկիր կէս դարում կատարեալ եւ բովանդակ յառաջադիմութիւն չէ կարող ստանալ, մանաւանդ երբ կրօնն այդպէս մեծ դեր ունի քաղաքական իշխանութեան մէջ, որպէս ունի Մահմետականութիւնն ամենայն Մահմետական աշխարհում։ Ինձ թուի Պարսկաստան մեծ ապառնի իմն ունի իւր համար, եւ ով գիտէ Ջուղա եւս գուցէ երբեմն վերստանայ իւր նախկին շքեղութիւնն եւ նախանձելի վիճակն։

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ջուղա բաց ի իւր անհրաժեշտ մասնակցութենէն Ասպահանայ, կամ լաւ եւս ասել, բոլոր Պարսկաստանի ընդհանուր քաղաքական վիճակին, ունէր միշտ իւր համար մի առանձին եւ ուրոյն փոքրիկ ներքին կառավարութիւն եւս, եւ Ասպահանայ Ոստիկանն միշտ թեկն կ'ածէր եւ կը պաշտպանէր ըստ կարելւոյն այն ներքին կառավարութեան արտօնութիւնք եւ հրամանքն։

Գլուխ էր միշտ այս իշխանութեան, ժամանակի Ամենափրկչեան վանաց վիճակի Առաջնորդն, որ ունէր ընդհանրապէս — եթէ ներելի է այսպէս ասել — իւր արտաքին գործոց նախարարն, առտնին իրողութեանց նախարարն, տէրունի հարկաց ժողովող եւ գանձապետն, եւ քանի մի առանձին խորհրդականք։ Բարեյիշատակ Թադդէոս Բէգնազարեան Առաջնորդն, հաստատեց նաեւ, առաջին անգամ, փոքրիկ ատեան մի, որ Սինօթ կը կոչուէր, բաղկացեալ ի քանի մի քահանայից եւ աշխարհականաց, եւ այս ատեանն, որ շաբաթն երկու անգամ նիստ ունէր Ամենափրկչեան վանաց մէջ, կը ջանայր որ եւ իցէ դատ կամ վէճ կամ անհամաձայնութիւն պատահեալ ի մէջ ժողովրդոց, քննել եւ իրաւադատ լինել։ Ինձ թուի շատ մի բարի հաստատութիւն էր այս, որ լսեմ ի պատիւ Ջուղայեցւոց տեւէ մինչ այժմ իսկ։ Այո թէ եւ իշխանական ոյժ չունի այս ատեանն, իւր վճիռքն գործադրելոյ, բայց եւ այնպէս, եթէ արժանի անձինք լինին նոքա որք կը կազմեն ատեանն, այսինքն ուսումնական, աշխարհատես, փորձառեալ, անաչառ եւ արդարամիտ, եւ փոքր ի շատէ տեղեկութիւն եւս ունենան օրինաց, որով կարող լինին ժողովրդոց վարկն եւ պատկառանքն գրաւել, եւ անշուշտ այսպիսի անձինք պիտի միշտ լինին ի Ջուղա, յատկապէս այժմեան ժամանակում, կարող են իրապէս մեծ օգուտ լինիլ Ջուղայեցւոց, արդարասիրութեամբ իրաւարար լինելով նոցա, եւ թոյլ չտալով ոստիկանութեան դուռն երթալ եւ մեծամեծ ծախուց եւ վնասուց ենթարկիլ։ Ինձ միայն մի անգամ դէպք եղեւ ներկայ գտանիլ Սինօթի ատենում, եւ այդ եւս հետաքրքրութեան հոգւով էր միայն։ Այդ օր վեց թումանի դատ մի կայր ատենի յանդիման, եւ մինչդեռ դատախազն կը յայտնէր որ ութ ամիս

իւր մուրհակի պայմանաժամէն արդէն անցած էր, եւ ոչ վաշխ էր գտել եւ ոչ դրամագլուխն կարէր գտանել, պարտապանն կը յայտնէր թէ առ ժամն դրամ չունէր ինքն, եւ ուստի՞ պիտէր հատուցանէր։ Ատեանն յետ խորհրդածելոյ, առաջարկեց որ դատախազն ընդունի միայն հինգ թուման ստանալ առանց վաշխի, եթէ պարտապանն իսկոյն կը վճարէ զայն պատրաստ դրամով։ Երկուքն եւս սկսեցին բողոք բառնալ, այլ ատեանն համոզեց նոցա յառաջ գալ համբուրել միմեանց, եւ կարծեմ դատն վերջացաւ համբուրիւ, եւ հաւանութեամբ հպատակելոյ վճռոյն։ Ահա գուցէ ընթերցողն կը ծիծաղի ասելով այս ինչ տեսակ իրաւարարութիւն է։ Այո, ճշդիւ արդարութիւն չէր այս, ես եւս կը վկայեմ, սակայն բարոյական համոզմամբ այսպէս վէճն աւարտելն երկու ազգայնոց մէջ լաւ չէ՞ր արդեօք, քան թոյլ տալ նոցա Ոստիկանութեան ատեանն երթալ, ուր թէ դատախազն եւ թէ պարտապանն գուցէ երկկիցս յաւել քան յիշեալ գումարն կը պարտաւորէին ծախել, թողեալ այլ վնասք։ Ինձ թուի շատ բարի մարդիկ էին սոքա։ Դատախազն մտածեց որ վեց թումանից՝ հինգ թուման գտանելն յաւել լաւ է քան ոչինչ, պարտապանն եւս իւր պարտատեառն բարերարութիւնն նկատելով՝ գէթ ամաչեց, եւ եթէ կրկին պարտք եւս պիտի անէր, յանձնառու եղեւ վճարել գումարն։ Արդարութիւն եւ իրաւունքն շատ լաւ են, այլ յոյժ մեծածախ է միջոցն գտանելոյ զայնս ամենայն աշխարհում, որպէս բազումք փորձով գիտեն, առաւել լաւ է ողորմախառն արդարութիւնն, եւ զայս բարոյական ոյժն առաւել դիւրաւ կարող է տալ քան իշխանական ոյժն։ Երանի թէ միշտ ըստ արժանւոյն արժէք դնէին Ջուղայեցիք այս իւրեանց Սինօթ անուանեալ փոքրիկ ատե-

նին, ջանային որքան հնար է այնպիսի անձինք ընտրել սոյն պաշտօնում, որք անշահասէր են, եւ ժողովրդոց հաւատարմութիւնն կը գրաւեն, եւ զայս առնելով, չգիտեմ ընդէ՞ր իրաւարարութիւնն, որ ամենայն կառավարութեան առաջին նպատակն է, Ջուղայու ներքին փոքրիկ կառավարութիւնն չպիտի միանգամայն բովանդակ եւ կատարեալ յօրինէ։

Յետոյ կային Քաթխուդայք կամ թաղապետք, որք դարձեալ, որպէս անդամք էին վեր կառավարութեանն։ Սոցա գործն էր՝ ամէն մին իւր թաղի ժողովրդոցն տեսուչ լինել, նոցա փոքրիկ անհամաձայնութիւնք կամ կռիւքն խաղաղել՝ խրատելով ոմանց, համոզելով միւսոց, եւ երբեմն ստահակաց անարգելով եւ թեթեւապէս պատժելով եւս։ Նաեւ սոցա պարտքն էր ի կարգի դնել եւ վերահասու լինել որ “Գազմայքն„ կամ գիշերային պահապանքն ժամանակին դուրս գային, եւ արթնութեամբ հսկէին բոլոր գիշերն վասն թաղն ազատ պահելոյ ի գողոց եւ ի փորձանաց։ Ասացեալ պահապանքն նոյն իսկ թաղի ժողովուրդքն էին, որք փոփոխաբար, մի նշանակեալ թուով, իւրեանց ծառայութիւնն պիտի տային այս մասին։ Կը յիշեմ՝ օր մի մեր թաղի Սարգազմայն կամ գիշերային պահապանաց պետն, զոր վարձով կը պահէին, եւ որոյ պարտականութիւն էր լուր տալ ամէն ումեք երբ նորա ժամանակն լինէր գիշերն հսկելոյ, եկեալ մեր դրացւոյն յայտնեաց, որ առաջիկայ գիշերն իւր ժամանակն էր։ “Այս գիշեր ես պատրաստ չեմ„, ասաց դրացին։ “Պատրաստ չե՞ս„, պատասխանեաց պետն, “միթէ հրաւիրում եմ զաս հօրս հոգւոյ համար պատարագ անես, որ պատրաստ չես, գազմա գնալոյն ինչ պատրաստութիւն է հարկաւոր„։

Դառնալով առ թաղապետքն, սոցա պարտականութիւնն էր նաեւ, երբ տէրութեան հարկի ժողովելոյ ժամանակն լինէր, ժողովէին իւրեանց թաղի մարդիկն, եւ նոյն թաղի բաժին վճարելի հարկն բաժանէին նոցա մէջ թէ ո՛վ որքան պիտի վճարէր համեմատ իւր կարողութեան կամ քսակին։ Եւ յետոյ ի ցուցակ անցուցանելով իւրաքանչիւրոց անուանքն, կը յանձնէին ցուցակն հարկաժողովին առ ի ժողովել զնոյն։ Այս թաղեցւոց ժողովն ընդհանրապէս կամ մի խանութի դրան կամ փողոցաց միոյ գլխում կը հաւաքուէր, եւ մի օր ինձ, որ այդ ժամանակում օգնական ուսուցչութեան պաշտօն կը վարէի, կոչեցին գրել վերասացեալ ցուցակն։ Շատ գրել եւ եղծանել էր հարկաւոր մինչ լրանայր այն, քանզի եթէ մի մարդոյ բաժին հանէին երկու Ղռանի, իսկոյն աղաղակ կը բառնայր թէ ընդէ՞ր ինքն երկու Ղռանի պիտի վճարէր, մինչդեռ Կիրակոս, կամ Պետրոսն միայն մի եւ կէս Ղռանի բաժին դրեալ էին։ Այլ զիարդ եւ իցէ, ի վերջոյ աւարտեցաւ ցուցակն եւ ժողովն եւս ընդ նմին։ Բայց դու տես իմ աշխատանաց վարձն ինչ էր։ Այդ երեկոյ դարձեալ բաւական թուով անձինք ժողովուած էին փողոցի միւս գլխում, եւ կը խօսէին եւ կը քննադատէին նոյն աւուր հարկի բաժանորդութեան ցուցակի վրայ. եւ թաղեցւոց մին, ռամիկ ծերունի ոմն որ ցերեկէն ժողովումն ներկայ չէր եղած, հարցրեց թէ արդեօք իւր բաժինն ինչ էր ցուցակումն։ “Երեք Ղռանի„, ասաց ոմն։ “Երե՞ք Ղռանի„, պատասխանեաց ծերունին բարկութեամբ։ “Ի՞նչ, երեք Ղռանի՞, ո՞ր անօրէն, անիրաւն գրեաց զայն, ա՛յ ես դորա գրողի հայրն անիծեմ, ա՛յ դորա գրողի պապն անիծեմ„, եւ անէծքն սկսաւ բարձրանալ առ եւս բարձրագոյն նախնիք իմ։ Ուղիղն խոստովանիլ, պատուելի ընթերցող, սրտիս այդ խորշն, ուր

ընդհանրապէս կը կարծուի թէ ազգասիրութեան կաթսայն կեռայ, փոքր մի խոցուեց, այլ փոյթ չտարայ, ասացի ազգասէր անձն մի պէտք է ներող լինի։ Ներեցի։

Այսպէս Ջուղայու այս նեղքին ինքնուրոյն կառավարութիւնն բաւական լաւ ձեւ ունէր ըստ երեւութին եւ կազմութեանն։ Արտաքին գործոց նախարարն, որ ընդհանրապէս պարսկերէնագէտ կրօնական մի էր, քաղաքական իշխանութեան հետ կը խօսէր եւ կը տնօրինէր ամենայն բան հարկաւորեալ ժամանակում, յայտնելով Առաջնորդի խնդիրն եւ կամքն վերաբերութեամբ ազգային գործոց։ Առտնին իրողութեանց նախարարն եկեղեցական եւ աշխարհական բարեկարգութեանց կը պարապէր, խորհրդականք իւրեանց, Սինօթի անդամք իւրեանց, եւ նոյնպէս եւ հարկապետն եւ թաղապետք իւրեանց պաշտօնում կը պարապէին, եւ կարելի էր որ այսպէս Ջուղա մի ամենայնիւ բարեկարգ եւ կատարեալ ինքնիշխան կառավարութիւն ունենար իւր համար, որով արդարեւ կարող պիտի լինէր ո՛չ սակաւ առտնին լաւութիւնք եւ յառաջադիմութիւնք ցուցանել յօգուտ իւր մանաւանդ զի, որպէս ասացաւ, արքունական իշխանութիւնն եւս միշտ պատրաստ էր թեկնածել եւ պաշտպան կալ նմա ամենայն ազգօգուտ, խոհեմամիտ եւ բարի առաջարկից մասին, այլ տարաբախտաբար կային թերութիւնք, կային վրէպք զանազան կողմից, որով այն լաւագոյն արդիւնքն որ ակնկալելի էր՝ չկարէր գոյանալ։ Եւ ոչ մեղադրելի էին այս մասին վերասացեալ կառավարութեան գլուխ կամ անդամք։ Մի մարդ իւր տեսածից, լսածից եւ կարդացածից կարող է բան սովորել, եւ այն ժամանակում սակաւք ոմանք կային, որ յաւել ինչ էին տեսած կամ լսած — մեծ մասն կարդալ բնաւ չգիտէին — քան որչափ կարող է ոք լսել եւ տեսանել մի-

այն Ասպահանայ սահմանափակ փոքրիկ շրջանի մէջ, եւ այդ՝ արդարեւ, շատ սակաւ ինչ է, եւ չէ կարող տալ այն փորձն, հմտութիւնն, խոհականութիւն եւ անշահասիրութիւնն, նաեւ գործունեայ հոգին, որ անշուշտ հարկաւոր է բոլոր այսպիսի ձեռնարկից մէջ։ Կը ջանային առնել որչափ նոցա կարողութիւնն եւ միտքն կը զօրէր, եւ չէր հնար յաւել ինչ ակնկալել քան զայն։ Բայց ի հարկէ նոյն հարկաւոր տարերաց պակասութիւնից պիտի հետեւէին թերութիւնք։

Թերութեանց առաջինն այն էր որ ամէն Ջուղայեցի միշտ կը հրաժարէր յանձն առնուլ ո՛ եւ իցէ պատասխանատուութիւն անհատաբար կամ խմբովին։ Եւ սորա հետեւանքն էր որ նոցա գլուխ կամ Առաջնորդն (քանզի միշտ վանաց առաջնորդն կամ նորա տեղակալն էր վեր կառավարութեան նախագահն) եթէ չսիրէր առնել զայն, եւ ընդդէմ կամաց իսկ լինէր, կը պարտաւորուէր միահեծան եւ բացարձակ իշխանութիւն ի գործ դնել։ Բայց յետոյ սորա ընդդէմ կը բարձրանայր տրտունջ աղաղակ եւ բողոք, եւ երկպառակութիւն։ Ժողովրդոց մին կէսն կը դառնային Առաջնորդականք, եւ միւսն հակառաջնորդականք, մին կ՚ընդդիմանայր միւսոյն, եւ երկոքին խոչ եւ խափան կը լինէին միմեանց ամենայն ազգային գործում։ Չէին մտածել բնաւ թէ յանցանքն ի սկզբանէ իւրեանցն էր, եւ իւրեանց ձեռամբ էր, որ միահեծան իշխանութեան լուծն դրին իւրեանց պարանոցի վերայ, այլ լծոյ ծանրութիւնն զգալով կը սկսանէին իրերաց հետ կռուել։ Փոխանակ փոշիմանելոյ իւրեանց անփոյթութեան վերայ, եւ միաբանուելոյ, եւ օրինաւոր միջոցաւ ջանալոյ բառնալ իւրեանց վերնից նոյն ծանրութիւնն, որ ո՛չ դժուարին էր, ոչ անհնար, դառն բանիւք մին միւսոյն մեղադիր կը լինէր։

Առաջնորդ մի որ կը հասանէր ի Ջուղա, (եւ սոքա որպէս ամենայն ոք գիտէ, ոչ Ջուղայեցի այլ օտարական եւ բոլորովին անծանօթ մարդիկ են), հասանելն ի բաց առանց մարդոյն ճանաչելոյ, առանց նորա արժանիքն գիտելոյ, առանց դեռ մի թեթեւ գործ տեսանելոյ նորանից, փառաբանութեան երգօք կը սկսանէին բարձրացնել նորան մինչ ամպոց մօտ։ Ճառք եւ շնորհաւորութիւնք կը կարդացուէին այնպիսի չափազանցական գովեստից եւ դրուատանաց խօսքերով, որ ծիծաղելի պիտի երեւէր այն նոյն իսկ գովեստ ընդունողին։ Եւ փոքր մի ժամանակ ոչինչ կը լսուէր քան միայն Սրբազանի անուն եւ Սրբազանի (դեռ չտեսնուած) լաւութիւններն։ Եւ այս միջոցում մեծից մինչ փոքր բանիւ, գործով եւ շարժմամբ այնպէս կը ցուցանէին նորեկ Առաջնորդին, որպէս թէ իւրեանք միտք եւ կամք ասացեալ բառն բնաւ չգիտէին ինչ է, որպէս թէ իւրեանք միայն մատաղ խակ երեխայք էին, եւ Սրբազանի ձեռն էր որ պիտի առաջնորդէր ինքեանց, որպէս Սրբազան հօր հրամանէն կախուած էր ոչ միայն ամենայն ինչ հոգեկան եւ մարմնական, այլ եւ գրեթէ եւ իւրեանց կեանքն իսկ։ Եւ եթէ Սրբազանն յանուհետեւ սկսանէր նայել առ նոսա որպէս մի խակական ոչխարաց խումբ, զոր արժան էր միայն ոչխարաց նման տարուբերել ինչպէս իւր կամքն կամ հարկն կը պահանջէր, մեղաւոր էր նա արդեօք։ Բայց՝ որպէս Ջուղայեցիք ինքեանք սովոր էին ասել, այդ միայն “ովսաննայն„ էր զոր կ՚երգէին։ Զկնի փոքր ժամանակի, երբ Սրբազանն, նոցա ցուցանելոյ համեմատ, համարելով զնոսա որպէս խակամիտ երեխայք կը սկսէր նմանապէս եւս վարիլ նոցա հետ, յայնժամ “ի խաչ հան զդա,, աղաղակն կը բարձրանայր։ Բայց կը կարծես թէ յետ իւրեանց սխալութիւնն նշմարելոյ, կը վստահանայր ոք ինքն

առանձին, կամ քանի մի այլ անձանց հետ ներկայանայր Սրբազանի մօտ, եւ համեղութեամբ եւ պատուով հասկացնէր նորան, որ ի վերայ ամենայնի, իւրեանք մարդիկ եւ ոչ երեխայք էին, որով եւ Առաջնորդն զգուշանայր եւ վարէր նոցա հետ ըստ արժանւոյն, քաւ լիցի, արտաքոյ աղաղակ էր միայն եւ տժգոհութիւն, այլ Սրբազանի մօտ եթէ ներկայանայր աղաղակողն, աղաղակն իսկոյն կը լռէր, միեւնոյն անմռունչ երեխայն էր, միեւնոյն Սրբազանի խոնարհ կամակատարն։

Կը մտաբերեմ մի անցք, որ լաւապէս կը յայտնէ վեր նկարագրութեան ստուգութիւնն։ Երկար ամօք յառաջ, միեւնոյն վերասացեալ Թադդէոս Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակում, Տէր Յովհաննէս Խաչիկեանն, որ յայնժամ Կալկաթոյ աւագերէցն էր, քանի մի անձանց ի Ջուղա, թուղթ էր գրեալ, որ որովհետեւ ինքն լսած էր թէ Ջուղայու վանքն բարեկարգութեան մէջ չէր, բարւոք էր լինելոյ, որ Ջուղայեցիք ընդհանուր ժողով մի կազմէին, եւ նորանոր բարեկարգութեան կանոններ հաստատելով, դնէին Առաջնորդի մօտ, որ յանուհետեւ նոյն կանոնաց ներքոյ ընթանայր վանաց կառավարութիւնն։ Եթէ սխալ չլինիմ, ասացեալ կանոնքն եւս, նոյն ինքն վերասացեալ քահանայն ուղարկել էր, որ ժողովն վաւերացուցանէ, եւ այս կանոնքն մեծաւ մասամբ կը չափաւորէին նաեւ Առաջնորդի իշխանութիւնն վանաց կառավարութեան մասին։ Արժան չէ յիշել աստ, թէ ինչ հոգւով էր արարեալ զայս վերասացեալ քահանայն, եւ թէ յետոյ որպիսի չարաչար հետեւանք ծագեցին անտի ի մէջ իւր եւ Առաջնորդին։ Այլ միայն բաւական է ժողովոյ անցքն պատմել։ Ժողովն գումարեցաւ Պրտուեանց թաղի Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ ընդարձակ գաւթում, եւ ներկայ էին քահանայք

եւ աշխարհականք գուցէ ութանից յաւելի թուով։ Ներկայ էր եւ իմ խոնարհութիւնն, այլ հեռաղօտ պատանեկաց, եւ ոչ ձայնաւոր անդամոց դասում։ Աւագ քահանայի թուղթն հանդերձ կանոններովն առաջի եդաւ ժողովոյն, ժողովոյ անդամոց բաւական մասն, խօսեցին եւ բողոքեցին որ շատ անկոպար իշխանութեամբ կը վարուէր Առաջնորդն, եւ կային անկարգութիւնք վանաց կառավարութեան մէջ, եւ արժան էր ընդունել, հաստատել եւ գործադրել ասացեալ կանոնքն։ Բայց հարկ է յիշել աստ, որ այս ժողովոյ կոչումն եւ գումարումն, ի հարկէ որպէս թէ ապստամբութիւն մի էր ընդդէմ Առանջնորդին, եւ որպէս թէ բոլորովին առանց նորա գիտութեան եւ խորհրդոյ էր, սակայն Առաջնորդն լաւ տեղեակ էր բանին, եւ ժամէ ի ժամ կը ծանօթանայր ժողովոյ անցիցն իւր լրտեսաց ձեռամբ։ Յետ բաւական բանախօսութեանց, ժողովն միաբան հաւանութեամբ վճռեաց զի ասացեալ կանոնքն ընդունելի են, եւ նա եւ առաջարկեցաւ, որ վեց հոգիք ժողովոյ անդամներից ընտրուին որպէս երեսփոխան ժողովոյն, գնան Առաջնորդի մօտ, եւ նորա յանդիման դնեն ժողովոյ վճիռն եւ ասացեալ կանոնքն, խնդրելով որ գործադրէ զայն ըստ արժանւոյն։ Բայց աստ ահա կատուի պարանոցում զանգակ կապելոյ առակի անցքն պատահեց։ Ո՞յք արդեօք պիտէր այդ վեց հոգին բաղկացնէին։ Ամէն մին սկսաւ հրաժարիլ, ասելով թէ միւսն յաւել արժանի էր նոյն պատուոյն քան ինքն, եւ յաւել լաւ եղանակաւ կարող էր Սրբազանի հետ խօսել, եւ յետ շատ համոզանաց, հրաւիրանաց եւ հրաժարմանց, ի վերջոյ ընտրեցան վեց հոգիք եթէ սխալ չլինիմ, երեք քահանայք եւ երեք աշխարհականք, եւ յետ ժողովոյ արձակմանն, յուղի անկան գնալ ուղղակի առ վանքն եւ կատարել իւրեանց պատ-

գամաւորութիւնն։ Որ ինչ պատահեցաւ ապա, այս էր զոր կը պատմէին։ Մինչ Վանաց դուռն հասանելն, վեց պատգամաւորներէն միայն երկուքն էին մնացել, եւ այս երկուքն՝ որք քահանայք էին, հասանելով Առաջնորդարանի աստիճանաց մօտ, որ մի նեղ ճանապարհ էր եւ միայն մի հոգի առժամն կարող էր ի վեր ելանել, մինչդեռ մինն յառաջ կը քայլէ ի վեր, նայելով յետս կը տեսանէ որ իւր մնացեալ կարգակից եղբայրն եւս աներեւութացաւ։ Այժմ ի՞նչ պէտք է անէ խեղճն՝ չգիտէ, բայց յառաջ քան միւսքն վերջաւորելն, Առաջնորդի սպասաւորն Առաջնորդարանի դրան փարագոյրն կը բարձրացնէ, քանզի արդէն առաջնորդարանի սեմոց մօտ էր քահանայն, եւ նշմարելով որ Սրբազանն յանդիման նստած է, ի հարկէ կը պարտաւորի ներս մտանել։ “Ի՞նչ կայ տէր Հայր„ կը հարցանէ Առաջնորդն, որ արդէն լաւ գիտէր նորա այն տեղում գտանուելոյ պատճառն։ “Սրբազան„, կը պատասխանէ Տէր Հայրն, երեսի գոյնն հատեալ եւ կկմալով, “Ժողովուրդն կ'առաջարկէ որ վանքն բարեկարգութեան ներքոյ լինի„։ Առաջնորդն որ իւր ժողովրդոց եւ քահանայից լաւ կը ճանաչէր, խոժոռեալ դիմօք կը հարցանէ, “մի՞ թէ իմ վանքն անբարեկարգ է, որ դուք կը ցանկայք բարեկարգել„։ “Ներէ՛ր, Սրբազան Հայր„, կը պատասխանէ քահանայն, տխուր եմ ես, որ երբէք վստահացայ այս մասին ձեր ատեանն գալ„։ Առաջնորդն կը ծիծաղէ, խղճալով անկասկած՝ խեղճ քահանայի վերայ, որոյ հինգ ընկերքն այդպէս փոքրոգութեամբ շոգիացեալ էին, եւ կը ձայնէ, “Ղազա՛ր, (նորա սպասաւորի անունն էր այս) Տէր հօրն բաժակ մի թէյ տուր„։ Եւ այս թէյն սկիզբն, մէջն, եւ վախճանն հանդիսացաւ սոյն արժանայիշատակ ժողովոյ բարեկարգութեանն, պատգամաւորութեան եւ նոցին հետեւելի արդեանցն։

Ահա հարցանելի է, եթէ վանաց կառավարութիւնն անկարգութեան ներքոյ չէր, ինչ հարկ կայր ժողով կազմելոյ եւ աղաղակ բառնալոյ, իսկ եթէ իսկապէս կարօտ էր այն բարեկարգութեան, ուրեմն ո՞ր երկիւղն կամ անվստահութիւնն ի բաց կը պահէր զնոսա իւրեանց բարի տնօրէնութիւնն եւ նպատակն ի գլուխ հանելոյ։ Թադդէոս առաջնորդն տգէտ մարդ չէր, աշխարհատես եւ փորձառեալ էր, խոհական էր եւ հանճարեղ, եւ սիրող էր բարեկարգութեան, եւ թէեւ Ջուղայեցիք ի սկզբանէ իւրեանց թուլութեամբն պարտաւորեալ էին զնա միահեծան իշխանութեամբ վարել նոցա հետ, բայց եւ այնպէս, եթէ քանի մի խոհական մարդիկ, քաջութեամբ պատասխանատուութիւն յանձն առնլով, առանց Կալկաթոյ աւագերիցուն, կամ նոյն իսկ Առաջնորդին աչառելոյ, բարեմտութեամբ եւ ազգասիրական հոգւով, իւրաց հանգամանքն առաջի դնէին Առաջնորդին, անկասկած՝ եթէ կային անկարգութիւնք, նոյն ինքն Առաջնորդն սիրով եւ յօժարութեամբ աջակից կը լինէր նոցա, անկարգութիւնքն բառնալ, եւ հաստատել ամենայն բարեկարգութիւն։ Բայց գիտեմք թէ սա կամ միւս Առաջնորդք, որպէս եղեալ են երբեմն, անձնապաստան եւ յամառ մարդիկ լինէին, եւ ցանկային բռնաւորաբար վարուիլ եւ ժողովրդոց իրաւունքն ոտնակոխ առնել, արդեօք ձայն բազմաց չէ՞ ձայն Աստուծոյ։ Ո՞վ է կարող բազմին եւ ընդհանրին հակառակել, երբ իրաւունքն վերջնոյդ կողմումն է, եւ կանգնեալ կան պատասխանատու մարդիկ։ Թագաւորք եւ կայսերք իւրեանց գլուխն կը խոնարհեցնեն ընդհանրի ձայնին, Ջուղայու Առաջնորդք, որք միայն հոգեւոր հովիւ են, եւ քարող սիրոյ, խաղաղութեան եւ բարեկարգութեան պիտի բռնակալ ցուցանե՞ն զինքեանս։ Բայց իրաւունք պահանջելոյ համար, բարեկարգութիւն հաստա-

տելոյ համար, միաբանութիւն, համաձայնութիւն է հարկաւոր։ Անհամաձայնութիւնն՝ Հայքս սովոր եմք ասել միշտ, Հայ ազգի տարաբախտութիւնն է եղեալ, եւ այս ասութիւնն հեռի չէ ի ճշմարտութենէ։ Կարծեաց անհամաձայնութիւնն մարդկան մէջ բնական է, քանզի ամէն մարդ միեւնոյն իրն կամ առարկայն միեւնոյն հայեցուածոյ կէտից չնշմարէ որպէս միւսն, եւ հետեւապէս մին միւսից տարբեր կարծիք պէտք է ունել, եւ այս յաւէտ լաւ է, քանզի զանազան հայեցուածոյ կէտերից մի առարկայ նկատելով, նորա բոլոր յատկութիւնքն եւ հանգամանքն լաւ եւս կը տեսնուին, եւ յաւել լաւապէս կարելի է քննել եւ դատել զնոյն։ Բայց այս լաւութիւնն ապարդիւն կը լինի, եւ կը փոխարկուի ի վնասակարութիւն, երբ ամէն մին յամառ եւ կամակոր կը մնայ իւր կարծեաց մէջ, միայն իւր կարծիքն ճշմարտութիւն կը համարի, եւ ոչ միայն կը պախարակի իւր ընկերի կարծիքն որպէս անօտի ինչ եւ անպիտան, այլեւ կը զլանայ տալ նմա բնաւ իւրմէց տարբեր կարծիք ունելոյ իրաւունքն, զոր ինքն կը պահանջէ։ Եւ այս բանից կը ծագէ յետոյ կրից յուզումն, ատելութիւն, նախանձ, եւ երկպառակութիւն, եւ ի հարկէ, այսու ամենայն բարի առաջարկութեանց եւ ազգօգուտ գործոց արգել եւ խափանումն կը դնի։ Այս պատճառաւ էր, որ վերասացեալ ներքին կառավարութիւնն չունէր այն պտուղն, օգուտն եւ յառաջադիմական ընթացքն, զոր կարող էր ունիլ, եւ միշտ կը տիրէր իշխանական կողմիցն ինքնահաճ անկախութիւն, եւ իշխեցելոց կողմից մշտական տրտունջ եւ տժգոհութիւն։ Վերջինքդ ժողով կը գումարէին երբեմն ոեւիցէ ազգային գործոյ համար, այլ անկանոն եւ անբարեկարգ եղանակաւ։ Ժողովն աթոռակալ չունէր, ժողովոյն առաջարկելի առարկայքն յառաջագոյն չհրատարակէին, եւ ոչ կանոնաւորապէս ժողո-

վոյ յանդիման կը դրուէին այնք: Խառնիխուռն եւ օտար առաջարկութիւնք յառաջ կը բերուէին ըստ քմաց, եւ կը բարձրանայր աղաղակ եւ խառնաձայնութիւն: Մին միւսոյ խօսք կ'ընդհատէր, մին միւսից կը հարցանէր բարկութեամբ, թէ նա ով էր եւ ինչ իրաւունք ունէր ժողովումն խօսելոյ, եւ պատասխանի կ'ընդունէր թէ ինքն ով էր, եւ լաւ կ'անէր ձայնն կտրէր, եւ յետ քանի մի ժամ այսպէս մաքառելոյ, եւ բազմիցս անարգ եւ յիշոցատուութեան խօսքեր պարսելոյ առ միմեանս, ժողովն կ'արձակուէր, եւ ժողովոյ արդիւնք կը լինէր — ոչինչ: Բայց եթէ իշխանական կողմից հրաւիրեալ լինէր ժողովոյ գումարումն, եւ մանաւանդ թէ Առաջնորդն եւս նախագահէր, յայնժամ միանգամայն վերոյին հակառակ, յոյժ ակնադրաւ տեսարան մի կ'երեւէր: Ամէն մարդ կը փոխարկուէր կը լինէր որպէս պարզամիտ մանուկ մի, որում ինչ որ պատուիրես պատրաստ է իսկոյն կատարել: Ո՞վ կը վստահանայր բառ մի խօսել կամ կարծիք մի յայտնել: Անմեղ անմռունչ կը նստէին, եւ ինչ որ ժողովոյ յանդիման բերուէր, ամէն ոք պատրաստ եւ յօժարակամ էր իւր հաճութեան քուէն տալ, եւ եթէ հարկաւոր, միոյ փոխարէն երկու: Շատ խաղաղութեամբ եւ բարեկարգութեամբ կ'աւարտուէր ժողովն, թէեւ, որչափ ինձ է յայտնի, բնաւ որ ոք ժողովոյ անցք ի գիր չէին անցուցանել, միայն բերանացի ինչ որ վճռեցաւ այն էր, եւ այն բաւական կը համարուէր: Ահա կը կարծէ ոք, որ եթէ այդպէս յօժարութեամբ իւրեանց քուէն ընծայեցին, ուրեմն ժողովոյ անդամքն եւ հաճ եւ հաւան էին բոլոր առաջարկութեանց մասին, եւ բանն վերջացաւ: Բայց ո՛չ այդպէս: Ժողովատեղւոյն դուրս գալն ի բաց, կը բարձրանայր տրտունջ, բողոք եւ աղաղակ: Իւրեանք չէին հաւան, կ'ասէին, եւ ոչ մի առաջարկութեան: Այդպէս ժողովներ գումարում էին

միայն իւրեանց քուէն խլելոյ համար, այս ինչ կամ այն ինչ առաջարկութիւն վնասակար էր Ջուղայուն, մին կ'ասէր ինքն բնաւ չպիտի ընդունէր զայն եւ իւր քուէն տալ, եթէ այլքն եւս հակառակէին, միւսն կը հակառակէր ասելով թէ առաջին քուէ տուողն նոյն ինքն էր եղել, եւ այսպէս փնփնթալով եւ միմեանց մեղադրելով կը դառնային տուն:

Մեծ անտարբերութիւն կայր այդ ժամանակում ժողովրդական գործոց մասին: “Ինձ ինչ„: “Ես բան չունիմ այդպէս բաների հետ„: “Իմ անձնական օգուտն ինչ է այդ բանում որ գլուխ ցաւացնեմ„: “Անօգուտ է միշտ այդպէս եղել եւ կ'լինի„: “Այդ բոլոր ջանքն ունայն է, մեզ համար յառաջադիմութեան յոյս չկայ, եւ միշտ յետ ընկանելով պիտի երթանք„: “Ընդէ՞ր պէտք է գլուխս առանց ցաւելոյ դնեմ Աւետարանի ներքոյ„: Այսպէս խօսքեր կը լսուէին միշտ եթէ որ ոք անձն մի ազգօգուտ բան առաջարկէր: Ինչ որ եղած էր, նոյնն եւս պիտի լինէր, եւ որպէս թէ բախտի վճիռ էր, որ շարժումն կամ յառաջանալն որ ոք բանում, հնարաւորութիւնից արտաքոյ բան մի էր: Կը տրտնջէին, բայց կը տրտնջէին բախտի ընդդէմ, եւ ամենայն ինչ կը համարէին ճակատագրոյ բերմունք: Եւ յետոյ մի բան որ շատ զարմանալի էր, այս էր: Թէեւ արդի Ջուղա համեմատաբար փոքրիկ գիւղաքաղաք մի է, բայց բաժանուած լինելով եօթն թաղ, մին թաղեցիք միւս թաղեցւոց այնպէս տարբեր աչօք կը նայէին, որպէս թէ յատուկ եւ օտար ժողովուրդ լինէին նոքա: Ամէն թաղ իւր գլխոյ ճարն պիտի տեսնէր վտանգի ժամանակում, կամ ոեւիցէ հարկաւորեալ գործում: Սովորութիւն էր ասել, “ես Չարովցի, դու Մահլաթցի, ես ով, դու ով„: Մինչեւ անգամ, ամէն մի թաղ իւր առանձին “դարվաչէք„ կամ փողոցադրունք կամ թաղա-

գրունքն ունէր, զոր փակելով միւս Թաղերից կը մեկուսանայր բոլորովին, եւ գիշերն այս դրունք կը փակուէին եւ դժուարին էր մի Թաղից առ միւս Թաղ գնալ։ Պարծելոց էր ոք, Թէ իմաստուն ասութեան համեմատ որ “միաբանութիւնն զօրութիւն է„, եթէ Ջուղա պարսպափակ եւ դռնափակ առնելն հարկաւոր էր, (եւ իսկապէս հարկաւոր է այդ ժամանակներում, որոց վերայ կը խօսեմք), այնպէս կը անօրինէին որ Թաղադրունքն փակելովն բոլոր Ջուղայեցիք միացեալ մնային, միմն միւսին օգնելոյ համար, մինչդեռ այդպէս չէր։ Շփոթութեան ժամանակում առացեալ դրունքն փակելով, եօթն Թաղքն կը մնային միմեանցից անջատ եւ բաժան, եւ մէն մի պարտական էր զինքն պահպանել եթէ կարող էր։ Թէ ընդէ՞ր էր այս այսպէս չգիտեմ, բայց այսպէս էր։

ՆԻՒԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Ջուղա շատ աղքատ էր իմ տեսածով։ Ամենայն իրաց էժանութիւն էր, բայց դրամոյ Թանգութիւն։ Հազար Թումանն միայն երեւակայելի եւ չափազանց հարստութիւն կը համարուէր, հարիւր Թումանն բաւական մեծ գումար էր։ Կենաց պիտոյից շատ էժանութիւնն, մի աշխարհի աղքատութեան եւ դրամոյ նուազութեան, յայտնի նշան է միշտ, եւ այսպէս էր յայնժամ Պարսկաստանի մեծ մասին դրութիւնն։ Ալիւրն՝ լիտրն վեց Շահով, որ մի Ղռանեայ գրեթէ չորրորդ մասն էր, ես տեսած եմ վաճառիլ։ Իւղն հինգ Ղռանով, խաղողն՝ քսան լիտրն՝ չորս Ղռանով, ընդեղէնք՝ լիտրն տասն ռաիճ Շահով, խնձոր, ծիրան եւ այլ պտուղք երկու կամ երեք Շա-

հով։ Բայց մի օրական վարձկանի վարձ եւս մի “Փանաբաղի„ էր, որ այժմեան Ղռանեայ գրեթէ երրորդ մասն կը համարուի։ Գուցէ սխալ լինիմ, բայց ինձ Թուի, մի աշխարհում՝ դրամոյ չափն եւ մեծութիւնն եւս նշան է նորա աղքատութեան կամ հարստութեան։ Չորք տեսակ արծաթի դրամք կային այդ ժամանակում, եւ սոքա էին Ղռանի, որ 24 սխեռնակշիռ մաքուր արծաթ ունէր, կամ գոնէ այդպէս կը համարուէր, եւ մի անձեւ եւ անարուեստ կազմուածով դրամ էր, բութի եղնգան չափով բայց բոլորակ։ Կէս Ղռանի, որ Ղռանեայ կէս կշիռն ունէր եւ հետեւապէս եւ կէս մեծութիւն։ Փանաբաղի, զոր Հայք հաւու աչք կը կոչէին, քանզի մեծութեամբ ոչինչ յաւել էր քան զայն, եւ նուազ արժէք ունէր քան կէս Ղռանին, եւ երկու Փանաբաղին կը համարուէր մի հազար Ռայիճ դենար։ Այս “Ռայիճ„ կամ սեաւ եւ ճերմակ բառքն միշտ կը յիշուէին, ցուցանել, որ մի Ռայիճ Թումանն քսան Փանաբաղի էր, եւ ճերմակ Թումանն քսան կէս Ղռանի կամ տասն Ղռանի։ Առեւտրում միշտ յառաջագոյն կը վերջաւորէին, արդեօք ճերմակ Թէ ռայիճ էր վճարելի գումարն։ Ճերմակ Շահի, որ Թղթոյ նրբութեամբ Ղռանեայ չափով մի դրամ էր, որոյ արժէքն էր հինգ պղնձի դրամ, եւ քառասուն եւ վեց պղնձի դրամ կը կազմէին մի Ղռանի։ Ճերմակ Շահին հազիւ առեւտրում կը պիտոյանայր, Հայք միայն կը պահէին զայն՝ քահանային, յիշենք, պաշտօնէից, կամ տնօրհնէնքի աջհամբոյր տալ։ Ոսկի դրամ եւս կայր, որոյ արժէքն, ըստ օրինի, պիտի տասն Ղռանի կամ մի Թուման լինէր, բայց որովհետեւ այն եւս անձեւ եւ անարուեստ էր շինուած, ձեռնէ ի ձեռն անցանելով ամէն ոք, եթէ այդպէս ցանկանայր, մի փոքր կը խուզէր նորա եզերքէն, եւ կշիռն կը

պակասէր, վասն որոյ առանց կշռելոյ, եւ պակասորդն գեղչելոյ իսկական արժէքէն, հնար չէր գործածել զայն։ Այսպէս էին Պարսից դրամքն յայնժամ, եւ մեծագումար դրամոյ երես տեսնելն շատ հազուագիւտ դէպք էր, յատկապէս Ջուղայու մէջ։ Հնդկաստանից եկող, կամ Հնդկաստանում ազգական ունող մարդկան մէջ, երբեմն քանի մի հարիւր Թումանի ձայն կը լսուէր, բայց բաւական զարմանալի բան կ'երեւէր այն, եւ կը մտածէին բազումք թէ այդքան մեծ գումար մի որպէս պիտի կարողանայր ծախել ունողն։ Մի Աբասին, որ մի Ղռանւոյ հինգերորդ մասն էր, բաւական արժէք ունէր, եւ մի Աբասով բաւական բանջարեղէն հնար էր գնել Ջուղայու. Մեզան սասցեալ շուկայից, որ շաբաթ մի բաւական լինէր վասն չափաւոր թուով ընտանեաց միոյ։ Զայս փորձով ասեմ։ Մի սպասաւորի վարձ, ութ կամ տասն Ղռանի էր առ ամիսն, եւ մի սպասաւոր՝ կը նշանակէր հասարակօրէն, տան աւելածու, խոհարար, ձիադարման, պարտիզպան եւն եւն։ Դպրոցաց գլխաւոր վարժապետաց վարձն էր երեսուն կամ քառասուն Թուման առ տարին, եւ օգնական ուսուցչաց վարձն ի չորս Թումանէ սկսեալ մինչ 18 Թուման առ տարին։ Հարիւր Թուման վարձ առ տարին, երբէք լսուած չէր, գէր գտած լինէր ոք ոեւիցէ պաշտօնի ծառայելով։ Եթէ սխալ չլինիմ գուցէ տասն ընտանիք իսկ չկային ի Ջուղա, որոց տարեկան ծախքն յաւել լինէր քան մի հարիւր Թուման, բայց 15 եւ 20 Թումանով կենցաղավարուող ընտանիք եւս կային։

Արհեստից մասին՝ ոստայնանկութիւնն բաւական շահաւոր էր երբեմն, եւ բազումք կը պարապէին այս գործում, բայց մի ժիր աշխատաւորի վարձ եւս, օրական կէս Ղռանից յաւել չէր։ Այլ յետոյ երբ եւրոպական մեքենա-

հիւս պաստառեղէնքն սկսան ներմուծանիլ ի Պարսկաստան, շուտով սկսաւ նուազիլ այս արհեստն։ Ոմանք կը պարապէին ոսկերչութեամբ, եւ քանի մի եւս հիւսնութեամբ կամ փայտագործութեամբ, այլ երկու արհեստում եւս այնչափ ճարտար եւ հմուտ չէին արհեստաւորքն, եւ հասարակ եւ պարզ իրք միայն կարող էին շինել, բայց եւ այնպէս կը կարողանային իւրեանց աշխատութեան արդեամբքն կենցաղավարիլ։ Վաճառի եւ առեւտրոյ մասին, գրեթէ բոլորն իւրեանց՝ Ջուղայեցւոց եւ գիւղացի Հայոց մէջ էր փակուած, քանի մի բացառութեամբ։ Կային քանի մի մնագործք, նպարավաճառք՝ որք խանութ ունէին, հացավաճառք, կօշկակարք, եւ փերեզակք։ Վերջինքդ մանրամասն իրք գնելով կը տանէին Փէրիոյ կամ Ջարմահալայ հայաբնակ գիւղերն, եւ ցորենոյ, գարւոյ, պանրոյ եւ այլ այսպիսեաց հետ կը փոխանակէին։ Աստ միտս կը գայ ծիծաղելի անցք մի վերաբերութեամբ մեր Թաղում եղած փերեզակաց միոյն։ Ծերունի անձն մի էր սա, եւ ամէն տարի վեց ամիս Հայոց գիւղօրէից մէջ կը շրջէր։ Մի օր գալով մեր տուն, ասաց եղբօրս, “Տէր Հայր գեղ գնալու վերայ եմ, կը խնդրեմ մի քանի հատ թուղթ գրես իմ բերանովս մեր Շուշանին, որ հետս տանեմ„ (Շուշանն իւր կինն էր)։ Եղբայրս չէր հասկաման թէ ծերունին ինչ կը ցանկայր ասել, եւ բացատրութիւն հարցանելով, “Չես տեսման„, ասաց ծերունին, “ես անց վեց ամիս գեղում մնման եմ, եւ Շուշանն իմ լուրն չլսելով մտածմանց մէջ է լինում, վասն որոյ եթէ շնորհես մի քանի հատ թուղթ գրես, գիտես ես գրել չեմ կարող, եւ թղթոց մէջ ասես որ ես դինջ եմ, եւ բանս յաջող է, ես այդ թղթերն կ'առնում հետս կը տանեմ, եւ երբ գալոցող լինի, ամիսն մի հատ յետ կ'ուղարկեմ Շուշանին եւ միամիտ կը մնայ նա։„ Զիշեմ, արդեօք եղբայրս

այս զարմանալի թղթերն գրեաց թէ ոչ, այլ միշտ զմայլած եմ ես այդ մեր ծերունւոյ մտաց հնարագիտութեան վերայ, եւ գուցէ կը զմայլի եւ ընթերցողդ։

Այդ ժամանակում, որպէս երեւէր, Պարսիկք գուլպայ գործելոյ արհեստին դեռ տեղեակ չէին, եւ եթէ սխալ չլինեմ, գրեթէ բոլոր Պարսկաստանի հարկաւորեալ գուլպայն միայն Ջուղա կը մատակարէր, կարծեմ մերձ երկու հազար Թուման, եթէ յաւել ոչ, այս մի հատիկ աշխատութիւնն դրամ կը բերէր Ջուղայու մէջ, օտարի քսակից, եւ այս աշխատութիւնն, ի մեծ գովեստ նոցա, միայն Ջուղայեցի իգական սեռի մատանց գործն էր, շատ ամօթ էր համարելի արական սեռին բնաւ պարապել այս աշխատութեամբ, չգիտեմ ընդէ՞ր։ Կային այրի եւ անտերունչ կանայք, որք գիշեր՝ ցերեկ անխոնջ վաստակելով, իւրեանց գուլպայից գնովն միայն կը հոգային իւրեանց եւ զաւակաց ապրուստն, եւ այսպիսեաց թիւն պակաս եւս չէր։ Ո՛չ այսչափ միայն, այլ եւ քանի՛ քանի անձինք որք դալլ կը կոչուէին, այս գուլպայի առեւտրովն կը գտանէին իւրեանց ապրուստն, եւ այս դալլներից ոմանք, ժամանակի համեմատ հարուստ եւս կը կոչուէին, ինձ թուի, թէ այդ ժամանակում, այս իգական սեռի ձեռագործով, յաւել դրամ կը մտանէր ի Ջուղա, քան արական սեռի աշխատութեամբ։ Վերջնոյդ աշխատութեան արդիւնքն փակուած էին բոլորովին նոյն իսկ Ջուղայեցւոց մէջ, այսինքն մի Հայ աշխատելով, միւս Հայից իւր վաստակոյ վարձն կը գտանէր։ Հայ խանութպանի կամ մագործի, կամ հացավաճառի յաճախորդքն՝ միայն Հայք էին, եւ հետեւապէս միշտ Հայի դրամն էր, որ Հայի ծոց կը մտնէր, օտարից ներմուծութիւն չկայր, բայց գուլպայից վաճառից յառաջ եկեալ դրամն բոլորովին օտարի քսակից էր, եւ յաւելումն Ջու-

ղայու հարստութեան, կամ յաւել լաւ է ասել ի դարման Ջուղայու աղքատութեան։ Ու այո՛, կայր ժամանակ, որ առանց այս մեծ օգնականութեան, առանց այս գովանի աշխատասիրութեան արդեանցն, շատ ընտանիք, Ջուղայու մէջ, բոլորովին անապրուստ կը մնային։ Թո՛ղ ասենք ուրեմն, գովեստ Ջուղայու կանանց, գովեստ նոցա ժրագլուխ աշխատասիրութեանն, բայց այս մասին դեռ ունիմ խօսել յետոյ։

Գինեվաճառութիւնն եւս միւս մի աղբիւր էր արտաքուստ դրամ բերելոյ Ջուղայու մէջ։ Բայց անարգ եւ արհամարհ գործ մի կը համարուէր, քանզի ստոր եւ անկարգ եղանակաւ կը կատարուէր այն։ Միշտ ստոր է այս առեւտրոյ մանրավաճառութիւնն, ամէն աշխարհում, բայց հնար էր օրինաւոր վաճառականութիւն կազմել այնու, մանաւանդ զի, որպէս թէ մենավաճառութիւն էր Հայոց ձեռքում, եւ Պարսիկք չկարէին միջամուխ լինել։ Բաւական մեծ եկամտի աղբիւր կարէր լինիլ այս Ջուղայեցւոց համար, որ ոչ սակաւ ընտիր խաղողոյ այգիք ունէին, բայց այդպէս չէր։ Մին՝ որ այս այգիքն թէ եւ բարեբեր ընտիր տեսակ խաղողք ունէին, բայց Ջուղայեցիք կը պահէին եւ կը կառավարէին նոյն այգիքն ո՛չ այնպէս գործնական միջոցաւ, որ շահու եւ եկամտի աղբիւր լինէր, քան որչափ զբօսանաց եւ վայելչութեան տեղի։ Չկամիմ ասել բոլորովին անշահատու էին, այլ հնար էր շատ առաւել շահատու առնել քան որչափ էին այն ժամանակում։ Ոչ միայն գիտնական եղանակաւ չէր այգեաց մշակութիւնն, խնամել իւրաքանչիւր գետնոց եւ տնկոյ յատկութիւն եւ որպիսութիւն, եւ ըստ արժանւոյն ջրել, բրել, եւ հողն պարարտացնել, եւն. բայց եւ նախահայեցութիւն գործ չդնելով, շատ անգամ բոլոր որթոց տունկքն ի ցրտոյ կը

չորանային, եւ երկու կամ երեք տարի կը տեւէր մինչ նորաբոյս որթքն դարձեալ պտղաբեր լինէին։ Այլ աշխարհներում, ուր ձմեռն խիստ ցուրտ լինի, որթքն գետին ձգելով հողով ծածկում են, եւ այնպէս ցրտից ազատ են լինում։ Իսկ գինւոյ պատրաստութեան մասին եւս, իրաւ որ շատ մի նախադամեան եղանակաւ էր այն։ Կամ եւս լաւ է ասել Նոյեան եղանակաւ. քանզի եթէ Նոյ, որպէս պատմէն Սուրբ գիրք, գինի ունէր եւ մի օր չափից յաւել ըմպելով՝ այն ինչ արար, զոր չպիտէր առնել, պիտի իւր խաղողն ճմլած լինէր ձեռնով կամ ոտքով, լցած լինէր զայն մի թակոյկի կամ այլ անօթոյ մէջ, եւ յետ եռն դադարելոյ պարզած լինէր մի կտոր թանձր պաստառով, եւ Ջուղայեցիք եւս այսպէս կը պատրաստէին իւրեանց գինին։ Այն զգուշութիւնն, որ հարկաւոր էր տհաս պտուղքն ի բաց հատանել լաւ եւ հասունացելոց միջից, որպէս զի առաջնոյ թթուութիւնն չվնասէր միւսոյն, եւ յետոյ բոլորովին մաքրել կարասներն անցեալ տարւոյ մրրից եւ կծուեալ հիւթից, եւ մի տեսակ խողողն միւսոյն յարմարել, որպէս զի նոցա միաւորութիւնն գինւոյն անուշութիւն տայր, այդպիսի բան չկայր։ Խառնխուռն կը լցէին հնձանի մէջ, ոտքով կը կոխոտէին զայն, եւ կը ձգէին կարասի մէջ։ Պարզելն եւս շատ անկատար էր, քանզի կը մզէին զայն միանգամ կամ երկիցս խոշոր կտաւեայ քսակով, որով անհնար էր երբեք արգելել բաւական մրուր գինւոյ մէջ մնալն, եւ հետեւապէս, միշտ գինին յետ ժամանակի ինչ կը սկսանէր պղտորիլ։ Եւ շատ փոքր գինի բաւական հնանալ կարող էր, կը թթուէր եւ յետոյ քացախ կը լինէր։ Երեք տեսակ գինի կային, յորոց մին կը կոչուէր “Քիշմիշ„, որ այդ անուամբ խաղողէց կը պատրաստուէր — տժգոյն բայց բաւական զօրաւոր գինի —։ Միւսն կը կոչուէր “Ալուանդ„, որ

երկու տեսակ խաղողէց խառն կը շինուէր, եւ այլ միւս՝ “Թառաքի„, որ յոյժ յետին տեսակն էր, եւ տարի մի եւս չկարէր տեւել առանց քացախելոյ։ Մինչդեռ այդքան տեսակ տեսակ գեղեցիկ խաղողներից, զոր Ջուղայու այգիքն կ'արտադրէին, յարմարաւոր բաղադրութեամբ, հնար էր բազում ընտիր ընտիր եւրոպական գինեաց նման գինիք պատրաստել, որոց երկոտասան շիշքն որ իբր մի եւ կէս Ասպահանայ լտեր ծանրութիւնն կը պարունակեն, այս աշխարհներում, քառասնից մինչ եօթանասուն Ռուփովք կը վաճառուին, որ կը նշանակէ փոքր յաւել պակաս, 13ից մինչ 21 Թումանս։ Ցետոյ գինւոյ ոգին կամ օղին եւս, միայն մի եղանակ ունէր պատրաստման, եւ միայն մի անուն ունէր, այն է. “Էրաղ„ կամ “Արաղ„, որ պարսկական բառ է, — մի չոր ու ցամաք կսկծեցուցիչ ոգի, որ ըմպողի բերանից սկսեալ մինչ փորոտիքն այրելով կ'երթայր։ Մինչդեռ ինչ պատուական Բրանդի, Լիկիօր, եւ այլ բազմատեսակ ըմպելիք հնար էր կազմել։ Երանի թէ քանի մի ձեռնահաս Ջուղայեցիք, իւրեանց պատանեակ որդւոց ուղարկէին Եւրոպա, գինի եւ այլ տեսակ ըմպելիք պատրաստել սովորելոյ նպատակաւ, եւ ոչ միայն այդ, այլ եւ սովորել զանազան պտուղներից քաղցրաւենիք եւ անուշեղէնք կազմելոյ եղանակն, ինձ թուի մեծ շահու եւ եկամտի աղբիւր կը գտանայր աստի։ Այն ժամանակներում ամէն բերանից այս միայն կը լսուէր, “Բանուգործ չկայ, աշխատանաց ճանապարհ չկայ, մարդ ի՞նչ անի„։ Բայց ոչ ոք չմտածէր թէ փոքր մի շարժումն, թէ փոքր մի նորութիւն յառաջ բերել արժան էր։ Որ ինչ հարկաւոր ամօք եղած էր, նոյնն իսկ կը շարունակէր, զոր ինչ հայրն արարեալ էր որդին նոյն կ'առնէր, եւ բնականաբար յառաջադիմութեան նշան բնաւ չերեւէր։

Մինչ մի արտաքուստ դրամ մուծանելոյ միջոցն ի Ջուղա, էր Հնդկաստան։ Հարիւրաւոր տարիներէ հետէ կը շարունակէր այս, եւ կը շարունակէ դեռ մինչ ցայժմ։ Ոմանց կարծիք էր թէ Հնդկաստանի դրամն յաւել վնաս էր եղած միշտ Ջուղայուն քան օգուտ, բայց դժուար է հասկանալ թէ ընդէ՞ր պիտի այսպէս լինէր։ Ջուղայոյ հիմնարկութիւնից մինչ արդ, Հնդկաստանից յաւել դրամ է մտած ի Ջուղա քան այլ ո եւ իցէ աղբերից, եւ չսխալի ոք ասել, որ այն զի դեռ Ջուղա կանգուն է, այս մշտական աղբեր մեծ օգնականութեամբն է։ Ստուգիւ կարեմ ասել, զի կետում յոր գրեմ զայս, միայն Կալկաթոյ Մարդասիրական Ճեմարանից ելեալ մանկունքն, որք այժմ զարգացեալ կը պարապին աշխատանօք ի Հնդկաստան եւ ի Ջաւա, տարեկան երկքից երեք հազար թուման, եթէ ոչ յաւել, ի մեծ գովեստ եւ ի պատիւ իւրեանց, դրամական օգնականութիւն կը տան Ջուղայուն, իւրեանց ընտանեաց եւ ազգականաց մխիթարելով։ Իսկ հին ժամանակաց մասին, թող ընթերցողն կարդայ հանգուցեալ բարեյիշատակ Յ. Թ. Տէր Օհանեանի Ջուղայու պատմութիւնն։ Բայց եթէ նոքա որք կ՚ասէին, եւ գուցէ եւ այժմ կ՚ասեն, որ Հնդկաստանայ դրամն վնասեալ է Ջուղայուն, կը ցանկան ասել որ մասամբ ծուլութեան հոգի է ներշնչեալ ոմանց Ջուղայեցւոց մէջ, ուրեմն նոցա ասութիւնն հեռի չէ ի ճշմարտութենէ։ Իմ տեսածով կային ոմանք մարդիկ ի Ջուղա, որ բնաւ բանուգործ չունէին, եւ բոլորովին պարապորդութեամբ կ՚անցուցանէին իւրեանց կեանքն, եւ եթէ հարց լինէր թէ դոքա ինչպէ՞ս են կենցաղավարման առանց աշխատանաց, պատասխանին այս էր թէ Հնդկաստանից՝ տարեկան այսքան կամ այնքան դրամ կը ստանէին, եւ սոքա կը համարուէին ազնուական կամ վերադոյն դասու մարդիկ։

Եթէ որքան որ Հնդկաստանից դրամ է մտել Ջուղայու մէջ, նորա կէսն եւս մնացած լինէր, անտարակոյս Նոր Ջուղայեցիք բոլոր աշխարհի Հայոց կարգում հարստագոյնն կը լինէին։ Բայց սովորութիւն էր ասել, որ “Հնդկաստանայ դրամն “Բարաքաթ„ չունի„։ Բարաքաթ բառի նշանակութիւնն չգիտեմ, այլ կարծեմ ասողքն կամէին նշանակել այնու իբր զի տեւականութիւն չունի, կամ առատանալ չէ կարող։ Եւ ճշմարիտ էր այս ասութիւնն ըստ իւրեանց հայեցուածոյ։ Քանզի ի՞նչպէս է կարող դրամն, թէ որքան եւ մեծագումար լինի, տեւել կամ շատանալ, երբ անդադար կը ծախուի այն առանց ջանալոյ մի կամ միւս եղանակաւ արդիւնաւորելոյ զայն։ Սակայն Հնդկաստանայ դրամն չէ յատկապէս, որ այսպէս ի հանգամանաց ներքոյ “Բարաքաթ„ չէ կարող ունիլ, այլ ո եւ իցէ դրամ նոյնպէս անբարաքաթ է լինելոց։ Տասն, քսան եւ մինչ երեսուն հազար Հնդկաստանայ Ռուփիք եւս մարդիկ մտելան ի Ջուղայ, եւ այն ժամանակներում մեծագանձ հարստութիւն մի էր այս, բայց վախճանն նոյն է եղել, այսինքն Բարաքաթ չի ունեցել, եւ ի վերջոյ աներեւութացեալ է այն բոլորովին, ոչ շատ տարեաց միջոցում։ Եւ միթէ բնական օրէնք չէ՞ այս։ Մի մեծ լիճ եւս, եթէ իւրնից շատ կամ նուազ բղխումն չունի, եթէ դրգալով եւս անդադար ջուր վեր առնուս, ի վերջոյ պիտի ցամաքի։ Ի հարկէ միշտ կը գանգատէին իբր զի աշխատանաց միջոց չկայր, եւ դրամագլուխն արդիւնք չէր բերում, բայց այս ասութիւնն եթէ ուղիղ լինէր, ուրեմն Պարսից մէջ եւս նոյն պէտք է լինէր, այսինքն Ասպահանայ Պարսից մէջ, որ դրացի են Ջուղայեցւոց, եւ վասն որոյ բնաւ դրամագլխոյ տէր մարդիկ չպիտէր գտանուէին նոցա մէջ, եւ բոլորքն պէտք էր լինէին աղքատ։ Բայց միթէ այդպէս էր։ Միթէ բազում հարուստ

մարդիկ եւ վաճառականք չկային նոցա մէջ, եւ հասարակ ժողովուրդքն եւս, թէ եւ Հնդկաստանից դրամ չգտանէին, միթէ իւրեանց վիճակի համեմատ չապրէի՞ն մխիթար։ Այո՛, անուրանալի է, որ կրօնական խտրութեան պատճառաւ, Հայք այնչափ ազատ չէին գերմնկ առեւտրում, բայց ամենայն աշխատանաց դրունք կամ միջոցք փակ չէին նոցա համար։ Վաճառականութեան եւ այլ զանազան առեւտրոց ճանապարհք բաց էին, եւ նոքա որք կը ցանկային աշխատել, կը կարողանային աշխատել։ Բայց աշխատելն բաւական չէ, մեծ գաղտնիքն աշխատանաց համեմատ կենցաղավարիլն է, կամ որպէս նոյն ինքն Ջուղայեցիք կասէին, “Լխէրի համեմատ ոտքն ձգելն„ է։

Կային քանի քանի անձինք ի Ջուղա, որք բոլորովին Հնդկաստանից անկախ էին, բնաւ երբէք Հնդկաստանի դրամոյ երես տեսած չէին, եւ դեռեւս օրինաւոր առեւտրով եւ աշխատանօք կը պարապէին, եւ պատուով եւ մխիթարութեամբ կը կենցաղավարուէին, կարողացած էին դրամագլուխ եւս հաստատել իւրեանց համար, եւ չափաւորապէս հարստանալ։ Թէեւ անուանց յիշատակութիւնք դուցէ անյարմար երեւին աստ, բայց ի պատիւ նոցա, չկարեմ քան յիշատակել, եւ յարգանօք յիշատակել, մի երկու այսպիսի արժանաւորաց անուանք, որոց վերայ խօսքս կայ։ Սոքա էին Խօնսարեանց Աբրահամն եւ որդիք իւր, Ծատուր Աղանեան եւ որդիք իւր, երկու եղբարք, որք Ռուս կը կոչուէին, եւ որոց իսկ անունն չմտաբերեմ, եւ այլք քանիք, որ արտաքին առեւտրովք ի Թէհրան եւ այլուր, Ջուղայու մէջ դրամ կը բերէին, եւ պատիւ եւ օգուտ էին իւրեանց, եւ պատիւ եւ օգուտ Ջուղայու համար։ Բայց, աւա՜ղ, ազնուականաց եւ երեւելեաց դասուն չէին սոքա, Հնդկաստանից դրամ գտանողաց

մօտ այնչափ մեծ յարգ եւ արժէք չունէին, քանզի սոքա չափաւորութեամբ կ՚ապրէին, միշտ իւրեանց գործով զբաղած էին, կամ ի Ջուղա կամ այլուր, եւ իւրեանց յերեւան հանել, կամ “մեծմեծանել„ չգիտէին, որ ի հարկէ նոցա յաջողութեան միմիայն գաղտնիքն էր։ Բայց Հնդկաստանից դրամ գտանողն, կամ Հնդկաստանից փոքր կամ շատ դրամով վերադարձողն, այլ ոմն էր։ Նա որ անուն չէր ունեցած երբեք, այժմ պիտէր անուն եւ համբաւ ստանալ, եւ նա որ արդէն անգամ մի անուն էր հաստատել, պիտի պահպանէր զայն։ Վասն որոյ դրամոյ խնայութիւն առնել, կամ գործոյ եւ աշխատանաց ծառայեցուցանել զայն անկարելի էր։ Կոչունք եւ հանդիսակատարութիւնք պիտի տեղի առնուլին, ընկերական զուարճութիւնք, զբօսանք եւն եւն, եւ մեծածախութեամբ, համեմատաբար իւրեանց քսակին փոքր կամ երկար ժամանակում, վախճանն միշտ զարմանք էր թէ ինչպէ՛ս վերջացաւ իւրեանց դրամն։ Եւ յետոյ կը սկսանէին տրտնջել, եւ հայհոյել, ասելով, “Որքան կայր եկին կերան եւ խմեցին, եւ այժմ մահլ եւս չեն գձում„։ Չմտածելով որ մեղքն իւրն էր։ Բայց այս եւս պիտի ասեմ որ նորա բարձակից եւ ընկերակիցքն եւս անմեղ չէին, քանզի սովորութիւն էր ի Ջուղա, որ ով որ լինէր, թէ ինչ եղանակաւ եւս փոքր մի գումար ձեռ բերած լինէր, եւ Հնդկաստանից վերադառնայր, պատրաստ էին շողոմութեամբ եւ բարեկամական ցոյցքով օգնել նմա այն դրամ ծախսելում որչափ շուտով եւ կարելի էր։ Թէ յառաջն ով էր եղած նա կամ ինչ, այդ փոյթ չէր, որքան որ դրամն կը տեւէր, ազնուականաց դասակարգի մարդ էր, պարոն էր, եւ մտերիմ ձեւով կը տրփացնէին նորա մէջքին, եւ ամէն օր զուարճութիւն էր եւ զբօսանք, մինչ երբ աղքատա-

ցաւ, յայնժամ կը խոնարհէր հանդարտութեամբ առ իւր նախկին աստիճանն, բայց ամօթ համարելով զայն, քանզի ի բարձրութենէ խոնարհեալ էր արդ, կը փախչէր ի բաց դարձեալ ի Հնդկաստան, ուր ջանաց դրամ գտանել կրկին, եւ վերստանայր իւր վաղանցիկ համբաւն եւ պատիւն զոր միայն այդչափ կարճ ժամանակ կարողացաւ վայելել:

Այսպիսի տարաբախտից մին կը յիշեմ ես: Ի Ջուղա էի, երբ Հնդկաստանից վերադարձաւ նա յետ երկար տարիք պանդխտութիւն կրելոյ, եւ այս պանդխտութեան ժամանակում, որպէս ապա իմացայ, շատ վաստակով մի ստոր ծառայութեան մէջ, կարողացել էր մի քանի հազար Ռուփի բերել իւր հետ: Սա յառաջն ոստայնանկ էր, աղքատ եւ օրական ապրուստ հազիւ աշխատող մի մարդ, եւ ազնուականաց դասից շատ հեռի, եւ ստոր: Անունն, ասենք թէ, Կրպօ կը կոչէին: Բայց եկ տես արդ, երբ Հնդկաստանից վերադարձաւ բանն ինչ տեսակ փոխարկուեց: Յանկարծ լուր տարածուեց թէ Պարոն Կարապետն եկաւ, եւ մեծ հարստութեամբ: Ի՞նչ Պարոն Կարապետ, ի՞նչ Պարոն Կարապետ, կը հարցանէին մին միւսից, մինչ ի վերջոյ յայտնուեց, որ Կրպօն էր, որ այժմ Պարոն Կարապետ էր եղել: Մեք չունեցանք նորա հետ բարեկամանալոյ արժանաւորութիւնն, եւ նորա առատաձեռն հիւրասիրութիւնն վայելելոյ, բայց կը լսէինք որ Պարոն Կարապետն կը փայլէր իւր բարեկամասիրութեամբ, եւ իւր բարեկամքն պատուասիրելովն: Կը վայելէր ինքն, եւ վայելել կու տայր բոլորին ընկերական խնջոյք եւ զբօսանք, եւ այս ժամանակում հեռացայ ես ի Ջուղայոյ: Միւս անգամ որ Պարոն Կարապետին տեսի, տեսարանն ի զուեշտականէն առ եղերերգականն էր փոխարկուած: Կալկաթոյ Հայոց հիւրանոցումն էր, ի սպառ

չքաւոր, անգործ, տարտամեալ եւ տարակուսեալ, եւ անդ յետ ժամանակ մի մնալոյ, յանկարծ փորքերանի հիւանդութեամբ մեռաւ մի գիշերում թողնելով ի Ջուղա կին եւ մանկունք յետին թշուառութեան մէջ: Ահա այսպէս էր որ Հնդկաստանայ դրամն „բարաքաթ" չունէր, եւ ուստի՞ պէտք է ունենար այսպէս չարաչար գործածելով:

Մի բան եւս միտքս կը գայ այդ մասին, որ մշտապէս կը գանգատէին թէ բանուգործ եւ աշխատանաց ճանապարհ չկայր: Մի խմբի կամ ժողովրդոյ համար երկու միջոց կայ հարստանալոյ: Մին՝ դրսից կամ օտարից դրամ ներս բերել իւրեանց մէջ, եւ միւս՝ որքան կարելի է թոյլ չտալ իւրեանց ձեռքում եղեալն գնալ օտարի քսակ: Ջուղայու աղքատութեան պատճառն, ինձ թուի այն էր, զի առաջինն որքան նուազ էր ի պատճառս անաշխատութեան, երկրորդն ազատ էր եւ շարունակ, եւ թէեւ կային ինչ ինչ միջոցք, որով հնար էր խափան դնել նոյն շարունակ դրամ դուրս գնալոյն իւրեանց խմբի միջից, բայց կամ փոյթ չունէին առնել զայն, կամ ոչ ոք միտք չէր ձգեալ առ այն: Օրինակի համար, որպէս վերն ասացաւ, Ջուղայեցիք միշտ սիրող են եղած մեծածախ շինուածքներ շինելոյ, եւ գրեթէ միշտ թէ նոր շինութիւնք եւ թէ նորոգութիւնք կը շարունակէին ի Ջուղա, բայց զարմանալի էր, որ մի հատ եւս Հայ շինութեան ճարտարապետ չկայր Ջուղայում: Բեռնակիրք եւ վարձկանք Հայք էին, որք շինութեանց համար կաւ եւ աղիւս եւ այլ նիւթք, տարժանելի վաստակով կը տանէին ի վեր երկայն սանդղոց վերայ, այլ ճարտարապետն, եւ շինողն Պարսիկք էին, նոյնպէս եւ նոցա օգնականքն: Սոքա գրագէտ եւ ուսեալ մարդիկ չէին, եւ ոչ երեւելի դպրոցում կրթեալ ճարտարապետութեան արհեստում, այլ մին միւսին աշակերտելով սովորեալ էին եւ հմտացեալ

արհեստին: Գլխաւոր ճարտարապետն այն ժամանակ, օրական 10 ղռանի վարձ կը գտանէր, միայն վերահասութիւն տալոյ համար որ շինութիւնն ուղիղ ըստ յատակագծին ընթանայր, եւ օրական կէս կամ մի ժամ յաւել ներկայ չէր լինել: Շինողք, կամ «ուստայքն», որպէս կը կոչուէին, եւ որոց քանից ոմանց անուանքն դեռ կը յիշեմ եւ տեսած եմ, որպիսի են՝ ուստա Աբբաս, ուստա Չէնէլաբդին, ուստա Մէհդի, եւն, օրական երկքից երեք ղռանի վարձ կը գտանէին, եւ ամենայն տեսակ պարզ կամ գեղարուեստական շինութիւնք կարող էին շինել: Եթէ սխալ չլինիմ, վեր յիշեալ երեք հոգին գրեթէ միշտ Ջուղայում կ'աշխատէին: Այժմ հարցանելի է թէ արդեօք Ջուղայեցիք բաւական ուշիմութիւն չունէի՞ն այս արհեստն սովորել, եւ գոնէ այս մի միջոցաւ իւրեանց դրամն իւրեանց խմբի մէջ պահել, թէ ամօթ կը համարէին ինքեանց սովորել: Հաւատալի է՞ թէ Չէնէլաբդնի պէս անձնն, զոր ճշդիւ կը յիշեմ, մի ռամիկ, տգէտ մարդ էր, կարողացած էր սովորել այս արհեստն, եւ Ջուղայու ուշիմ պատանիքն անկարո՞ղ էին: Թող այս հարցման ընթերցողն պատասխանէ, եւ նաեւ վկայէ թէ արդեօ՞ք շինութեան ճարտարապետութիւնն ստոր արհե՞ստ է: Ուրեմն չսովորելոյ պատճառն ա՛յլ ինչ էր:

Սխալեցի ես ասելով, որ Հայոց մէջ մի հատ եւս շինութեան ճարտարապետ եղած չէ: Եղած է ժամանակաւ Ինդիբէգ անուամբ հայ ճարտարապետ մի, այլ ես բարեբախտութիւն չեմ ունեցած տեսանել իւրն: Գիւղացի է եղած սա եւ ո՛չ Ջուղայեցի: Եւ կը պատմէին սորա մասին, որ ընդհանրապէս լաւ որմնադիր էր, բայց երբ յարկի կազմութեանն հասանէր, խղճմտանօք մարդ էր: Կիսաւարտ կամ լմնալոյ ժամանակում յանկարծ կը ձայնէր, «ա՛յ տղերք, ձեր արիւնն ձեր գլուխն փախէք» ինքն բոլորից յառաջ վազելով, եւ յարկն կը փլէր: Սորա որդւոյն տեսածեմ ես, որ Եղիսէի նման, հօր մաշկեակն իւր վերայ էր առեալ: Մեր Թաղում մի տան մէջ «Փառշի» մի մասն փլեալ էր առ գինետունն, եւ սորան կոչեալ էին փլեալն նորոգել: Զգիտեմ քանի օր էր աշխատել, այլ այն օր որ ըստ դիպաց ես ներկայ գտանուեցի ասացեալ տան մէջ, արդէն փլեալ յարկի փոխարէն, նորն էր շինեալ, եւ կղմիտրով ծածկում էր նորին վերին կողմն: Տան բնակիչ պատանեակ մի, եւ ես, կանգնեալ հետամտութեամբ նշմարում էինք շինութեան գործն, եւ մինչ այնպէս կը նայէինք, յանկարծ տեսինք որ ճարտարապետն աներեւութացաւ ի միջոյ, մեր ոտից մօտ մի մեծ ծակ բացուելով: Բարեբախտապէս շատ բարձր չէր յարկն գինետան յատակից, եւ զարմացած վայր նայելով, տեսինք որ ինքն եւս զարմացած ի վեր կը նայէր առ մեզ, եւ այնչափ մի ծիծաղելի տեսարան էր, որ մեր ծիծաղին ինքն եւս ձայնակից եղեւ, եւ շինութիւն սկսաւ ի նորոյ դարձեալ: Ողորմի իւրեանց հոգւոյն, ծաղր չեմ անում, այլ Ջուղայեցիք եթէ ցանկան, կարող են իւրեանց միջից արտադրել յաւել թուով, եւ յաւել քաջակիրթ շինողք եւ ճարտարապետք, որք կարողանան ոչ միայն Ջուղայու շինութիւնքն իւրեանք կազմել, այլ եւ առաւել ճարտարութեամբ Պարսից դրամ եւս քաշել, մրցելով նոցա ճարտարապետաց հետ: Միայն աշխատասիրութեան հոգի է հարկաւոր եւ ոչ այլ ինչ: Կան եւ այլ այսպիսի արհեստք եւ աշխատանաց միջոցք, որոց ուսանել, եւ այնու դրամ աշխատել, ոչ անհնարին է, ոչ շատ դժուար է եւ ո՛չ ամօթ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Շատ պարզ եւ գրեթէ նահապետական էր Ջուղայեցւոց ընտանեկան կեանքն: Ընտանեաց հայրն, կամ եթէ նա կենդանի չէր, մայրն կամ անդրանիկ որդին գլուխ կը համարուէր ընտանեաց բոլոր անդամոց, եւ վերջինքդ եղբարք՝ քորք հարսունք, բոլորն սիրայօժար կը պատահէին նորան: Երբեմն երեք չորք եղբարք, իւրեանց ամուսնովք եւ զաւակօք միեւնոյն հայրենական տան մէջ ի միասին կը բնակուէին սիրով եւ խաղաղութեամբ իւրեանց ծնողաց հետ, եւ իւրեանց աշխատանաց արդիւնքն հաւասարաբար կ՚ընձեռէր ընտանեաց ապրուստն հոգալոյ: Արական գործունեայ անդամքն, կը պարապէին իւրեանց աշխատութեամբ արտաքոյ, եւ տան ներքին կառավարութիւնն ի ձեռին կայր տանտիկնոջ եւ իւր դստերաց եւ հարսանց:

Զուարճութիւն կը համարիմ ինձ, խօսել աստ փոքր մի, Ջուղայու քաջ եւ ժրագլուխ իգական սեռի վերայ, նոցա ամօթխած պարկեշտութեան, հլու եւ անտրտունջ ու անմեղ բնաւորութեան, նոցա աննման զաւակասիրութեան եւ ընտանեաց օգտի անձնաւորութեան, եւ ի վեր քան զամենայն նոցա ժրաձեռն տնարարութեան վերայ: Նոցա անարատութեան եւ անմեղութեան վերայ խօսելով, կը մտաբերեմ մի ծերունի Ջուղայեցի պարոնի ասութիւն: Սա մեր թաղի պատուաւոր անձանց մին էր, որ անգամ մի Թէհրան գնալով, գործոյ աղագաւ, եւ վերադառնալով, յորժամ օր մի այցելութիւն եկեալ էր մեր ընտանեաց, կը զրուցէր իւր ի Թէհրան տեսեալ զանազան իրաց վերայ, Ջուղայու ընտանեկան կենաց վերայ այսպէս կ՚ասէր, "յիրաւի մեր ամէն մի ընտանեաց բնակութիւն որպէս մի կուսանաց վանք է": Առժամն, քանզի հասակաւ մանուկ էի,

չկարողացայ հասկանալ վեր ասութեան իմաստն, այլ աշխարհատեսութիւն եւ փորձն, լաւ բացատրեցին ինձ զայն յետոյ: Եւ նորա նման պէտք է ասեմ եւ ես, որ արդարեւ, կուսական էր Ջուղայու իգական սեռի համեստութիւնն, պարկեշտութիւնն, անախեղծ անմեղութիւնն, եւ նոցա սրտագրաւ անկեղծ պարզմտութիւնն: Այո՛, գրական ուսումն չունէր, բայց եթէ այս մեծ պարգեւից զուրկ էր, մի՞թէ զարդարեալ չէր այն բազում այլ բնիկ պարգեւօք եւ կատարելութեամբք: Ի՛նչպէս անարատ եւ մաքուր էր նոցա կեանքն, ինչպէս խորթ եւ հեռի էր նոցա սրտից ամենայն անվայել եւ սնոտի խորհուրդ անգամ կամ մտածութիւն: Նոցա ամօթխածութեան կարմիր քօղն, կը ծածկէր միայն սուրբ եւ անմեղ միտք: Յետոյ նոցա քաղցր եւ հլու բնաւորութիւնն, որով միշտ պատրաստ էին առնել ամենայն զոհողութիւն անտրտունջ եւ յօժարակամ, նոցա ժրագլուխ տնարարութիւնն եւ անձնանուէր փոյթն եւ աշխատութիւնն իւրեանց տուն մաքուր եւ մխիթար, եւ ընտանիքն գոհ առնելոյ համար: Ջուղայու տիկնայքն եւս ինքեանք իւրեանց ծառայք եւ աղախինք էին, բայց առանց իւրեանց տիկնութեան պատիւն կորցնելոյ: Իւր տունն իւր ձեռամբ աւլել եւ մաքրել, ընտանեաց զգեստն կարել եւ կարկատել, եւ լուանալ, օրական կերակուրն եփել, եւ սեղան պատրաստել ժամանակին ասոքա բոլորն մի Ջուղայեցի մօր զբաղմունք էին, իւր դստերաց կամ հարսանց օգնականութեամբ եթէ ունէր, եւ եթէ չունէր միայնակ: Եւ ինչ յօժարութեամբ, ինչ պարծանօք կը կատարէին զայն, առաւել որպէս զուարճութիւն քան պարտիք: Եւ ինչ սիրուն եւ հաճոյական տեսարան մի էր, երբ մի քանի հրաւիրեալ ընտանիք կը ժողովուէին մի տան մէջ, եւ բոլորն ի միասին, ծերունի տիկնայք, հարսունք, աղջկունք

տնական արարմանց մէջ զբաղեալ կ'երեւէին, խնդալով, զուարթ դիմօք, ամէն մին, մի բանում պարապելով անուշահամ կերակուրներ պատրաստելոյ համար, զոր յետոյ ի միասին ընդ ամուսնոյ եւ եղբարց կը վայելէին, մին միւսոյն այնպիսի շնորհալի ձեւով ծառայելով, զոր ոչ ծառայ կարող էր առնել ոչ մատակարար։ Իրաւ, որ շատ քաղցր էր եւ բնական այս ընտանեկան անպաճոյճ եւ պարզ, բայց խիստ ցանկալի կեանքն, եւ չկարծեմ պանդուխտ Ջուղայեցին պէտք է մոռանայ երբէք, կամ կարող է մոռանալ նոյն իսկ օտար աշխարհի յաւէտ շքեղ եւ փափուկ կենցաղավարութեան մէջ։ Ցետ իւր տնական առօրեայ հարկաւոր զբաղմունքն աւարտելոյ, մի՞թէ անգործութեան կը պարապէին այս՝ մեղուի նման՝ աշխատասէր տիկնայքն, ո՛չ, նոքա որք կարօտ չէին, գեղարուեստ ձեռագործի կը պարապէին, ոսկեթել ասղնեգործութեան, զարդարուն կարի, եւ այլ այսպիսի տիկնավայել գործոց, եւ կարօտաւորքն գուլպայ գործելով դրամ կ'աշխատէին։ Թէեւ այն ժամանակում իգական սեռի համար դպրոց չկայր գրաւոր ուսումն տալոյ, բայց բոլոր պատուաւոր գերդաստանք իւրեանց դստերաց կ'ուղարկէին աշակերտել ասղնեգործութեան "զառ քաշելոյ", կար սովորելոյ եւն, եւ կային ոմանք տիկնայք որ վարժ լինելով այս արհեստներում, աշակերտ կ'ընդունէին առանց վարձու, որպէս լաւ կը մտաբերեմ, որ իմ մանուկ ժամանակում յաւէտ քան երեսուն օրիորդք մեր տուն կու գային իմ հանգուցեալ մօրն աշակերտել։ Եւ այսպէս թողեալ տնարարութիւն, մեծ մասն տիկնայք իւրեանց ժամանակն գեղարուեստից, եւ ձեւ եւ կար անելում կը պարապէին։ Հազար գովեստ Ջուղայու քնքուշ սեռին։ Հաւատի եմ ես, եթէ նոցա համազգի քոյրերն, որ յաւէտ լաւ բախտի

վիճակեալ, ծնուած են լուսաւորեալ աշխարհներում գտած են, յաւէտ լուսաւորութիւն, սնուած են առաւել փափկութեամբ, նոքա եւս եթէ ականատես լինէին իւրեանց Ջուղայեցի քերց համեստ եւ պարզ կենցաղավարութեանն, բնիկ ուշիմութեան, ժրութեան եւ ճարտարութեանն, եւ հլու եւ սիրելի բնաւորութեանն, գուցէ չնախանձէին նոցա, այլ անխափան պիտի զմայլէին նոցա վերայ։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ընդհանրապէս սիրոյ եւ կարեկցութեան ոգի էր որ կը տիրէր գերդաստանի անդամոց մէջ, փոյթ եւ յօժարութիւն մին միւսին հաճելոյ։ Ամէն ոք, գերդաստանի փոքրիկ աշխարհում, իւր արժանի տեղին ունէր — ծերն իւր պատիւն եւ պատկառանքն, միջահասակն իւր վայել վարկն, եւ մատաղ անդամքն եւս զուրկ չէին իւրեանց բաժին իրաւնքից եւ արտօնութիւններից։ Խիստ սերտ էր գերդաստանական միակցութեան եւ միաբանութեան կապն, եւ շատ հազիւ նոյն կապի խզումն։ Բայց ընդհանրապէս միշտ բացառութիւն բառն զօրութեամբ կ'իմացուի։ Կային սակաւ բացառութիւնք, եւ ուր է որ չկայ, այլ թէ երբեմն կը ծագէր անհամաձայնութիւն ինչ, կամ կարծեաց տարբերութիւն, եւ անտի հետեւեալ տժգոհութիւն, միշտ գերդաստանական վարագուրի յետոյս ծածկուած էր այն, օտարի աչքից եւ օտարի միջամտութիւնից։ Քահանայն էր միայն որ իբրեւ խոստովանահայր, եւ հաւատարիմ ծածկագէտ, կ'ամոքէր ի խաղաղութիւն, կը համոզէր եւ կը վերահաստատէր ընտանեկան երկինքն, փոքր կամ մեծ փոթորկից, կրկին նորին անդորր պարզութեան մէջ։ "Ամօթ

է տան սէռն (ծածուկն) դուրս տանել», սովորական սովորութիւն մի էր Ջուղայեցւոց մէջ։ Եւ իրաւ որ պատուաւոր ընտանիքն շատ նախանձաւոր էին այս բանին։ Երբեմն յոյժ չափազանց ձեւով, քանզի թող որ ընտանեկան ո եւ իցէ անհամաձայնութիւն, օտարի ականջն չպիտէր հասանէր, շատ անգամ, աւա՜ղ, իւրեանց վերջին աղքատութիւն եւ քաղցն անգամ կը ծածկէին։ Տան դուռն փակած լռութեամբ կը համբերէին քաղցուն եւ թշուառութեանն, յաւել ընտրելով զայն՝ քան իւրեանց աղքատութիւնն յայտնել եւ շնորհ խնդրել։ Կային ոմանք այդ ժամանակում — յուսամ այժմ չկան — որք կը տրտնջէին աղաղակ կը բառնային թէ աղքատաց սնդուկն աչառաբար անկարօտ ընտանեաց կ՚օգնէ, կարօտաւորի բաժինն նոցա տալով։ Բայց եթէ տեսնէին, որպէս յանմոռանալի ցաւ իմ, ես տեսած եմ մի երկու այս ըստ երեւութին անկարօտ ընտանիքներից, եթէ տեսնէին ինչպէս ձմեռան խիստ ցուրտ եղանակում, շուարեալ եւ անճար, առանց բաւական կերակրոյ, առանց կրակի, եւ առանց բաւական հագուստի, փոքր մի ցամաք հացով օրեր կ՚անցուցանէին, առանց խօսելոյ, առանց տրտնջելոյ, հաւատի եմ, յայնժամ կ՚իմանային որ այսպիսիքն յաւելի արժանի էին գթոյ եւ օգնականութեան, քան այն աղքատն, որ միշտ պատրաստ է իւր կարօտութիւնն յայտնել, եւ ամօթ չհամարէ մուրալ իւր պիտոյքն։

Բայց առ մեր առարկայն դառնալով, ընտանեկան յարաբերութեանց մէջ, երբեմն աստ եւ անդ լռելեայն համակրութեան նուազութիւն մի կը տեսնուէր, ոչ անխառն նախանձից, հարսին եւ սկեսր մէջ, երկու եղբարց կանանց մէջ, երբ միեւնոյն տան մէջ կը բնակուէին, եւ հարսին եւ իւր տալների մէջ։ Եւ կարծեմ բնական էր այս, եւ ակնկալելի, մտածելով նոցա համեմատական դրութիւնն, զոր մէն մի ունէր գերդաստանական խմբի մէջ։ Սկեսուրն բացարձակ իշխան էր իւր հարսին վերայ, եւ կային սկեսուրք, որ այս հինաւանդ բացարձակ իշխանութիւնն երբեմն չարաչար գործ կ՚ածէին, իւրեանց մատաղ հարսների ընդդէմ։ Ի հարկէ հարսն օտար աղջիկ, օտար տանից եկած, այնչափ համակրութիւն չկարէր գրաւել սկեսր կողմից, որքան իւր տալներն, եւ յետոյ ամէն մի թեթեւ սիրոյ ցոյց, ամէն մի թեթեւ կողմնակցութիւն ամուսնոյ կողմից առ հարսն, բաւական էր նախանձ եւ դժգոհութիւն արթնացնել սկեսր սրտում։ Ցայսչափ ժամանակ իւր որդւոյ սէրն եւ եկամուտն իւրն էր եղած, ահա այս օտար աղջիկն ո՞վ էր, որ եկած էր գողանալ նոյն սէրն, եւ բաժանակից լինել նորա եկամտին, եւ թէեւ ինքն մայրն էր եղած որդւոյ համոզողն եւ ամուսնացնողն, բայց երեւի չէր կարողացած մտածել փոփոխութիւնն, որ պիտի հետեւէր անտի, եւ յետոյ բաւական փիլիսոփայական հոգի չունէր մտածել, որ ի ներքոյ հանգամանացն, լաւ էր նորեկ օտարին՝ իւր որդւոյ սիրոյ համար, իւր դստերաց կարգում դնել, եւ փոխադարձ սիրով նորա համակրութիւնն գրաւել, եւ այնու ընտանեկան խմբի միաբանական սէրն անվրդով պահել։ Սկեսուրն եւ տալներն ազատ էին խօսել, բայց հարսին բերանն կապած էր։ Եթէ վերջինը մատաղահասակ եւ պարզամիտ էր, հեզութեամբ կը տանէր ողորմելի աղջիկն ամէն արհամարհանաց, ամէն կծանող խօսքերի, ամէն չարաչար վարմանց լռութեամբ, բայց եթէ հասակաւ մեծ էր, եւ կը ճանաչէր իւր իրաւունքն, յայնժամ գերդաստանական երկինքն միշտ լի էր թղպով։ Հարսն լեզու չունէր սկեսր հետ խօսել, բայց իւր ամուսնոյ ականջն գոնէ ունէր իւր ձեռքում, ամէն գիշեր իւր գանգատներն լցել նորա մէջ։ Եւ յետոյ

Ե՛կ տես այս խեղճ մարդոյ, կամ նոր ամուսնացած պատանւոյ, վիճակն ինչ էր։ Եթէ կնոջ համար ոչինչ կողմնակցութիւն կ՚ընէր, մայրն եւ քորքն կը զինէին նորա դէմ, ապերախտ, անպիտան, եւ կնոջից իշխեալ այր կոչելով զնա։ Եթէ լուռ կը մնայր անդադար իւր կնոջ լացն եւ գանգատն կը լսէր եւ նորա թշուառութիւնն կը տեսանէր։ Թո՛ղ ասենք որ չկային այնպէս անձինք որք ի վերջոյ յուսահատեալ մօրն եւ կնոջն երկքին եւս կը գանէին։

Յետոյ երկու եղբարց կանանց մէջ եւս երբեմն նախանձաւորութիւն կը ծագէր երբ ի միասին կը կենցաղավարէին, միեւնոյն տան մէջ բնակեալ։ Զորոյց մի էր այս, որ սովորաբար կը լսուէր վերաբերութեամբ երկու դժկամակ անձանց, թէ "Տէգրակնանքոնց նման կը նայեն նոքա իրեար„։

Բայց ընդհանրի պատկեր չէր վեր նկարեալն, քաւլեցի, շատ ընտանիք կային, անդամքն բոլորն իրարից սիրով սիրեցեալ, եւ փոխադարձ գութ եւ համակրութիւն կը տիրէր բոլորից մէջ։ Սկեսուրն հարսին համար միեւնոյն խանդակաթ եւ կաթոգին մայր էր, քաղցր խրատող, եւ բարի առաջնորդ, որպէս իւր դստերաց համար էր, եւ գերդաստանական երկինքն միշտ պարզ էր եւ պայծառ եւ անդորր, եւ երջանկութեան արեւն կը փայլէր անդադար բոլորի վերայ։ Եւ արդարեւ, այնչափ քաղցր էր այսպէս ընտանեաց բարեկամութիւն վայելելն, քաղցր էր նոցա ընկերակցութիւնն եւ մտերմութիւնն, որ շատ տխրելի էր տեսանել սորա հակառակ պատկերն։ Բայց հակառակ պատկերի թշուառութեան պատճառն եւս, ոչինչ էր քան կարճամտութիւն եւ դաստիարակութիւնից զուրկ լինելն, եւ գուցէ փոքր մի եւս վրէժխնդրութեան հոգի սոցա հետ խառնած, քանզի ինչ որ մի տիկին իւր սկեսրից գտած էր, գուցէ արդարացի կը համարէր փոխարինել նոյնն իւր

հարսին։ Այլ այժմ որ իգական սեռն այսպէս զուրկ չէ դաստիարակութիւնից, եւ ուսման լոյսն սկսեալ է տարածել նոցա մէջ, անկասկած պիտի բարձուին բոլորովին այսպիսի անմխիթարութեանց եւ թշուառութեան շարժառիթքն։ Սակայն մի բան եւս չպիտի մոռացած, որ այո՛, թէ եւ ըստ երեւութին լաւ բան է ի միասին բնակելն, սիրուն տեսարան է այն յիրաւի եթէ կան սէր եւ համակրութիւն, մանաւանդ որ խմբովին ապրելն ծախուց եւս թեթեւութիւն է, բայց, աւա՜ղ մարդկային բնութիւնն այն է ինչ որ կայ։ Դեռ այդ կատարելութիւնն չէ ստացեալ որ Քրիստոսաւանդ ոսկի կանոնին միշտ հետեւի, ցանկալ ընկերին, զոր ինչ իւր համար կը ցանկայ, եւ փորձն կը սովորացնէ, որ լաւագոյն եղանակն այն է, որ մի մարդ յետ ամուսնանալոյ, առանձին կենցաղավարութիւն սկսանի, եւ եթէ կարելի առանձին բնակութեամբ։ Չկամիմ ասել թէ աւետարանական բանին նիւթապէս հետեւելով, ծնողք եւ ընտանիք միանգամայն լքանէ, եւ ամենայն ինչ իւր կնոջն բաժին հանէ, ո՛չ, լաւ մարդն զայս չառնէ, այլ իւր սէրն եւ խնամածութիւնն անպակաս պահելով ի նոցանէ որպէս միշտն, մանաւանդ եթէ խնամոյ եւ օգնութեան կարօտ են, իւր կնոջ հետ առանձին ապրի, եւ այս յաւել տոկուն եւ ջերմ կը պահէ ընտանեկան սէրն բոլորից սրտում, քան միախումբ ապրելն։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Կային քանի մի ընտանեկան սովորութիւնք, որք որչափ եւ տգեղ, վնասակար եւ տարօրինակ, դեռեւս այնպէս հաստարմատ էին, որք մինչ ցարդ իսկ գուցէ կը տեւեն։ Սոցա մին էր —

"Ղալ պահեն"

Ղալ պահել կամ լալ մնալ, որոյ առաջին բառն պարսկական բառ է, կը նշանակէր որ երբ մի օրիորդ ամուսնանայր, ամուսնութեան օրից պիտի համրանայր, եւ չպիտէր խօսել սկսեր հետ, սկեսրառն հետ, տագերց կամ ամուսնոյ եղբարց հետ, իւրնից հասակաւ մեծ տալների հետ, եւ իւր ամուսնոյ որ եւ իցէ բարեկամաց կամ ծանօթից հետ: (Ողորմի այս սովորութիւն հաստատողի հօր հոգւոյն, որ ամուսնոյ հետ խօսելն եւս չէր արգելած): Կարճ ասելով, խեղճիկ աղջիկն ամուսնութիւնից յետ պիտի փոխարկուէր՝ լինէր անխօս եւ անբարբառ կենդանի մի: Միայն ամուսնոյ հետ էր կարող խօսել, բայց վա՜յ այն հարսին որ երբեք համարձակուէր յայտնապէս այսպէս բան առնել, այսինքն իւր ամուսնոյ հետ խօսել երրորդ անձին ներկայութեամբ: Այնչափ ամօթալի եւ համարձակ բան կը համարուէր այս, որ հազիւ երբէք պատահած էր կարծեմ: Ընտանեաց գերմակ անդամոց հետ եւս կարող էր խօսել հարսն, բայց ոչ նոցա յանդիման, որոց մօտ պարտական էր համր մնալ: Այս խորշում, կամ այն անկիւնում եթէ պատեհութիւն գտաւ, մի երկու բառ կը խօսէր նոցա հետ բայց ո՛չ այնպէս որ ոք անձն նորա ձայնն լսէր: Ընթերցողն կարէ երեւակայել այս խեղճ մատաղահասակ աղջկան վիճակն, որ գուցէ յաւել չէր քան 13—14, տարեկան: Փոքր օրով յառաջ իւր հօր տան մէջ բոլորովին ազատ էր խօսել բոլորից հետ, խաղալ, ձայնել, վազվազել, որպէս բոլոր տղայք եւ աղջկունք կը սիրեն առնել, բայց ահա յանկարծ բերուելով մի օտար տան մէջ, յառաջն պէտք էր խօսելն մոռանայր, խաղալն, վազվազելն բարձրաձայն, ծիծաղելն զարհուրելի մեղք էր համարելի, եւ "Բաշմաղն" քթի ծայրն ձգած (այս սքանչելի բաշմաղի վերայ յետոյ կը խօսենք) լուռ, մունջ եւ հանդարտ պիտի շարժէր տան մէջ եւ տնական գործոց պարապէր: Մի օրում այս խեղճիկ զուարճ, ազատ զարգացած աղջիկն, պիտէր փոխարկուէր դառնայր մի լուրջ եւ ծանր վարուք կին մի, եւ ինչպէս պիտի լինէր այս երբ բնութեան ընդդէմ էր այն:

Բայց սովորութիւնն այնպէս խիստ էր, որ բացառութիւն գնել չգիտէր, այնպէս անողոքելի, որ ճար եւ փրկութիւն չկայր: Թշուառ հարսնիկն եւս գիտէր զայս, եւ կը տանէր համբերութեամբ, բայց մի բուսոյ նման որ իւր բնիկ տեղից խլուած, նոր եւ օտար հողում դնուի, կը սկսանէր թառամիլ, իւր մատաղ հասակի աշխոյժն եւ կայտառութիւնն կորցնել, եւ կատարեալ ինքնաշարժ մեքենայ մի փոխարկուիլ, ծերանալով յառաջ քան երիտասարդուհի լինելն: Խօսելն արգելուած էր, կարդալ չկարէր, ա՜յլ ի՞նչ զուարճութիւն մնաց այս խեղճ աղջկան համար: Բայց գուցէ կը կարծէ ոք թէ մի կամ երկու տարի միայն այս անբնական լեզուակապութիւնն կը տեւէր: Ո՛չ, հարկաւ կային բացառութիւնք, բայց ընդհանրապէս երկար տարիք անթուլանալի կը մնայր այս սովորութիւնն: Տեսած եմ զաւակատէր տիկնայք 15—20 տարիքներից հետէ ամուսնացեալ, եւ դեռ սկսեր եւ սկեսրառն հետ չէին խօսել: Բայց կը հարցնուի, թէ մի տան մէջ ի միասին բնակուած, որպէ՞ս էր կարելի այսպէս բերանն կապ եւ անխօս մնալ, ուրեմն ի՞նչպէս կը պատասխանէին որ ոք հարցման: Այս ծաղրալի տեսարան մի էր: Նորահարսներն, խեղճերն իւրեանց վախից եւ ամաչելուց կամ գլուխ միայն կը շարժէին, որով ինչ կ'ուզէր թող իմացուէր, կամ եթէ հարցն ստիպողական էր տան գերմակների մի ականջում փսփսալով կը յայտնէին իւրեանց պատասխանին: Իսկ չափահաս եւ զաւակատէր հարսներն, ոչ միայն պատասխանի կը տային

սկսերն եւ միւսոց, այլ եւ երբեմն լեզուակռիւ եւս կը պատահէր։ Բայց խօսելոյ ձեւն այս էր։ Իւր մանկանց, կամ միւս փոքրահասակ ընտանեաց միայն յառաջ կոչելով, կը սկսանէր նորա ականջում ասել ինչ որ ասելոց էր, բայց կը խօսէր այնպէս բարձր ձայնով, որ խօսքն մանկան կամ Թարգմանի կողմից կրկնելոյ հարկաւորութիւն չէր լինել) եւ երբեմն լաւ կծու խօսքեր եւս կը խօսէին, բայց ոչ բնաւ ուղղակի, այլ փոքրիկ Թարգմանի ականջում, որ շուարած կը նայէր մտածելով, թէ իւր գործն ինչ էր այդ բանում, մինչդեռ ինչ որ իւր ականջում կ'ասուէր, ամէն ոք կարող էր լսել, եւ պատասխանել։ Բայց դեռեւս կը համարուէր որ այս հարսն դեռ “լալ„ էր, եւ խօսել չէր կարող ամենու հետ։ Տարօրինակութիւնը թողեալ, անուրանալի է որ անգութ սովորութիւն էր այս, թոյլ չտալ Աստուծոյ պարգեւեալ լեզուն եւ բերան գործ ածել, եւ մարդկային խօսող բերանն համր կացուցանել։ Իցէ թէ պատկառանաց եւ պարկեշտութեան նշան էր համարելի այն, բայց պատկառանքն եւ պարկեշտութիւնն կամաւորապէս պէտք է ծնունդ առնու ոչ բռնութեամբ, եւ լեզուին կապ դնելով։

Կնոջ իւր ամուսնոյն օտար ձեւանալն։

Միւս մի տարօրինակ ընտանեկան սովորութիւններ, որ կինն միշտ այնպէս պիտի վարուէր թէ ընտանեաց եւ թէ բարեկամաց մօտ, որ երբեք չկարծուէր անգամ թէ բնաւ սիրոյ նշան կամ կարեկցութիւն կայր իւր եւ իւր ամուսնոյ մէջ։ Այսինքն ամօթ էր նորա հետ խօսել այլոց մօտ, զարհուրելի անպարկեշտութիւն էր, եթէ լռելեայն եւս սիրոյ հայեցուած իմն փոխանակէին միմեանց հետ, կամ որ ոք փաղաքշանաց նշան երեւէր նոցա մէջ։ Կամ կարճ ասելով, բոլորովին այնպէս պիտի երեւէր կինն որպէս թէ նա իւր ամուսինն չէր եւ մի օտար մարդ էր։

Հարսներն կարծում երազում եւս կը զարհուրէին իւրեանց ամուսնոյ անուն յիշել, բայց զաւակատէր, հասակաչափ կանայք եւս բնաւ առանձին կամ այլոց մօտ իւրեանց ամուսնոյն անունը տալով չէին կոչել։ Կոչելոյ ձեւն էր, Օյ, ույ, քա, քա քեզան ասում։ Ու եթէ հարկ լինէր նորա վերայ խօսել, որպէս երրորդ անձին վերայ, միշտ իւր զաւակաց միոյ անունն տալով կ'ասէր, օրինակի համար, Կարապետի կամ Մարիամի հայրն, կամ եթէ զաւակ չունէր, տագեր կամ տալին անունն տալով, կ'ասէր Յովհաննիսի կամ Շուշանի եղբայրն։ Գուցէ այս եւս պարկեշտութեան նշան էր համարելի, սակայն ճշմարիտ ամօթխածութիւնն եւ պարկեշտութիւնն այսպիսի յիմարական բաներից չկարծեմ պիտի յառաջ գայ։

Արական սեռի նախադասութիւնն։

Ա՛յլ մի տգեղ եւ անվայելուչ սովորութիւն կայր ընտանեկան խմբի մէջ, որ միշտ արական սեռն ամէն բանում նախամեծար եւ առաջինն, եւ իգական սեռն երկրորդական եւ ստոր տեղին ունէր միշտ։ Բարեբախտապէս մինչ այն աստիճան չէր, որպէս Փէրիոյ գիւղօրէից մէջ տեսի, ուր հայ կանայք մարդկան հետ չէին կարող սեղան նստել, եւ պարտաւոր էին սպասել մինչ իւրեանց տեարքն եւ իշխանքն ուտէին, եւ յետոյ առանձին նոցա մնացորդն իւրեանց կերակուր լինէր, բայց միշտ, արական սեռն յաւելի կը պահանջէր քան կու տայր իգական սեռին արժանի պատիւն։ Ուսեալ եւ լուսաւորեալ ազգաց մէջ միանգամայն սորա հակառակն է, եւ առաջին տեղին ունի միշտ միւս սեռն, եւ նորան պատուելով որ մարդն իւր պատիւն կը նուազացընէ այլ մանաւանդ կը բարձրացնէ զայն, եւ կ'ազնուացընէ իւր բնութիւնն։ Նոքա յաւել

փափուկ բնութեան վիճակեալ լինելով, յաւել խնամոց, սիրոյ եւ պատուոյ արժանի են արական սեռից, եւ մեր մօրն, քերցն եւ կնոջն պատուելով ոչ ապաքէ՞ն մեզ կը պատուենք, եւ ընդհակառակն միթէ՞ ցածութիւն չէ մեր արական բնութեանն, նոցա յետադաս եւ ստոր դնել մեզնից, եւ ամէն բանում մեզ նախադաս եւ նախամեծար համարել: Իմ տեսածով, երբեք մի մարդ իւր կնոջ հետ ի միասին դուրս չէր երթալ, թողեալ թէ խմբովին բոլոր ընտանիքն երթային, եւ այդ շատ անգամ գիշերով միայն։ Մարդ եւ իւր կինն միայնակ երբեք փողոցումն չէիր տեսանել: Եթէ միեւնոյն տեղն եւս երկուքն երթալոյ լինէին, մինն յառաջագոյն կ'երթայր միւսն յետոյ: Ընդհանրապէս կանայք փողոցում միայնակ կ'երթային, կամ եթէ մատաղահասակ ոմն էր կինն, նորա եղբայրն կամ այլ բարեկամ ոք կ'ընկերէր նորան բայց ոչ իւր ամուսինն։ Կը կարծէր ոք թէ այդպէս աշխարհում բոլորովին սորա հակառակն պէտք էր լինիլ, եւ մի մարդ իւր ընկերութեան պաշտպանութիւնն հարկ կը համարէր տալ իւր կնոջն, բայց այդպէս չէր, եւ թէ Պարսիկներից էին փոխառեալ այս սովորութիւնն, թէ ցածութիւն էր մարդոյն ընկերել իւր կնոջն, չկարեմ ասել:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՒ ՄԱԿԱՆՈՒԱՆՔ

Քանի մի բառով պիտի յիշողութիւն անեմ աստ եւ Ջուղայեցւոց անուանց եւ մականուանց մասին։ Աւազանական անուանքն, որք գրեթէ բոլորն սուրբ գրոց անուանք էին, եթէ Կարապետ, Մկրտիչ եւ Յովհաննէսներն, ի բաց առնուէր, մնացեալն կարծեմ քանի եւս չէր հասանել: Եւ այնչափ կրկնութիւն կայր անուանց հետեւապէս, զի

կը պարտաւորէին այս ինչ, կամ այն ինչ անձն որոշելոյ համար, ընդհանրապէս մի մականուն բարդել աւազանական անուան վերայ:

Կը կարծէր ոք թէ անուանց պակասութիւն կայր նա եւ Սուրբ Գրոց մէջ, որ վերոյիշեալ քանի մի անուանքն անդադար կը կրկնուէին։ Բայց պատճառն այլ մի բան էր։ Յառաջն սովորութիւն էր անուան տօնախմբութիւն կատարել ի Ջուղա, եւ որովհետեւ մի տեսակ հարկ եւ պարտականութիւն էր, բարեկամք հրաւիրել եւ հանդիսաւոր առնել տօնն, եւ եթէ հրաւէր եւս չլինէր բարեկամք գալոց էին շնորհաւորութիւն, որ կը նշանակէր նոցա պատուասիրել եւ կերակրել, վասն որոյ նախազգուշութեամբ իւրեանց զաւակաց անուանքն այնպէս կ'որոշէին, որ բոլորի տօնն միեւնոյն օրում լինէր, եւ բանն մի օրում աւարտուէր, տարին մի անգամ: Մինչդեռ եթէ յատուկ յատուկ անուանք լինէին, ի հարկէ առանձին առանձին տօնակատարութիւնք պիտի լինէին եւ առաւել ծախք: Այս պատճառաւ, ընդհանրապէս որ տան մէջ որ Յովհաննէս կայր, Կարապետն եւ Մկրտիչն եւս ներկայ էին։ Ուր որ Գասպար կայր, Բաղդասար, Մելքում եւ Մկրտումն, հաստատ այն տեղ էին: Յարութիւնի հետ Աւետիքն կայր, Պետրոսի հետ Պօղոսն եւ Առաքելն, Դաւթի հետ Մարգարն, եւ Ղուկասու հետ Մատթէոսն եւ Մարկոսն, քանզի եկեղեցին, սոցա միասին կը տօնէ: Գուցէ խելօքութիւն էր այս, բայց յաւել խելօք բան կը լինէր, կարծեմ, եթէ տօնակատարութեան ծախքից կ'ուզէին ազատ մնալ, եթէ ազգային անուանք ընտրէին, որք տօնացուցի մէջ չկան, եւ զայս առնելով մի անգամ ընդ միշտ տօնակատարութիւնն արմատից կը կտրէին, եւ այսքան բազմաթիւ համանունութիւն չէր լինել, այսպիսի համեմատա-

բար փոքրիկ խմբի մէջ: Իգական սեռի անուանքն յաւել բազմազան եւ այլատեսակ էին, թէեւ ոմանք օտարաձայն եւ խորթ, որպէս Աջաբխան, Շախանում, Շախնաբաթ, Գոչոտան, որք պարսկական բառք են, եւ ոմանք դարձեալ տօնացուցից առեալ որպէս Կատարինէ, Վառվառէ, Եղիսաբէթ եւն, բայց կային եւ հայաբարբառ անուանք, որպիսի են Անոյշ, Վարդենի, Շուշան, Մանիշակ, Ծաղիկ եւն:

Այսչափ աւազանական անուանց վերայ: Իսկ տոհմական անուանց վերաբերութեամբ, կարելի է ասել երեք չորս բացառութեամբ, այսպէս բան բնաւ չկայր, եւ ոչ նորին հարկաւորութիւնը բնաւ յայտնի էր ումեք: Պատմութիւն եւ աւանդութիւնք կը ցուցանեն որ յառաջն այսպէս չէր եղած: Երբ Ջուղայեցիք բերուեցին Հայաստանից, բոլորն եւս տոհմային անուն ունէին, յորոց բազումք մինչ ցայսօր, կարծեմ, կը յիշուին, որպէս Շահրիմանեանք, Շաֆրազեանք, Շահմիրեանք, եւ այլ շատոնք որք յիշատակեալ են բարեյիշատակ Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննեանի Ջուղայու պատմութեան մէջ: Այլ վերջին ժամանակներում եւ իմ տեսածով բոլորովին բարձուած էր տոհմական անուն պահելն: Եթէ Յովհաննէսի հայրն Կարապետ էր, Յովհաննէս Կարապետեան կը յիշուէր սա, եւ այդպէս եւս կը ձեռնագրէր իւր անունն: Սորա որդին եթէ Մկրտիչ էր, Մկրտիչ Յովհաննէս կը կոչուէր, եւ նորա որդին եթէ Գասպար, Գասպար Մկրտիչ կը լինէր, եւ այսպէս ամէն ոք իւր անուան յետոյից միայն հօր անունն ունէր, եւ երբ կը մտածուի որ որպէս վերն ասացաւ այնքան շատ միանման անուանք կային, հետեւապէս իմանալի է, որ ոչ միայն ո՛րն որից ջոկել անհնար էր, այլ տոհմ՝ տոհմի վերայ, սերունդ սերնդի վերայ կու գային եւ կ'երթային, եւ կ'աներեւութանային գետոյ ջրոյ նման առանց մի նշան կամ հետք թողնելոյ թէ ո՛վ՝ ով էր, եւ կամ թէ կենդանի սերունդքն՝ ո՛վ ումնից էին: Երբեմն երկու եղբարք, մինն հօր անունն կ'ընտրէր, միւսն հաւու, եւ զարմանալի մի բան կ'երեւէր, թէ ո՞րպէս կարելի էր երկու եղբարք համարել զնոսա, երբ երկու յատուկ ստորագրութիւն ունէին, մին գրելով, օրինակի համար Անդրէաս Մկրտիչ, միւս Յովսէփ Յովհաննէս: Չկարծեմ շատ Ջուղայեցիք կային, որ իւրեանց հաւու անունն գիտէին, այլ հարիւրից մին չէր գտանուել որ իւր մեծ հաւու անունն լսած լինէր: Լաւ էր որ այսպէս բանն առանց դժուարութեան կ'ընթանայր, քանզի Պարսից օրէնքը կը ներէր միայն մի անուան ստորագրութեամբ որ ոք թուղթ կամ վաճառագիր վաւերական համարիլ, բայց ա՛յլ լուսաւորեալ աշխարհներում որ միշտ տոհմական անունն է նախ հարկաւոր, յետոյ հօր եւ հաւու անունն, այսպիսի դէպքում մեծ դժուարութիւն կը պատճառէ, որպէս գրչիս պատահեցաւ առաջին անգամ: Օրինական թղթոյ միոյ մէջ հարկաւոր էր յիշատակել իմ անունն, եւ հարց եղեւ ինձ թէ ո՞ւմ որդին ես, յետոյ թէ հայրդ ո՞ւմ որդին է: Կնճիռն այս տեղում էր ահա, եթէ ասէի հօրս անունն Ստեփաննոս է, եւ հաւուս անունն Յարութիւն, յետոյ հարց կը լինէր ուրեմն տոհմային անունդ Ստեփաննոս է՞: Ի հարկէ Ջուղայեցի լինելով, ես եւս այլոց նման միայն հօրս անուն սովորեցայ գրել (թէեւ երեք եղբարցս մին մեր հաւու անունն կը գրէր) եւ այժմ եթէ ասէի իմ տոհմական անունն Ստեփաննոս է, ուղիղ չէր, քանզի խոստովանք լինի իմ եւ ընթերցողիս մէջ, Տէր Յարութիւն հաւուս հօր անունն բնաւ լսած չեմ թէ ի՞նչ էր, եւ եթէ ասէի Ստեփաննոսն տոհմական անուն չէ, ուրեմն ինչ է իմ տոհմական անունն կը հարցանէին, եւ եթէ ասէի այդպէս բան չունիմք մեք ազատամիտ Ջուղայե-

ցիքս, ոչ միայն ծաղրալի կ՚ներեւէի, այլ եւ ապօրէն կը համարուէր անուանս յիշատակութիւնն, որ անհրաժեշտ հարկաւոր էր, վասն որոյ, պիտի խոստովանիմ, որ ընդդէմ կամացս, պարտաւորեցայ զայդ առնել, զոր բազում Ջուղայեցիք պարտաւորեալ են երբեմն առնել այսպիսի դէպքում այսինքն ասել որ ինչ չէր ճշմարիտ։ Բայց այն չէր, որ Ջուղայեցիք իւրեանք եւս դժուարութիւն չէին կրում այլով եղանակաւ, Ջուղայում իսկ, այս տոհմական անուանց պակասութեան համար, եւ դորա ապացոյցն էր, որ պարտաւորութիւնից, ամէն ընտանեաց վերայ դրեթէ մի մականուն էր դրած, յորոց ոմանք դուցէ մինչ ցայսօր կը յիշուին։ Այս մականուանց մի քանիք, այնպէս էին, որ խեղճութիւն կը լինէր այն ընտանեաց համար, որ զնոյն գտած էին, միանգամայն ընդունել, եւ տոհմական անուն շինել զայն, քանզի ոչինչ տգեղ կամ անվայելուչ անուանք չէին։ Սոքա էին Ճնճղեանք, Ջաղջաղեանք, Կուկուեանք, Գազանդլանեանք, Ռուսք, Խօնսարեանք, Քօնօնեանք, Գազանգամեանք, Գուլզատեանք, եւ կային մականուանք եւս, որ քանի մի ընտանիք իւրեանց արհեստից էին գտած, որպէս Ջառախեանք, Ոսկերչեանք, Մազմանեանք, Ջամբօռեանք, Քարտաշեանք, Սառաֆեանք եւն, որք բոլորն եւս յարմար տոհմական անուն էին կազմելոյ։ Բայց յատուկ նախապաշարումն մի կայր ամէնի կողմից բնաւ ընդունել թէ ինքն մականուն ունէր, թէեւ լաւ գիտէր որ ունէր, եւ առանց մականուան ոչ ոք որոշել չէր կարող իւրն։ Այլ որ ոք անձին յանդիման իւր մականունը տալ, կամ թղթոյ վերայ դնել եթէ առաջնոցդ նման անպատիւ եւս չլինէր այն, մեծ դժկամակութիւն կը պատճառէր, եւ կը համարուէր որպէս արհամարհանք։ Բայց սորա պատճառն գլխաւորապէս այն էր կարծեմ, որ վեր անմիտ եւ ոչ անվայելուչ մականուանքն չկային միայն,

այլ կային նաեւ շատ անշնորհ, խիստ գռեհիկ եւ սաստիկ քամահելի եւ անպատիւ անուանք․ որ երբեք քրիստոնեայ եւ պատուաւոր խմբի մէջ չկայ եւ չպիտի լինի։ Թողեալ Սէփուլի, Շէռռէյի, Փռոշդրիկ, Համիշադդում, Բակլաքֆտա, Ցօտօլմաղ, Գօզդօղ, եւ այսպէս ծաղրալի եւ արհամարհական անուանք, կային նաեւ Քէֆով, Գող, Ջափչի (խաբեբայ), վատահամբաւ մականունքն։ Բայց որ բոլորից յաւել վատթարագոյն էր եւ ամօթալի, եւ որ կիսաբարբարոս ազգաց մէջ եւս չէ լսուած, այն էր որ կային մականուանք, որք առեալ էին ընտանեաց մեռած կամ կենդանի անդամոց միոյ կամ բնական կամ ըստ դիպաց գտեալ արատից կամ պակասութիւնից, կամ վիճակի տարաբախտութիւնից։ Կը խորշիմ գրել իմ լսած այսպէս մականուանքն, բայց հարկ կը համարիմ գրել, որ եթէ դեռ կը յիշուին նոքա, յիշողն թղթոյ վերայ տեսնի, եւ մտածէ թէ որքան անմարդկավայել, անքրիստոնէավայել եւ ստոր եւ տմարդի բան է, մի անձին տարաբախտութիւն նորա երեսովն տալ միշտ, եւ խրատուի ինքն, եւ խրատէ իւր զաւակաց յետ կալ այդպիսի տմարդութիւնից։ Այսպէս ամօթալի մականուանք էին այնք, ահա, Շիլ, Պռատ, Բիդօմաղ կամ Քիթկտրած, Չօլախ, Ձեռկտրած, Քօռ կամ Կոյր, Կուզլիկ, Փլփլան, Տօլի, Ականջկտրած, Բիճ եւն։ Այսպէս տոհմական անուանք բարձուել են Ջուղայից, բայց ի փոխարէն սոյն գարշելի անուանքն էին ներս բերուած։ Շատ սակաւ անձինք կային, որք բնաւ տեղեկութիւն ունէին իւրեանց ծննդաբանութեան մասին, կամ թէ իւրեանց նախահայրն ով էր եղած, ումից սերեալ, կամ որքան հին կամ նոր էր իւրեանց տոհմն։ Վասն որոյ որքան լաւ կը լինի եթէ ամէն ընտանեաց գլուխ մի ազնուական, վայելուչ, բայց ոչ հասարակ անուն կամ մականուն ընտրէ իւր եւ իւր սերնդոց համար, որով որոշ մնայ իւր

տոհմի, եւ այդպէս բոլոր ընտանիք խառն ի խուռն չգան եւ երթան առանց անուն կամ յիշատակ թողնելոյ բնաւ իւրեանց սերնդոց համար: Մականուն կամ լաւ եւս ասել տոհմական անունն որքան անսովոր լինի այնքան լաւ է, եւ յաւել որոշ կը մնայ տոհմին, որպէս ոմանց մնացած է, եւ սոքա են Աղանուրեանք, Նահապետեանք, Զօրաբեանք, Արգարեանք եւն: Եւ մի՞թէ մականուանց պակասութիւն կայ: Հաւաստի եմ շատ Ջուղայեցիք կան որք գիտեն եւ լսած են թէ Եւրոպացւոց մէջ, ինչ տարօրինակ տոհմանուանք կան, եւ որքան տարօրինակ այնքան լաւ կը համարուին ի նոցանէ: Անգղիացւոց վերայ խօսելով, մի երեւելի տոհմի անուն, որոց քանի մի անդամքն Հնդկաստանում յոյժ բարձր պաշտօններում էին, Խոզ էր: Յետոյ կան գայլ, առիւծ, աղուէս, նապաստակ, ագռաւ, արծիւ, բազէ, ծիծեռն, կարմիր, ճերմակ, սեաւ, կանաչ, փայտ, քար, առու, դաշտ, ծառ, անտառ, խոհարար, ձիադարման, բեռնակիր, արիւն, եւ մեծ տոհմի միոյ անուն եւս Դագաղ է: Եւէլ ի՞նչ տարօրինակ անուանք կան զոր չեն ընտրած թէ անկենդան եւ թէ կենդանի, թէ նիւթական եւ թէ վերացական բաներից: Բայց չկան խելագար, ձեռ կտրած, եւ այդպէս կծանող եւ ամօթալի անուանք եւ ոչ յետին գռեհիկ դասու մէջ: Կռապաշտ Հնդկաց մէջ եւս, որք բոլորն եւս տոհմային անուն ունին, այսպիսի պախարակելի անուանք չկան բնաւ: Բանն այն է որ միայն ամէն մի ընտանեաց գլուխ, ընտրէ իւր համար մի տոհմական անուն, որքան եզակի այնքան լաւ, եւ զայն ստորագրէ անգամ մի, եւ յայտնէ ի լուր ամենից, որ ինքն այն անուամբ կ'ընթանայ յայնմհետէ, եւ այնուհետեւ կը շարունակէ այն որդւոց յորդիս, եւ արդարեւ այս անուան առաջին ստացողն պիտի անմահանայ, որքան որ իւր սերունդն

տեւէ աշխարհի վերայ: Այս Ջուղայեցւոցս խառնփնթոր անուանց, եւ տոհմական անուն չունելոյ դժուարութեան փորձն տեսած եմ մեր Ջուղայեցի երեխայոց մէջ Հայոց Մարդասիրական Ճեմարանում: Մի երեխայ կը գայր, եւ անունն, յիշատակարանում գնելու համար, երբ հարց կը լինէր թէ ի՞նչ էր, կը պատասխանէր — օրինակի համար Յովհաննէս Մկրտիչ: Շատ բարի, գրեցաւ Յովհաննէս Մկրտիչ: Բայց յետ քանի աւուրց տեսնելով որ ոմանք մանկունք իւրեանց հաւու անունն կը գրեն, սա եւս հետեւելով նոցա օրինակին, անունն կը փոխէր, ասենք, Յովհաննէս Մ. Կարապետ: Ա՛յլ փոքր ժամանակ մի անց կալով՝ եւ տեսնելով որ Կարապետն լաւ ձայն չունի Անգղիերէնում, կ'որոնէր ա՛յլ մի լաւ անուն գտանել, եւ յանկարծ Յովհաննէս Մկրտիչն, որ Յ. Մ. Կարապետ էր դարձած, կրկին կը փոխուէր Յ. Մ. Յովսէփ: Շատ եւ շատ անգամ Անգղիացի վարժապետք կը գանգատէին ինձ, թէ այս ինչ կամ այն ինչ մանուկն կրկին անունն փոխած է, եւ կը հարցանէին թէ այդ ի՞նչպէս բան է, ընդէ՞ր այդպէս կ'անեն, եւ ես կ'ամաչէի ասել, որ Ջուղայեցիքս տոհմական անուն չունինք, եւ եթէ ասէի եւս, այնքան տարօրինակ եւ ծաղրալի կ'երեւէր նոցա, որ իմ ասութիւնն չպիտի ըմբռնէին: Կը պարտաւորուէի ասել երեխայք են, եւ անգիտութեամբ կը գործեն զայն: Յետոյ մանկանն կը պատուիրէի, որ մի վախճանական անուն ընտրէ, եւ այլ եւս չպիտի փոխէ, եւ հազիւ թէ այս վճռական հրամանաւ ի վերջոյ բանն կ'աւարտուէր, բայց եւ տեսած եմ զի ոմանք Ճեմարանից դուրս երթալուց յետ դարձեալ ա՛յլ մի նոր անուն կ'ընտրէին: Մականուանք եւս Ջուղայուց կը բերէին իւրեանց հետ այս մանկունքն, եւ ի հարկէ լաւ ծանօթ լինելով միմեանց եւ մակա-

նուանցն եւս ծանօթ, թէեւ չէին վստահանալ բիրտ եւ ամօթալիքն ի գործ դնել, բայց իրերաց մէջ բազմիցս անվնաս մականուանքն գործ կ'ածէին, եւ այս մշտական գանգատանաց պատճառ էր որ մին միւսից ունէր։ Կը յիշեմ որոշակի երեք մանկունք, որ գրեթէ ամէն օր կը գանգատէին այս մասին, մին Չէյթուն կոչուելոյ համար, միւս Բօլդի, եւ այլ մին Շարբաթ։ Ի վերջոյ երեքին եւս խորհրդատրեցի, որ եթէ կը ցանկան որ իւրեանց գանգատն բոլորովին վերջանայ, լաւն այն է, որ ընտրեն այդ անուանքն միանգամայն որպէս իւրեանց տոհմանուն, եւ այդպէս եւս ձեռնագրեն։ Առաջինն իսկոյն հաւանեցաւ իմ խրատու օգուտն եւ այն օրից հետ Չէյթունեան կը գրէ իւրն, այդ է Պարոն Կարապետ Յովհաննէս Չէյթունեան, իմ նախկին շատ սիրելի աշակերտաց մին, որ այժմ կը բնակի ի Բուշեհր։ Միւսն առ ժամն դժուարացաւ կատարել իմ խրատն, բայց յետոյ ընտրեաց Բօլդեան տոհմ անունն։ Երրորդն չցանկացաւ Շարբաթ լինել, թէեւ քաղցր ինչ է այն, եւ բաւական ախորժելի։ Չէյթունեան տոհմն եւ սերունդն, նոյնպէս եւ Բօլդեան, որք զոյգ չունին, կը մնան որքան կան, որոշ եւ առանձին տոհմ, առանց կարօտելոյ մի ամօթալի մականուան որպէս միւսքն, այլ Յովհաննէս Մկրտիչ, Դաւիթ եւ Մինասն ինչ պիտի լինին, այդ յայտնի է։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՆԴԻԵՐՁԱՆՔ, ԿԱՀՔ ԵՒ ԿԱՐԱՍԻՔ

Շատ լաւ սովորութիւն մի կայր ի Ջուղա, որ ամէն ընտանիք գրեթէ՝ իւրեանց տարեկան պաշարն աշնան եղանակում կը պատրաստէին տան մէջ։ Աղքատն եւս կը ջանայր գոնէ իւր հարկաւորեալ տարեկան ալիւրն ձեռք

ձգել, եւ որպէս սովորութիւն էր ասել, "ալիւրն տան մէջ, այլ եւս ինչ հոգ կայր։ Հացն գլխաւոր կերակուրն լինելով, միւս բոլոր պիտոյքն երկրորդական բաներ էին խղճականի համար, եւ ժամանակ առ ժամանակ կարող էր ձեռք բերել զայն։ Ձեռնահաս ընտանեաց տներում այնպէս ամէն բան ի պատրաստի կայր, որ հազիւ, թողեալ միս եւ բանջարեղէն գնելոյ, այլ իրաց կարօտութիւն ունէին։ Շաբաթներ անցկկայր, եւ պատրաստի դրամ ծախսելոյ հարկաւորութիւն չէր լինել, քանզի միսն եւ մասնաւոր այլ պիտոյքն հնար էր ապառիկ գնել եւ յետոյ յաջող ժամանակում վճարել գինն։ Ինձ թուի այս սովորութիւնն հաստատեալ էր վասն երկու պատճառաց, մին որ Ջուղա յաւել գիւղ քան քաղաք է, եւ ամենայն ինչ հնար չէր ամէն ժամանակում գտանել, եւ միւս եւս՝ այսպէս տարեկան պաշարն պատրաստելով աշնան եղանակում, յորժամ ամենայն ինչ էժան է, յանկարծ սղութեան կամ իրաց թանգանալոյ յառաջն առնուլ էր։ Բայց զինչեւիցէ լաւ սովորութիւն էր։ Հացն, զոր ամէն ընտանիք իւր տան մէջ կը թխէր, իւղն, ընդեղէնք, գինի, եւ մինչ անգամ ձէթ, բոլորն պատրաստ, յետոյ ձմերան սկզբում մի որթ, կամ արջառ եւս զենլով եւ բոլոր միսն աղելով եւ իւղով խորովելով եւ մեծամեծ թակոյկների մէջ դնելով, որ բոլոր ձմեռն կը տեւէր, այնուհետեւ մի ընտանիք այնչափ ապահով եւ մխիթար էր, որպէս Նոյի ընտանիքն տապանում։

Կահ եւ կարասիք շատ պարզ էին, եւ երկրի օդոյ հանգամանացն պատշաճ։ Մի բարեկազմ տուն պատրաստելոյ համար հարկաւոր էին սենեկաց սփռոցք, որ կամ գորգ էին կամ կարպետ, եւ այն ժամանակում բաւական էժան։ Հինգ վեց թումանով բարեչափ մեծութեամբ լաւ

գորգ մի հնար էր գտանել, եւ յաւել մեծ եւ լաւագոյնքն փոքր մի յաւել գնով: Կարպետից գինն առաւել թեթեւ էր, տասնից մինչ քսան Ղռանով բաւական մեծութեամբ եւ լաւ կարպետ մի կարելի էր գնել: Կարպետքն բաւական տեւողական էին, այլ Պարսկաստանի գորգն իրապէս արժանի էր այդ մեծ համբաւոյն, զոր ունի ամենայն աշխարհում իւր պատուականութեան համար: Եւրոպացիք անգամ դեռ չեն կարողացած գտանել եւ տալ այդ գունոյ տոկունութիւնն, իւրեանց մեքենագործ գորգոյն, զոր պարսկական գորգն ունի, եւ ոչ նորին տեւականութիւնն: Եթէ որ ոք հետամուտ հայ սովորած եւ բերած լինէր այս գորգ հիւսելոյ արհեստն ի Ջուղա, որ դժուարին բան մի չէ, իցէ թէ մի նոր աշխատասիրութիւն, եւ եկամտի միջոց լինէր այն:

Հետ սփռոցաց, հարկաւոր էին, անկողինք ոչ միայն ննջելոյ, այլ եւ նստելոյ համար, զոր “դօշակ,, կը կոչէին, քանզի սովորութիւն էր գորգոյ կամ կարպետի վերայ այս դօշակն ձգել, որ կազմած էր բամբակից եւ ծածկեալ տեղագործ թանձր եւ տոկուն պաստառով ինչ: Հիւր ընդունելոյ սենեկում միշտ դօշակներն յաւել փափուկ էին եւ լաւագոյն պաստառով ծածկեալ, եւ որոնց մօտ եւս բարձեր կային յենլոյ եւ հանգստանալոյ համար: Նստիլ եւ ամէն հանգստութիւն գետնոյ վերայ էր; քանզի օդոյ խիստ չորութիւնը կը թոյլատրէր զայս, որ վնասակար է խոնաւ աշխարհում: Սովորութիւնն ինչ զարմանալի բան է յիրաւի, երկար ժամք ծնկնածալ կամ ծնկաց վերայ կարող էր մարդ նստել առանց ցաւ եւ տաղտկութիւն զգալոյ, այլ թող ով որ երկար տարիք խոնաւ աշխարհում է եղել, եւ աթոռոյ վերայ նստելոյ սովոր, փորձէ անգամ մի, միայն մի ժամ նստել Ջուղայու ձեւով, եւ երկնչեմ կրկին

անգամ չէ առնելոյ զայս: Վերմակ կամ լհէֆն եւս միւս մի անհրաժեշտ մասն էր անկողնոյ, մանաւանդ ձմեռն եղանակում, որ երբեմն յաւել քան մի հարկաւոր կը լինէր ջերմ պահելոյ համար, թէ եւ բաւական ծանր եւ հաստ էին եւ բամբակալից: Բայց մի բան զարմանալի էր, որ ընդհանրապէս միեւնոյն լհեֆ ասացեալ վերմակն ամառան ջերմ եղանակում եւս ի գործ կ'ածէին որպէս ի ձմերան: Ամառն եւս այս թանձր վերմակներովն ծածկելով իւրեանց, եւ քուն ժամանակում ջերմանալով եւ քրտնելով, յետ կը ձգէին զայն, եւ առաւօտու օդոյ սառնութիւնն ներգործելով մարմնոյն այդպէս քրտնեալ վիճակում հիւանդութիւն կը պատճառէր: Լաւ է միանգամայն անծածկոյթ ննջել ջերմ ժամանակում քան ծածկուիլ, քրտնել եւ յետոյ սառել:

Այս միշտ ծածկեալ ննջելոյ սովորութիւնն Ջուղայեցի մանկունք կը բերէին իւրեանց հետ ի Կալկաթա, եւ կը յիշեմ զի Մարդասիրական ճեմարանում երբ սովորաբար կ'երթայի գիշերն վերհասութիւն տալ նոցա, յաճախ եւ յաճախ տեսած եմ Մայիս եւ Յունիս ամսում, յոր ջերմաչափն 98ից—100, աստիճան կը բարձրանայ, ոմանք մանկունք մանաւանդ նորեկքն, գլխից մինչ ոտքն թանձր վերմակով ծածկեալ, քրտանց մէջ գրեթէ լող կը տային, եւ կը պարտաւորէի պատուիրել, որ վերմակն վերացնեն նոցա անկողնից: Անկողնոյ պատրաստութիւնն եւս, որոյ վերայ մեր խօսքն է, ամէն աստիճանով եւ չափով եւս կը լինէր ի հարկէ, բայց 15ից 20 թումանով կարելի էր լիուլի պատրաստել ամենայն բան:

Սեղանոյ եւ խոհանոցի սպասք եւ անօթքն բոլորն պղնձեղէն էին, յոյժ սակաւ յախճապակի կամ չինեղէն անօթք գործ կ'ածուէին, թողեալ միայն հանդիսներում, եւ

այսպէս դէպքում ունողքն միշտ բարեսրտութեամբ փոխ կու տային որոց հարկաւորն էր։ Պղնձի անօթքն միշտ կը համարուէին մի տան կարասեաց յաւել գնահատելի եւ մեծարժէք մասն, եւ շատ պղնձի անօթք ունիլն ճոխութիւն կը համարուէր։ Ափսէք, պնակք, սկաւառակք, կաթսայք բոլոր պղնձի էին, եւ ի հարկէ երկար տարիք կը տեւէին։ Այս լաւ էր եւ խնայական, այլ մի վնասակարութիւն ունէր որ յաճախ չէին անագել, կամ կլեկել։ Տարին անգամ մի բաւական կը համարէին, եւ որպէս լաւ կը մտաբերեմ, ընդհանրապէս կը կատարուէր այդ գործն, Աղուհացի առաջին շաբաթն, որ զատկական կերակրոց հոտ եւ համն բարձուէր միանգամայն։ Թէեւ ժրագլուխ տանտիկնայքն միշտ պարծանք կը համարէին մաքուր պահել ամենայնիւ իւրեանց անօթքն, բայց եւ այնպէս մտածելով որ պղնձոյ ժանկն խիստ մահացու ժահրից մին է, փոքր ինչ մոռացութիւն, կամ անփոյթութիւն, կամ անձեռնհասութիւն կարող էր նոցա կերակուրն ժահրել։ Արդեօք այդ պղնձի կեդրոնական ափսէն կայ դեռ մինչ ցարդ։ Լաւ կը յիշեմ թէ որպէս պտոյտ պտոյտ կը գայր սեղանոյ մէջ տեղում։ Երանի թէ վերացած լինի այն, նոյնպէս եւ ընդհանրական ‘‘Փառջն,, կամ ջրոյ կաւեղէն սկաւառակն, որ — մեղմօրէն խօսելով — թողեալ անյարմարութիւնն, վնասակար եւս էր, որպէս ամենայն բժիշկ վկայել ունի։

Ցեղոյ տան հանդերձանաց մէջ հարկաւոր էին մառանական անօթքն, այսինքն, հաց, ալիւր, եւ պաշար պահելոյ համար, փեթակներ, թակոյկներ, գինի պատրաստելոյ համար կարաս, ապակի մեծամեծ սրուակք եւն։ Սոքա բոլորն եւս մեծագնի չէին, բայց մի տան հաստատութիւն եւ հնութիւն, կարելի էր ասել, վերասացեալ պղնձի անօթներից, եւ այս գերմակ բայց հարկաւոր ‘‘խժուաբժուտներից,, էր կայացած։ Եւ որովհետեւ ո՛ եւ իցէ տնական անօթ վաճառելն մեծ ամօթ էր, եւ գովելի գործ էր յաւելացնել նոցա թիւն, սերնդից առ սերունդ, ամէն ոք իւր ձեռնհասութեան համեմատ գնելով ինչ որ դէպ կը գայր երժան գնով, մի հին հաստատուն տան մէջ յիսնից մինչ հարիւր տարեկան այսպէս անօթք կը գտնուէին, եւ ափսոս որ լեզու չունէին, եթէ ոչ, ինչ հնոց լաւ լաւ պատմութիւններ էին կարող պատմել։ Կը յիշեմ որ մեր ստորերկրեայ մառանում մի հատ ալրոյ փեթակ կայր, սոսկ կաւից շինեալ առանց թրծելոյ, եւ մեր ընտանեաց ծերունիքն անգամ չգիտէին եւ չկարէին յիշել թէ երբ եւ ո՛վ էր գնեալ զայն, եւ թէ ի քանի քանի ամաց հետէ կը կանգնէր այդպէս լուրջ դիմօք իւր անկիւնում։ Զարմանալի օդ. որ կաւից կազմեալ անօթ մի այնչափ երկար տարիք կարող է տեւել, եւ անգործ եւս չէր, ո՛վ գիտէ քանի հազարաւոր ալրոյ լտերք ելամուտ էին գործած նորա մէջ, եւ հաւատարմութեամբ պահպանած էր զայն։ Գինւոյ կարասներն մէջ եւս կային պատկառելի ծերունիք ոմանք, որք կարող էին իւրեանց հասակն գուցէ երկու հարիւր տարուց անց թուել, քանզի տանց շինութեան հետ, որպէս կ՚երեւէր, մտած էին գինետունն, եւ անդ համբերութեամբ կը սպասէին դեռ։ Ի՜նչ մեծ համբերութիւն։

Վերասացեալքն էին մի տան հարկաւոր հանդերձանքն եւ կարասիքն, եւ հարիւր թումանով շատ փառաւոր ձեւով հնար էր պատրաստել։

ՀԱԳՈՒՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Ինձ դեռ մինչ ցայսօր յայտնի չէ թէ մեր ազգային հագուստն ինչ է եղած, թող հնագարեան ժամանակ-

ներում, գոնէ միջին դարուց մէջ, կամ յառաջ քան Ռուբէնեանց թագաւորութեան բարձուիլն, որ հինգ հարիւր տարիքներից շատ յաւել չէ։ Տեսած եմ մի քանի մեր նախնի թագաւորաց պատկերներն, բայց յառաջն որ ստուգութիւն չկայ թէ հարազատ պատկեր են այնք, եւ երկրորդն՝ թագաւորաց հագուստից, որ այս պատկերաց մէջ այնչափ որոշ բան եւս չէ, ժողովրդոց հագուստն դժուար է երեւակայել։ Տարաբախտապէս մեր ազգային պատմութիւնքն, որոց գլխաւորագոյնն է Խորենացւոյն, եւ առաւել ճոխն Չամչեան վարդապետինն, ո՛չ ազգի, եւ ընդհանուր ժողովրդոց, այլ սոսկ թագաւորաց եւ իշխանաց եւ նոցա պատերազմաց պատմութիւնքն են, ոչ սակաւ չափազանց ոճով։ Իշխանական գործոց եւ քաղաքական անցից վէպք են լոկ, լի են կրօնական գժտութեանց պատմութեամբ, լի են հրաշքներով եւ սքանչելեօք, եւ՛ ողորմ ձեւով կը պատմեն ազգի բոլոր հարուածքն ի թշնամեաց, բայց ազգի ներքին կենաց, նորա օրինաց, ատենից, նորա ընկերական եւ ընտանեկան կենաց, սովորութեանց, ծիսից, նորա կենցաղավարութեան ձեւոյ, զգեստուց, կերակրոյ եւ այլ այսպիսի հետաքննելի իրաց մասին բնաւ յիշատակութիւն չկայ։ Ծիծաղելով կը յիշուի մինչ ցայսօր Կալկաթոյ Հայոց մէջ, որ երբեմն մի հայազգի դատ ունելով քաղաքիս բարձրագոյն ատենում, որովհետեւ Բրիտանական Հնդկաստանում քաղաքական դատից մէջ, գրեթէ ամէն ազգ իւր բնիկ օրէնքով կը դատուի, դատաւորն կը հարցնէ հայազգւոյ օրէնսգիտից, թէ արդեօք նոյն դատի վերաբերութեամբ Հայոց օրէնքն ինչ կը վճռէ։ Զայս լսելն ի բաց, կը դառնայ եւ ձայնելով կ'ասէ օրէնսգիտին, "դատաւորին ասա՛ Հայերն օրէնք չունեն, Հայերն օրէնք չունեն„։ Թէ որքան եւ ծիծաղելի համարեսցի այս, սակայն չկարեմք ուրանալ, որ շատ հեռի չէ այս ասութիւնն ի ճշմարտութենէ։ Որպէս մի ազգ, եւ յոյժ հին ազգ, անկարելի է թէ քաղաքական օրէնք եւ ատեան, չպիտի ունեցած լինիմք բնաւ, սակայն թողեալ մի երկու եկեղեցական կանոնագիրք, ոչինչ յիշատակութիւն չկայ թէ ինչ էին մեր օրէնքն, ինչ մեր օրինաց կանոնքն, եւ ո՛վ դատաւորքն եւն։ Ծայրէ ի ծայր մեր ազգային պատմութիւնն կարդա՛, — եւ մտածիր Նոյից սկիզբն կ'առնէ այն — եւ հարիւր միայն կանանց անուանց յիշատակութեան հանդիպելոց չես։ Կան մի քանի թագուհեաց եւ իշխանուհեաց անուանք եւ այդոքիկ են միայն, եւ կը կարծէ ոք թէ հասարակ կանայք եւ մանկունք չկային մեր ազգի մէջ, եւ կամ բնաւ նոցա ընտանեկան կեանքն յիշատակի արժանի չէր։ Սակայն չպիտի մեղադիր լինիմք եւ պատմագրացն, քանզի նախ Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ կրօնական նախանձով ոչ միայն կռապաշտութեան հետ բոլորովին անհետացրեց ամենայն ազգային վէպք եւ յիշատակութիւնք, որ մեհենից մէջ կը պահուէին, քրմից պաշտպանութեան ներքոյ, որք ժամանակի միմիայն գրագէտ անձինքն էին, այլեւ յայնմհետէ այնքան հալածմունք եւ աւեր եկաւ մեր տարաբախտ աշխարհի վերայ, որ զարմանալի չէ թէ յայնմհետէ գրեալ պատմութիւնք եւ յիշատակութիւնք եւս հետզհետէ ի կորուստ գնացին։

Թէ ինչ զգեստում էին Հայք երբ Հայաստանից ի Ջուղա եկին, այդ եւս ինձ անծանօթ է, եւ չմտաբերեմ եթէ կայ պատկեր կամ նկարագրութիւն որ ի յայտ բերէ զայն։ Բայց թէ ինչ որ էր, արական սեռի հագուստն, երկբայութիւն չկայ, որ կամ իսկոյն կամ յետ ժամանակի ինչ փոխեցաւ ի պարսկական հագուստ։ Իմ տեսածով

ընդհանուր արական սեռի զգեստու ձեւն պարսկական էր, եւ հետեւեալքն կը կազմէին կատարեալ սար մի զգեստու: Կապայ, բաճկոն կամ ալխալուղ, շապիկ եւ վարտիք: Կապայքն երկու տեսակ էին ծոցաւոր եւ հասանի: Առաջնոյ գրպանն քառակուսի ձեւով կը բարձրանայր գրեթէ մինչ կզակի մօտ, միայն մի փոքր շապկի ճերմակն երեւցնելով, եւ քղանցքն եւս երկայն էին մինչ ոտքի կոճեղաց մօտ, եւ այս քղանցքն ոչ կարած միացուցած էին միմիանց հետ, այլ տաղաւարի քղանցից նման մէջքից ի վայր կախ կը հայլին երեք փեղկովք, որով ոչ միայն խիստ անյարմար կ'առնէին զայն սրունից ազատ շարժմանն, եւ գործոյ մէջ զբաղման, այլեւ ի փչել հողմոյ դրօշակի նման բարձրացեալ կը սկսանէին օդուն ծածանիլ: Եթէ քղանցքն կարճ լինէին, սաս մինչ ծնկաց մօտ, եւ գոնէ կիսով չափ միացրած միմեանց հետ, յաւել առնացի եւ վայելուչ հագուստ մի կը լինէր այն, բայց սովորութիւն չներէր զայս: Վերջին տեսակն կամ հասանին — շատ քաջասիրտ մարդ պիտի եղած լինի այս Պարոն Հասան, որ վստահացած էր այս նորաձեւութիւնն հանել ընդդէմ սովորութեան — միեւնոյն էր որպէս առաջինն, միայն կը զանազանէր գրպանաւն, որ փոխանակ բոլոր լանջքն ծածկելոյ առաջնոյ նման, շրջուն կամարի ձեւով բաց կը պահէր զայն շատ կամ փոքր, որով շապկի ճերմակն յաւելի կ'երեւէր: Հասանի տարազ հագանելն ի պատուի չէր, քանզի նորաձեւութիւն էր համարելի, եւ նորաձեւութիւնն յանցաւոր բան մի էր յայնժամ:

Բաճկոնն զոր կապայի ներքոյ կը հագանէին, բոլորովին կապայի ձեւ ունէր, միայն փոխանակ կապայի նման միագոյն պաստառից կազմելոյ — եւ կապայի համար ամէն պայծառ եւ թուխ գոյն ներելի էր — որպէս կա-

նաչ, կապոյտ, երկնագոյն, դեղին եւն — բաճկոնն նկարէն կամ տպեալ պաստառից էր կազմեալ, եւ փոքր մի թանձր, բամբակած եւ աստառած լինելով: Բաճկոնի միւս մի տարբերութիւնն եւս այն էր, որ երկու կողմում երկու քսակ ունէր կախած իր պահելոյ համար, եւ յարմար բան էին սոքա, բայց փոխանակ ծածկած լինելոյ քղանցքի ներքոյ, որ ապահով եւս կը լինէր, նոյնպէս եւ վայելուչ, միանգամայն ակն յանդիման բաց էին, եւ ընդհանրապէս խոշոր պաստառից կազմեալ լինելով, շատ տգեղ եւ անձոռնի կ'երեւէին. Ոմանք բաւական լայն եւ երկայն կը կազմէին այս քսակն յաւել լիքք դնելոյ համար, եւ երբ լի էին այս քսակներն, զմայլելի տեսարան մի կը ձեւացնէին երբ քսակատէրն փողոցում քայլում լինէր: Ժամացուցի ճօճանակի նման կը տատանէին օդոյ մէջ յետ եւ յառաջ, ամէն անգամ անցուդարձում բաղխելով ծնկների ընդդէմ: Սատիկ բռնաւոր է սովորութիւնն յիրաւի: Յետոյ կը գայր շապիկն, եւ վարտիքն: Կը տեսնուի, որ ամէն աշխարհում բնակիչքն իւրեանց հագուստն յարմարած են աշխարհի կլիմային, բայց վերջին հագուստի մասին, անուրանալի է որ զանցառութիւն էր եղած հնարողի կողմից. ոչ միայն նրբանիւթ կտաւից էր կազմեալ այն, այլ որքան լայն, այնչափ լաւ էր համարելի, եւ թող ամէն ջուղայեցի իւր փորձից մտածէ թէ սորա նշանակութիւնն ձմերան սառնասառոյց եղանակում ինչ է. Ստամոքն, ծնկնէն ապահովելով ցրտից, գրեթէ ցրտոյն յաղթած է որ, բայց այս հրաշալի զգեստն ոչ մին կարող էր առնել եւ ոչ միւս: Ընդհակառակն երկու ընդարձակ ծխնելուզի նման կ'ընդունէր իւր մէջ ցրտաշունչ հողմն, որ բաւական էր մինչ ցուկեր ուղեղն ներգործել: Շապիկն իւր բնիկ ձեւովն կարծեմ կը տեւէ մինչ արդ:

Կօշիկի մասին խօսել, նոցա ձեւն եւ տեսակն բազմազան էին եւ ոմանց բաւական տարօրինակ: Մին՝ զոր լաւ կը յիշեմ, քանզի հագած եմ փոքրիկ հասակումս, կը կոչուէր “Զուշտ„: Թողեալ սորա այլ պատուական յատկութիւնքն, որ գարշապար չունէր, եւ այնպէս խելօքութեամբ շինած էր որ անխտիր կարելի էր աջ ոտինն ձախ ոտում հագանել, նոյնպէս եւ ձախ ոտինն աջ ոտում, ունէր այլ եւ եզակի յատկութիւն մի, այսինքն է ծայրի կողմից մի կտոր սրաձեւ մորթ ունէր յետ թեքած երեսի վերայ, որ կտուց կը կոչուէր, եւ այն թէ զարդու համար էր այս, չգիտեմ, այլ մի բան լաւ գիտեմ, քանզի խոր տպաւորութիւն եմ գտած անտի, որ այս կտուցն, փոխանակ պատուով իւր տեղում խոնարհեալ մնալոյ երբեմն ապստամբօրէն գլուխ կ'ամբառնայր: Կամ ուղղակի կը կանգնէր կամ կը թեքուէր առ հակառակ կողմն, եւ կը կարծէիր թէ մի յատուկ վրէժխնդրութեան հոգւով, տան մէջ կամ փողոցում յանկարծ եւ յանակնկալս, որ ոք իրի հանդիպելով, կը մխէր զինքն նորա ներքոյ, եւ հետեւանքն էր, հագանողի կողմից պետինն համբուրել: Գիւա ասացեալ կօշիկն եւս, որ բոլորովին բամբակեայ թելից եւ պաստառից էր շինուած, մեծ վաճառ եւ գործածութիւն ունէր, լաւագոյն տեսակն ութից տասն Ղռան գին բերելով: Այս եւս մի աշխատանաց աղբիւր կարէր լինել աղքատ Ջուղայեցւոց համար, բայց չէր: Այլ շատ այսպիսի ձեռագործք եւ արհեստք կային Պարսից մէջ, որ միջակ ապրուստի միջոց կարող էին լինել եւ Հայոց համար, այլ կ'երեւէր որպէս թէ հայն չգիտէր եւ չէր կարող սովորել զայս, թէ եւ բանաւոր պատճառ մի չկայր այսպիսի կարծեաց, եւ կարծեմ չկայ եւ մինչ ցայսօր:

Պէտք է մի փոքր եւս խօսինք գլխարկի համար: Գլխարկաց եւս քանի ձեւեր եւ տեսակներ կային, որք կը կո-

չուէին “Թաթի„, “Նամազէ„, Գիշերային կամ Տաքքօլաեւն, այլ բոլորի թագաւորն, որ իւր շքեղութեամբ եւ յատկապէս բարձր եւ վեհ հասակով կը գերեզանցէր ամէն տեսակից, փափախ կամ մորթեայ գլխարկն էր. որ Բօխարայի եւս կը կոչուէր: Նա սորա վեհութեան մօտ միւսներն նշմարանաց արժանի չլինելով, սորա վերայ միայն կը խօսենք: Շքեղ եւ բարձրահասակ էր այն յիրաւի, երբեմն մին գազաչափ, եւ միշտ մի կանգնից յաւել: Նորածին գառին մորթից կազմեալ, դրսից որպէս թէ մի կտորից կազմեալ կ'երեւէր, բայց լաւ տեսակն հարիւրաւոր կտորներից էր շինուած, կտորներ ընտրեալ մորթոյ միայն լաւ ոլորակ ոլորակ բուրդ ունող մասնից, եւ հետեւապէս մի մեծագին գլխարկի համար գուցէ տասնից մինչ քսան գառանց մորթ էր հարկաւոր: Արական հագուստից ծանրագին մասն էր այս կարծեմ, երկու կամ երեք Թումանից պակաս արժէք գլխարկն գործ ածելոյ արժանիք չունէր, բայց մինչ եօթն, ութ եւ տասն Թուման արժէիւք եւս կային այսպիսի գլխարկք, եւ եթէ ընթերցողն մտաբերէ այն ժամանակի դրամոյ սղութիւնն, կարող է մակաբերել որ յիրաւի այս մեծ գումար էր մի գլխարկ գնելոյ համար: Սոյնն բոլորից պատուաւորագոյնն էր համարելի, եւ միջակ եւ բարձր դասու մարդիկ միայն զայն գործ կ'ածէին թէ տան մէջ, թէ արտաքոյ: Շատ լաւ եւ յարմար նիւթից էր պատրաստեալ այն վասն ձմեռուան եղանակում գլուխն ցրտից ազատ պահելոյ (թէեւ ամարան ջերմ եղանակումն եւս միեւնոյն գործ կ'ածուէր), բայց հարցանելին այն է թէ ընդէ՞ր այդչափ բարձրահասակ: Լաւ կը մտաբերեմ, որ օր մի մինչ մի նոյն այս գլխարկից ի գլուխ եդեալ Դաւրիժեցւոց թաղի “Խերեւանով„ կամ մեծ փողոցումն կ'երթայի, այդ ամէն Ջուղայեցու ծանօթ եւ համբաւաւոր մեծ Սանդի

մօտով, որոյ շուրջն միշտ ժողովուած էին ազատախոհ փիլիսոփայք ոմանք, յանկարծ այս փիլիսոփայից մին յետնիցս ձայնելով՝ ասաց “Էդ պարոն չէ՞ս կարող այդ գդակն կիսել, եւ մի կէսն եղբօրդ տալ„։ Շատ խոժոռեցայ ես սրտիս մէջ, այս մարդոյ բրտութեան վերայ, եւ պատասխանւոյ արժանի չհամարեցի նորա նշմարանքն — թէեւ խոստովանք լինի մեր մէջ, սկսայ ընթացքս արագել, քանզի այս ազատախոհ փիլիսոփայից հետ հակաճառելն, երբեմն անակնկալ հետեւանք յառաջ կը բերէր — բայց այժմ, չկարողանամ ուրանալ, որ ուղիղ, եւ արդարեւ, բարի խրատ էր այն։ Ի՞նչ իրաւունք ունէի ես կամ այլ ոք այնպիսի գլխարկ ի գլուխ դնել, որոյ նիւթից մի կամ գուցէ երկու այլ գլխարկ կարելի էր կազմել։ Այլ որպէս ասացի, որքան ձիգ, այնքան շքեղ էր համարելի։ Գլխարկակար եւս չկայր Հայոց մէջ, եւ ոչ նորոգող, քանզի այս մեծագին գլխարկներն փութով ի բաց չէին ձգել, այլ յաճախ եւ յաճախ նորոգութիւն կը ստանային, գոնէ երկու կամ երեք տարի տեւական առնել։ Ջուղայեցին, գոնէ Ջուղայեցւոց գլխարկն պատրաստել եւ նորոգել կարող էր, որով Հայի դրամն Հայի քսակ մտէր, այլ գլխարկակարութիւնն եւս այն աշխատութեանց շարքում էր, որ Հային վերաբերելի չէր, թէեւ առանց աշակերտելոյ եւս դժուար չէր առնել զայն։

Չպիտի մոռանամ ձմեռնային լօդիկն կամ “Քօլօջայն„։ Այս եւս կը կարծէր ոք, որ թէ թանձր եւ թէ թեթեւ, (ընդհանրապէս բաւական թանձր չէր խիստ սառնութիւնից ազատ պահելոյ համար) այնպէս ձեւով պէտք էր լինէր, որ լանջքն եւ փորն ծածկէր. եւ ջերմ պահէր, բայց այդպէս չէր։ Երեք փեղկից կը բաղկանայր այն, որ յետ կուսից եւ յառաջոյ կողմից կը հասանէին մինչ ծնկաց մօտ,

եւ յառաջոյ երկու փեղկն, երկու դրանց նման միշտ բաց էին, բնաւ պատսպարութիւն չտալով լանջացն եւ փորին։ Այս Քօլօջայքն, կազմեալ էին ընդհանրապէս թխագոյն չուխայից, փոքր թանձրագոյն նիւթ ինչ աստառ տալով, եւ քանի մի տարիք կը տեւէին այնք։ Կային որ աստառոյ փոխարէն գառին մորթ ունէին, եւ այս յաւել ջերմ եւ մխիթար էր, այլ պատուաւոր չէր համարելի։ Տիկնանց Քօլօջայքն, երբեմն Սամուրով էին աստառած, եւ շատ վայելուչ եւ շնորհալի կ'երեւէին, մանաւանդ նորաձեւ տեսակն, որ փոխանակ փեղկաւոր լինելոյ, ստորին մասն, այինքն միջքէն ի վայր, շրջազգեստի նմանութիւն կը բերէին կիտուած ունելով։

Իգական սեռի հագուստի վերայ խօսելով, պիտի գովեմք զնոսա, որ անփոփոխ էին պահած իւրեանց զգեստն, եւ արական սեռի նման պարսկական իգական սեռի հագուստին չէին հետեւած։ Թէ բնիկ հայկական զգեստ էր այն, դժուարին է ասել, բայց հաւանական է կարծել, թէ միեւնոյն զգեստն էր զոր Հայաստանից բերած էին։ Պարկեշտ եւ բաւական շնորհալի հագուստ էր այն, եւ քանզի զանազան ոսկեթել եւ կերպասեայ նիւթերից, եւ ամէն պայծառ գունով ներելի էր պատրաստել զայն, եւ հագուստի զանազան մասունքն զանազան գունով եւս կը լինէին ակնագրաւ եւ զմայլելի գունոց բազմութիւն կը տեսնուէր, երբ ընկերական հանդեսներում ժողովուած լինէին տիկնայք եւ օրիորդք իւրեանց շքեղ եւ զարդարուն զգեստուք։ Ոսկեթել զգեստքն բաւական բազմածախ էին, եւ երկար տարիք կը պահուէին զգուշական խնամով, շատ անգամ մօրից առ դուստրն երթալով, եւ նաեւ առ թոռն, եւ դեռ լաւ վիճակում կ'երեւէր այն։ Բայց որքան մարմնոյ զգեստն վայելուչ էր եւ շնորհալի (որ կը բաղկանայր

միթանայից կամ Թակալայից, որ բոլոր հասակի երկայնութեամբ էր պարանոցից մինչ ոտք. եւ մարմնոյ չափուն վայելչապէս յարմարեալ, բայց յառաջոյ կողմից բաց, որով կ'երեւէր կերպասեայ շապկի յառաջակողմն, որ ընդհանրապէս այլ գունով էր քան Թակալայն, եւ որ կուրծքն եւս կը ծածկէր, բայց լանջքից մինչ պարանոցի մօտ ճեղքուած ունելով, զոր սովոր էին պարանոցի մօտ արծաթի կոճակով եւ փոքր մի ի վայր դարձեալ արծաթի կամ ոսկեղէն ճարմանդով կոճակել, եւ ամուսնացեալք ունէին ուսաց վերայ մանդիլ կամ սպանիական Մանտիլա ծածկոյթն որ կ'իջանէր յառաջոյ կողմից մինչ գօտւոյ մօտ, եւ ի յետուստ ծալծալ պարեալ կը տարածէր միթանայի երկայնութեամբ որպէս լայն ժապաւէն մի, եւ մէջքն կը շրջապատէր արծաթի գօտի կամ որպէս կը կոչէին քամարն) չկարեմ միեւնոյն ասել գլխոյ հագուստի համար։ Գլխոյ հագուստ կ'ասեմ, քանզի գլխարկ չկայր, եւ գլուխն եւս իւր առանձին հագուստն ունէր, եւ յաւել մասունքից բաղկացեալ քան մարմնոյ բոլոր զգեստքն։ Յուսամ, իմ ի սրտէ պատուեալ Ջուղայեցի Տիկնայքն կը ներեն ինձ, եւ չեն բարկանալ իմ վերայ, եթէ իմ տեսած գլխոյ հագուստի վերայ քանի մի պարզ նշմարանքներ կ'անեմ, այս տեղ։ Ոչ թէ ծաղրածութեան կամ քահամանաց հոգւով, քաւ լիցի, ես իմ մօր եւ քերցն ծաղրող չեմ, այլ միայն ցոյց տալոյ համար, որ գեղեցիկ եւ վայելչականի հետ, կային եւ տգեղ վնասակար սովորութիւնք, զոր ուրախութեամբ կը լսեմ այժմ, զի դրեթէ բարձուելոյ վերայ են միանգամայն։ Վեց մասունքից կը բաղկանայր մի տիկնոջ գլխոյ ծածկոյթ, եւ սոցա անուանքն եւս մի առ մի մտքումս ունիմ, եւ կը յիշեմ միայն ապառնի սերնդոց հետազօտութիւնը լցուցանելոյ համար։ Առաջինը կուլալաչիկն էր, սորա

յետ կը գայր պշօւթիկն, յետոյ բաշմաղն, ապա շուշտակն, կոտն, եւ ի վերջոյ լաչակ կամ լաչիկն։ Ծեր կանայք ձմեռն եղանակում կը պատէին գլխոյ վրայ՝ մի երկայն կերպասեայ կամ ասուեայ պատառ եւս, որ մուղադամ կը կոչուէր, եւ դեռ լսած եմ իմ խղճիկ մօրից, որ կ'ասէր, «ցուրտն գլուխս տանում է, որդի»։ Ամենայն բժիշկ կը վկայէ, որ առողջութիւն է միշտ գլուխն զով, եւ ոտքն ջերմ պահել, քանզի գլուխն յաւել մօտ է սրտին եւ որպէս կենդանութեան կեդրոն յաւել արիւն կ'ընդունի իւր մէջ ուղեղին սնունդ տալոյ համար, քան ոտքն որ հեռի են սրտից, եւ վասն որոյ գլուխն կարօտ է յաւել զով պահելոյ, որ արեան ջերմութիւնը բարեխառնէ, քան ոտքն։ Շատ լաւ կ'ասենք թէ ձմեռն եղանակն խիստ սառն լինելով, գլուխն միանգամայն անծածկոյթ պահելն վնասակար էր, բայց կարելի էր սիրուն եւ շնորհալի եղանակաւ ծածկել զայն, որպէս Պարսից Տիկնայք կ'անէին, ապրշմեայ կամ ասուեայ թեթեւ պատառով, կամ բարեձեւ գլխարկ մի դնելով։ Ամենայն Ջուղայեցի միայն գիտէր, եւ կանայքն լաւ եւս, որ այսպէս գիշեր ցերեկ այսքան փաթութներով գլուխն ծածկելն, թողեալ առողջութեան վնասն, էլ ինչ անմխիթարութիւնք կը պատճառէին, զորս հարկաւոր չէ աստ յիշել։ Բայց թողնենք միւսներն, ամէնից վնասակար, անճոռնի, եւ անիմաստն, բաշմաղի գործածութիւնն էր։ Այն որ հայ Տիկնանց զգեստու մասն չէ այս, լաւ յայտնի է, եւ փոխառածէ այն Տաճիկներից, շատ հաւանականաբար, այն ժամանակում, յորժամ Արարատեան գաւառն Տաճկաց իշխանութեան ներքոյ էր, եւ Տաճկաց կանայք միայն ի գործ կ'ածեն զայս մինչ ցայսօր, մինչ անգամ Կոստանդնուպօլսում եւս։ Նաշմաղ բառն եւս զոր Ջուղայեցիք բաշմաղ են փոխարկած, թէեւ գիւղական Հայք դեռ

ընիկ հնչմամբ կ'արտասանէն զայն, տաճկական բառ է, բայց Տաճկաց մէջ եաշմաղն բոլորովին այլ ինչ է, եւ նորին գործածութիւնն եւս միանգամայն տարբեր քան ինչ որ Ջուղայում էր: Տեսողք կը վկայեն որ եաշմաղն Տաճկաց կանայք գործ կ'ածեն որպէս երեսաց քօղ, եւ այդ միայն երբ դուրս կ'երթան, եւ ոչ տան մէջ: Նոցա գործածեալ եաշմաղն մի կտոր շատ նրբանիւթ շղարշեայ պաստառ է, որ թոյլ եւ հանգրիձեալ բայց շնորհալի ձեւով կը ծածկէ գրեթէ երեսաց մեծ մասն մինչ աչքերի մօտ, բայց պաստառի հիւսուածն այնպէս նուրբ է եւ այնպէս արուեստով եւ վայելուչ կերպով կը կառավարեն զայն, որ երեսաց ծածկեալ մասն եւս թափանցիկ քօղի յետկուսից պարզ կ'երեւի գրեթէ, եւ կերպարանացն յաւելի նազելի եւ ականագրաւ երեւոյթ մի կը տայ, եւ որպէս ասացաւ. այս քօղարկութիւնն միայն տանից դուրս գնացած ժամանակում է, Պարսից կանանց նման:

Բայց դու եկ տես, ինչ էին բերած փոխարկած զայն Ջուղայում: Յառաջն որ եաշմաղի հիւսուածն այնքան նուրբ չէր, հասարակ մալմոլ ասացեալ կտաւից էր այն, եւ բաւական թանձր չհամարելով զայն, կերպատէին եռանկիւնք ձեւով եւ երբ սաց մորթոյն կից կը կապէին զայն, այնպէս որ կզակն մինչ վերին շուրթն եւ այտից մեծագոյն մասն ծածկած կը մնային: Եւ ամէն խղճիկ աղջիկ իւր փոքրիկ հասակից երբ առաջին անգամ կը կապէր այս տարօրինակ ծածկոյթն, այդ էր գնաց մինչ մահուան օրն: Տան մէջ կամ արտաքոյ, մինչ անգամ բաղանեաց մէջ, գիշեր կամ ցերեկ բնաւ ժամ մի անգամ չպիտէր վերանայր նորա երեսից: Բայց այս բաւական չէր, երբ աղջկունքն հասակի հասանելով հարսնանային այնուհետեւ պէտք էր բաշմաղն բարձրացնէին մինչ քթի ծայրն, եւ վա՜յ այն հարսին, որ

վայրկեան մի անզգոյշ մնայր, եւ թոյլ տայր քթի ծայրից ցածանալ, զարհուրելի անպարկեշտութիւն էր այն, այլ բերանն երեւացնել միոյ մօտ, աններելի էր բոլորովին: Լսած եմ այսպէս դէպքում հասակաւոր տիկնայքն կ'ասէին, «Տէր քեզ մեղայ, ռեխն բացելայ չի էլ ամանչման»: Չգիտեմ ռեխ ինչ կը նշանակէր, բայց կարծեմ արհամարհական բառ էր բերանոյ փոխարէն: Խղճիկ հարսներ, իւրեանց հարսնութեան առաջին քանի մի շաբաթում ինչ չարչարանք կը կրէին իւրեանց քթի ծայրին այս անողորմ սովորութեանն հնազանդութիւն սովորեցնել: Ապստամբ քիթք եւս կային, որ հեշտով եւ փութով հպատակութեան ներքոյ չէին գալ, եւ ցաւալի էր տեսնել, ամէն վայրկեան տարաբախտ հարսին մատունքն կը բարձրանային կրկին եւ կրկին համոզել կամ բռնադատել խեղճ քթին որ խոնարհեցուցանէ իւր ծայրն հրաշալի բաշմաղի ներքոյ: Ամուսնացեալ միայն ծեր կանանց ներելի էր փոքր մի թուլացնել այս անողոքելի սովորութիւնն: Բայց եւ այնպէս ճերմակավարս տիկնայք անգամ քահանայից եւ պատուաւոր անձանց մօտ դարձեալ իսկոյն կը բարձրացնէին բաշմաղն առ քթի ծայրն: Թէեւ պէտք է ասել, ողորմի այս սովորութիւնն հաստատողի հօր հոգւոյն, որ այսքանով բաւականացած է, եւ օրէնք չէ դրած որ բոլոր երեսքն ծածկեալ մնայ միշտ հանդերձ աչքերովն: Բայց կը զարմանայ մարդ, թէ ինչ նպատակաւ կամ ինչ նշանակութեամբ հաստատուած էին այսպիսի անճոռնի սովորութիւնք: Միթէ միայն մարդն էր որ ի պատկեր Աստուծոյ արարաւ, եւ ո՛չ կինն: Եւ ընդէ՞ր նորա աստուածարեալ գեղեցիկ պատկերն պէտք էր ծածկեալ մնայր որպէս թէ երեւելն ամօթալի բան էր: Եւ յատկապէս բերանն, միթէ ինչ մեղք էր գործել այն, որ սովորապէս

ութիւնն կը պարտաւորէր ուտելոյ ժամանակում եւս, միշտ մի Թաշկինակաւ ծածկել զայն որ բնաւ չերեւէր: Եթէ պարկեշտութիւն էր համարելի, պարկեշտութիւն մտքի եւ սրտի մէջ պէտք է լինի նախ, որ դիմաց վերայ երեւի, եթէ միտքն անպարկեշտ է, ոչ բերանն ծածկելով եւ համրացնելով, ոչ երեսն ծածկելով կարելի է պարկեշտութիւն գոյանալ: Իմ աչքիւ համազգի քերց հայեցի պատկառանք եւ պարկեշտութիւնն, նոցա մտաց անարատութիւնն, հեզիկ եւ քաղցր վարքն, քաւ լիցի, այսպիսի յիմարական սովորութիւններից չէր կախուած, շատ բնիկ էին այնք եւ ընդաբոյս որչափ ես էի ծանօթ:

Զարդուց մասին, արական սեռն, ի պատիւ իւրեանց, զարդու սէր չունէին: Արական սեռի զարդն նորա պատուասիրութիւնն է, նորա առնավայել վարքն, նորա աշխատասիրութիւնն, նորա հաւատարմութիւնն: Զարդն փափուկ սեռին է պատկանելի: Վերջնոյդ զարդուց մէջ գլխաւորքն էին, բոժոժ եւ քրմակն, որ ոսկուց կը շինուէր եւ կը կրէին երեսաց երկու կողմում: Քամարն կամ գօտին որ արծաթից էր կազմեալ, ճարմանդք, մատանիք եւ խալխալ: Վերջինդ արծաթի մանեակ կամ մեծ օղերին, զոր կը կրէին սրունից վերայ ոտին կոճեղաց կամ ճանից մօտ: Ոմանք կը սիրէին ոսկի դրամոց շար եւս ձգել զպարանոցաւ, կամ այլ տեսակ ոսկուց կազմեալ վզնոցներ, որոց մի տեսակն կը կոչուէր ձուկն եւ գարի, քանզի այդ երկու իրաց նմանութիւնն ունէին բոժոժքն: Բազկի զարդ, կամ ապարանջանք եւս ոմանք գործ կ՚ածէին, այլ ականջաց գինդ ոչ ոք, քանզի խղճիկ ականջքն շատ փաթութների մէջ աներեւութացած էին միշտ: Սիրուն էին, եւ անշնորհ չէին բոլոր զարդքն եւս, բայց քանզի զարդուց ձեւն եւ գործածութիւնն հաճոյքից եւ

ճաշակից է կախուած, եւ քսակի պարարտութիւնից, յաւել ինչ չունիմ ասել այս մասին, քան միայն մաղթել որ միշտ աշխատասիրութեան պտղովք լի լինի Ջուղայեցւոց քսակն, որով նոցա կանայք եւ դստերքն այս մասին ամենայն եղանակաւ լիացուցանեն իւրեանց հաճոյքն, եւ իւրեանց բնական գեղեցկութեան արժանաւորութեան համեմատ, արուեստական զարդեր եւս այնչափ կարողանան ունիլ, որչափ ամենու սիրտ կը փափագէ, եւ այդ փոքր չէ կարծեմ:

ՈՒՏԵԼԻՔ ԵՒ ԸՄՊԵԼԻՔ

Թէեւ շատ պարզ, բայց պէտք է ասեմ, խիստ համեղ էին տեսակ տեսակ կերակրոց մեծագոյն մասն: Եւ այն որ ժրագլուխ տանտիկնոջ վերակացութեամբ, եւ կամ նորա նոյն իսկ ձեռամբ էր պատրաստուած մաքուր եւ յստակ, Ջուղայեցւոց կերակրոց գլխաւոր եւ գերագոյն յատկութիւն եւ պատուականութիւնն էր, որոյ արժէքն նոքա կարող են միայն լաւ հասկանալ, որ օտար աշխարհներում, յատկապէս Հնդկաստանի մէջ պարտաւոր են ուտել իւրեանց կերակուրն, պատրաստուած այնպիսի խոհարարաց ձեռքով, առ որս միայն նայելն բաւական է շատ սուր ախորժակ անգամ բթացնել իսկոյն: Համեղութեան հետ, պարզ, բնական, եւ սննդարար էին Ջուղայեցւոց կերակուրքն, մի կամ երկու նիւթից բաղկացեալ, եւ առանց շատ կծու կամ թթու համեմանց խառնուրդ ունելոյ: Ընդհանրապէս մի կամ երկու տեսակ կերակուր բաւական կը համարուէր սեղանոյ վերայ, թողեալ ի հարկէ հանդիսաւոր հացկերութից մէջ, երբ բազմատեսակ կը լինէին, բայց եւ դարձեալ ամէն մին պարզ կերպով

պատրաստեալ: Կային եւ պահոց կերակուրք, բոլորովին բուսական նիւթերից պատրաստեալ, եւ բուսական նիւթոց ձիթով, բայց եւ այնք եւս, իրաւ որ, ունչ դարձնելոյ կերակուրք չէին: Յաւել բազմատեսակ էին սոքա, քան զատկականն, եւ Ջուղայում պահք պահելն, թողեալ հոգւոյ օգուտն, մարմնաւոր ախորժից եւս զուրկ չէր: Կերակրոց շատերի անուանքն կը յիշեմ, եւ երեսուն տարիք, դեռ չեն կարողացած նոցա ոմանց համն եւս մոռանալ տալ: Թողեալ պարսկական հանրածանօթ փիլաւն, եւ քօֆտայն, եւ տաճկական տեսակ տեսակ դօլմայքն, կային եւ զանազան դալարեօք եւ պտղովք պատրաստեալ կերակուրք, որք միշտ «ով» վերջաւորութիւնն ունէին, որպէս, խնձորով, սերկեւլով, դդմով, շոմինով, եւն: Բայց մի քանիքն եւս շատ տարօրինակ անուանք ունէին, որպիսի են, շոմինով տաքացրած, բակլատախտակ, շլփլաւ, խաւիծ, սրմմուկ, մախոխ եւն: Վերջինդ որ պահոց կերակուր էր, թէեւ տեսած եմ՝ ոմանք ախորժանօք կը վայելէին, այլ ի տարաբախտութիւն իմ, երեւի թէ իմ քմաց ճաշակառութիւնն այնչափ սուր չէր որ կարողանայի որոշել նորին արժէքն եւ համեղութիւնն: Սակայն այս կերակրոյ մասին կը պատմէին, թէ օր մի Ջուղայեցի ոմն կը տանէ զայն, մի պարսիկ վարձկանի համար, որ իւր այգումն կ'աշխատէր: Երեկոյն՝ երթալոյ ժամանակում, կը դառնայ վարձկանն կը հարցանէ, «հայ», կ'ասէ, «ոչինչ անիրաւութիւն ե՞ս տեսած դու ինձանից, կամ ոչինչ վնաս ե՞մ տուած քեզ»: «Ո՛չ», կը պատասխանէ հայն զարմացմամբ, «բայց ընդէ՞ր կը հարցնես զայդ»: «Հայ», կը շարունակէ պարսիկն, այդ կերակուրն որ այսօր բերիր իմ համար, եթէ խաղողոյ որթոյ արմատոյ վերայ ածես, որթն կը չորացնէ, եւ դու բերած էիր որպէս

կերակուր իմ համար: Երկբայելի է թէ ուղիղ լինի այս անցքն, բայց եւ այնպէս առաջին պատմողն իմ նման տարաբախտ պէտք է եղած լինի, եւ մախոխի պատուականութիւնն չհասկացած:

Եփելի կերակրոց հետ կային եւ պտուղքն, այդ երկնապարգեւ պատրաստի եւ բնական կերակուրքն, որոց թէ ազնուութեան եւ անուշութեան մասին, յիրաւի շատ փոքր աշխարհք կարող են համեմատել Պարսկաստանին: Ո՛ հարկէ ունի ամենայն երկիր եւ իւր լաւագոյն պտուղն, բայց մի Ջուղայեցի կարող է՞ մոռանալ բնաւ գողտրիկ՝ անուշահոտ՝ ոսկեգոյն ծիրանն, սքանչելի մեծութեամբ եւ աննման տանձն, նուռնն, բազմատեսակ խնձորքն, ալոջն, տեսակ տեսակ շլորքն, յոգնատեսակ, գոյնզգոյն խաղողքն, դեղձն, ձմեռնային սեխն, կամ փոխե՞լ նոցա հետ ոեւիցէ այլ պտուղ: Իրաւ որ պտղոց մասին յոյժ սքանչելի է Պարսկաստան, յատկապէս վերջին ժամանակներում, երբ զանազան պատուաստներ փորձելով, ոչ միայն նորանոր տեսակներ յաւելացրին, այլ պտղոց որակութիւնն մեծապէս բարւոքեցին յառաջից: Եւ որքան առատ էին, իմ տեսածով, պտուղք: Շատ անգամ անասնոց կերակուր կը լինէին: Բայց մի բան զարմանալի էր, որ որքան Պարսիկքն լիուլի եւ առատօրէն կը վայելէին, ամէն պտուղ իւր եղանակում որպէս կերակուր, եւ կ'ասէին «Խասիէի դարէդ», այսինքն առողջական որպիսութիւն ունի, որ շատ ճշմարիտ է, Հայք միշտ մի տեսակ, փոքր կամ շատ երկիւղիւ եւ կասկածով կ'ուտէին զայն, կարծելով որ հիւանդութիւն կը պատճառէ: Ո՛ հարկէ, այս նախապաշարումն կայր, ո՛չ բոլոր պտղոց համար, այլ կային յատկապէս մի քանիք, զոր շատ ընտանիք վնասակար կը համարէին, եւ իւրեանց կը զրկէին նոցանից հիւանդութեան երկիւղիւ:

Գուցէ անհաւատալի երեւի այս, բայց ստուգիւ կարող եմ ասել որ ես բնաւ տեսած չեմ մեղրապոպ (ձմերուկ) երբեք մտած լինի մեր տան մէջ։ «Տենդի բուն է», կ'ասէին։ Դեղձն եւս վնասակար կը համարուէր։ Նուռն այնչափ ի յարգի չէր։ Տանձն միայն հիւանդի պտուղ էր։ Դեղնաշլորն երկու կամ երեք հատից յաւելն շատ վնասակար էր համարելի։ Մինչդեռ այս պտուղքն բոլորն եւս, թողեալ յոյժ ախորժելի լինելն, առողջարար, եւ դեղորէական յատկութիւն ունող պտուղք են։ Պտուղք որպէս բժիշկք կը վկայեն վնասակար են միայն տհաս վիճակում։ Հասունացեալ պտուղք ամենեւին անվնաս են։ Այլ յետոյ տես, սորա հակառակն ինչպէս կը վայելէին անփոյթ կերպով տհաս պտուղքն։ Ալոջն միշտ կ'ուտուէր մինչդեռ տհաս էր եւ խիստ թթու, ծիրանն եւս նոյնպէս, մանաւանդ մատաղահասակքն շատ կը սիրէին զայն։ Երբեմն կը ժողովուէին պարտեզաց մէջ «թաղա նուշ ուտել», եւ անխնայ եւ աներկիւղ կը վայելէին զայն, աղաջրով նոցա վերայի թեփն ի բաց առնլով։ Եւ ինձ թուի դորա նման դժուարամարս եւ անառողջ ուտելիք ինքն է միայն։ Սակայն ինձ թուի թէ այս տարօրինակ նախապաշարումն, զոր բազումք ունէին, ծագեալ էր այլ բանից, եւ ոչ պտղոց վնասակարութիւնից։ Ամառն՝ որ պտղոց ժամանակ է, սովորութիւն էր զովութեան համար բացօթեայ ննջել, գիշերն, եւ շատ անգամ տանեաց վերայ։ Արդէն յիշած ենք թէ ինչպէս սովորաբար կը ծածկուէին յառաջն, եւ յետոյ ջերմանալով ծածկոյթն կը մերժէին, եւ մարմին կը ցրտանայր։ Արդէն մարմինն գիշերն սառած լինելով, հետեւեալ կամ միւս օրում ջերմութիւն կամ տենդ կը զգայր, եւ բոլոր մեղքն կը ձգուէր պտղոց վերայ զոր հիւանդն կերեալ էր անցեալ կամ այդ օրում։ Եւ որ ստոյգ է այս, յայտնի է այն բանից, զի աշնան

սկզբում երբ օդն կը սկսանէր յաւել զովանա, լհիւանդութիւնն եւս կը յաւելանայր, եւ դարձեալ յանցանքն պտղոց վերայ դնելով, շատ կը խորշէին որոք պտուղ վայելելց։ Իմ փորձն եւ տեսածն կը գրեմ միայն, գուցէ սխալ եմ ես, բայց դժուարին է հաւատալ թէ հասունացեալ պտուղն առողջ մարդոյ համար այնչափ անվնաս չէ որպէս հացն եւ այլ կերակուր։

Ըմպելեաց մասին, յառաջն սուրճն եւ թէյ, այնչափ ինչ ի հարկաւորաց կարգի չէին, եւ ոչ միշտ գործածելի։ Սուրճն միայն այցելուաց պատուասիրելոյ համար կը պատրաստուէր, եւ երբեմն որպէս դեղ, եւ փոքրիկ ձուաձեւ բաժակներով կ'ըմպէին առանց կաթնի։ Թէյն եւս զոր հազիւ անգամ· կաթնով կ'ըմպէին, գործ կ'ածուէր յաւել որպէս երբեմնական հաճոյք ինչ։ Բայց յետոյ վերջնոյդ գործածութիւնն այնչափ յաճախեց, որ ի հարկաւորաց կարգ մտաւ։ Ամէն առաւօտ ընտանիք յաւել ըղձիւ կը սպասէին թէյի կաթսայի երգելոյն եւ շոգւոյ բարձրանալոյն, քան արեւու ծագմանն, եւ պէտք է ասել, որ իմ փորձով, յատկապէս ձմեռնային ցուրտ առաւօտներում, ոչինչ այնպէս հաճոյական տեսարան կայր, որպէս մի ընտանեաց ի միասին ժողովեալ վայելումն թէյի։ Կային ոմանք, որք անդադար կը տրտնջէին, թէ աւելորդ բան էր այն, վնասակար, եւ մաղձ կը յաւելացնէր, բայց եւ այնպէս, որպէս կ'երեւէր, սոյն իսկ տրտնջողքն, իւրեանց մաղձի յաւելանալոյ համար, այնքան մեծ հոգ չունէին, եւ պակաս ըղձանօք եւ վայելմամբ չէր, որ թէյի բաժակի շրթունքն կը համբուրէին։ Լսած եմ երբեմն Ջուղայեցի անհատներից թէ «Թէյն Ջուղայ քանդեց»։ Ի՞նչ յիմարական ասութիւն։ Իմ տեսածով Ջուղայեցւոց նման յաւել սակաւապետ, յաւել խնայող, յաւել պարզ կենցաղավարութիւն ունող

խումբ մի կարծեմ շատ փոքր աշխարհում կայր, եւ այս թեթեւ հաճոյքն եւս շռայլութիւն պէտք էր համարուէր նոցա համար արդեօ՞ք։ Անոյշ լինի իւրեանց։ Թող Ջուղայեցւոց շռայլութիւնն միայն թէյն լինի եւ ոչ այլ ինչ, կ'ասեմ ես։

Ոգելից ըմպելեաց վերաբերութեամբ խօսելով, քանի տարիքներով յառաջ Ուիլ անուամբ անգղիացի բժշկի Պարսկաստանում արարեալ ճանապարհորդութեան գիրք մի կարդացի, որոյ մէջ Նոր Ջուղայեցի Հայոց վերայ խօսելով, այլ զանազան նշմարանաց մէջ, կը նկարագրէ զնոսա ընդհանրապէս արբեցութիւն սիրող եւ արբեցող մարդիկ, բայց ես կարող եմ խղճի մտօք ասել, որ քան զայս մեծ ստութիւն եւ զրպարտութիւն անկարելի է երեւակայել Ջուղայեցւոց մասին։ Թէ ինչ թերութիւնք որ ունէին Ջուղայեցիք, այս մարդկութիւն անարգող եւ ամէն չարիք պատճառող թերութիւնից, պարծանօք պէտք է ասեմ, ընդհանրապէս առեալ որպէս ազգ կամ խումբ մի, բոլորովին ազատ էին։ Եւ իմ տեսածով, հնար էր յառաջ դնել զնոսա որպէս ժուժկալութեան եւ չափաւորութեան գեղեցիկ օրինակ մի շատ ազգաց, մանաւանդ վեր բժշկի ազգի։ Ես կարծեմ Ջուղայեցիք եթէ արբեցութիւն սիրող եւս լինէին, փոքր մի ներելի աչքով պէտք էր նայել նոցա, մտածելով թէ որքան առատ եւ երժան են ըմպելիքն Ջուղայում, ուր գրեթէ ամենայն ոք փոքր կամ շատ ինքնին կը պատրաստէ զայն իւր տան մէջ, եւ լիուլի ունէ զայն բոլոր տարւոյ մէջ։ Եւ ոչ ունողքն եւս, եթէ ցանկան (որպէս իմ տեսածն է) չորս Շահի դրամով միայն կարող են լաւ “Տնկուել„ որպէս սովոր էին ասել։ Բայց բոլոր այս առատութեամբ եւ երժանութեամբ, իրաւ որ գովելի էր նոցա ժուժկալութիւնն, եւ լրջասէր բնաւորութիւնն։

Կը մտաբերեմ որ անգամ մի, Ասպահան քաղաքի շուկայում, մի պարսիկ — ոչ խենէշ ոք կամ արբեցող, այլ պատուաւոր անձն մի — խօսելով գինւոյ եւ օղւոյ պատրաստութեան վերայ, դարձաւ ասաց ինձ, “Հայ ուրեմն կ'ուզես ասել, որ բոլորքդ եւս տան մէջ պատրաստեալ գինի եւ օղի ունէք, եւ չէ՞ք ըմպել եւ արբենալ„։ Եւ երբ պատասխանեցի թէ չափաւորապէս գործ կ'ածեմք, բայց ոչ արբենալոյ համար, եւ այդ գործածութիւնն եւս մշտական չէ, խիստ զարմացած էր եւ չկարէր հաւատալ։ “Ես կ'ասէր յառաջն կը սիրէի ըմպել, բայց այն պատճառաւ, որ յետ բաժակ մի ըմպելոյ, այլ եւս չկարողանայի զսպել զիս, մինչ ոտքից ընկած արբեցութեան մէջ կը ձգէի ինձ, թողի զայն։„։ Բոլոր Մահմեդականք գրեթէ այսպէս էին, երբ սկսանէին ըմպել, չափաւորութիւն չգիտէին, եւ ըմպելոյ նպատակն նոցա համար արբեցութիւն էր։ Այն չէ որ մեր ազգի մէջ եւս բնաւ չկային թշուառք ոմանք որ թոյլ էին տուած անարգ եւ զզուելի արբեցութեան մոլութեանն յաղթել իւրեանց, եւ տարաբախտապէս յոլովք ի սոցանէ քահանայք էին, բայց նոցա թիւն շատ, շատ սակաւ էր յիրաւի, ես չկարեմ յաւել քան չորս կամ հինգն մտաբերել։ Հանդէսներում եւ խնջոյից մէջ կը նկատուէին երբեմն մարդիկ, որ չափաւորութիւնից դուրս կը վազէին, եւ այնչափ յոյժ շնորհալի վիճակում չէին տեսնուիլ, եւ երբեմն անկարգութիւնք եւ չփոթք եւս կը ծագէին աստի, այլ առ ժամանակեայ էր այս, եւ սովորական ամօթն եւ ստրջանքն կը կրէին այսպիսիքն յետ լրջանալոյն, իսկ անբուժելի արբեցող մարդիկ, բոլորովին գերի եղած իւրեանց արբեցութեանն, շատ սակաւ կային։ Մի երկու տարօրինակ սովորութիւնք եւս կային, որք երանի թէ բարձուած լինէին այժմ։ Մին էր՝ որ յաճախ, յաճախ ստիպմամբ կը

հրաւիրէր հիւրընկալն իւր հիւրին ըմպել, եւ այս պատուասիրութիւն էր համարելի: “Ես մեռնեմ պիտի մի թաս էլ խմես, պէտք է խմես ճար չկայ„, եւ այսպէս խօսքերով կը ստիպէին, եւ խեղճ հիւրն եթէ սովոր չէր գինւոյ կամ ցքւոյ, թէ վնասակար էր իւրն, թէ անախորժ եւ զզուելի էր այն, կը պարտաւորուէր քաղաքավարութեան համար, ընդունել հրաւէրն ընդդէմ հաճոյից եւ կամաց, եւ վնասն կրել: Եթէ բարեկամական անիրաւութիւն չէ այս, չգիտեմ այլ ինչ անուն արժան է տալ: Ըմպելեաց մասին չէր այս միայն, ուտելեաց մասին եւս ոչ սակաւ ստիպմունք կային, եւ այնպէս սովորութիւն էր եղած, որ առաջին կամ երկրորդ անգամ հրաւիրելում ամօթ էր ձեռն ի գործ լինիլ: Եթէ քաղցած եւս էիր, քանիցս անգամ պէտ էր կրկնուէր հրաւէրն, “Համեցէք կեր, լաւայ փոքր էլայ կեր, մեղք է սեղանում պատահել եւ չուտել„: Եւ եթէ պատասխանէիր, նոր ի նորոյ կերեալ էիր, եւ ախորժակ չունէիր, այդ բաւական չէր, “կուշտ մարդն եւս յիսուն թիքայ կարող է ուտել„, կ'ասէր տանուտէրն: Եւ այս յուշ կ'ածէ ինձ, որ քանիցս ի տարաբախտութիւն իմ կամ երկրորդ կերակրով ծանրաբեռնեալ եմ իմ նուաստութեանն, կամ յաւել հրաւիրանաց սպասելով, եւ չգտանելով քաղցած ելեալ եմ սեղանից:

Միւս մի տարօրինակ բանն էր, որ հանդիսներում, եւ յատկապէս բացօթեայ զբօսանաց տեղում, գրաւ կը կապէին հասակաւոր մարդիկ եւ պատանիք, տեսնել թէ ով կարող էր յաւել գինի ըմպել: Ոչ թէ տղա արբեցող մարդիկ եւ պատանիք էին, քաւ լիցի, շատերն գուցէ կը զզուէին գինուց, եւ ոմանք լաւ գիտէին, թողեալ առժամանակեայ արբեցութիւնն, պէտք էր վնաս եւս կրէին,

գլխացաւ, եւ այլ անհանգստութիւնք, բայց պարծանք մի էր համարելի որ այս ինչ անձն, այսքան կարողացաւ ըմպել, այսքան ժամուց միջոցում: Ի՞նչ յիմարութիւն յիրաւի: Եւ ինչ պարծանք կայր այդպիսի յիմարական գործում, ով գիտէ, բայց այդպէս էր: Սակայն ի վերայ այսպիսի երբեմնական չափազանցութեանց, որ յաւել պատեհութիւնից կամ դէպքից յառաջ կու գայր քան հակամիտութիւնից, իսկ բառից նշանակութեամբ, այդ թշուառ արբեցութեան ծարաւից, որ երբեմն հօրից առ սերունդն կ'անցանէ, ազատ էին Ջուղայեցիք: Հարիւրաւոր Ջուղայեցի պատանիկ եւ երիտասարդ կը ճանաչեմ ես, որ իմ սիրելի աշակերտքն էին երբեմն, եւ որք այժմ նոյն իսկ Ջուղայում, Հնդկաստանում, Ջաւայում, եւ Եւրոպայում սփիւռ կան, յորոց ամէն մին փոքր կամ շատ յաջող վիճակում է, եւ շատերն ամուսնացեալ եւ զաւակատէր, եւ կարող եմ վկայել, որչափ ես ծանօթ եմ որ սոցա եւ ոչ մին երբէք ձգած է զինքն այս դառն մոլութեան մէջ: Շնորհէ երկինք որ այս մեծ պարծանքն միշտ անպակաս լինի Ջուղայեցւոց համար: Թող տպաւորեն զայս մայրերն իւրեանց զաւակաց սրտում, թող սովորեցնեն հարք իւրեանց որդւոց, որ Ջուղայեցին միշտ լուրջ եւ զգաստ մարդ պէտք է լինի, որպէս միշտ եղած է, եւ դաւաճան կը լինի իւր ազգին եւ ծնողաց, ով որ աւերէ այս մեծ պարծանքն իւրնից բնաւ:

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ, ԲԺԻՇԿ ԵՒ ԴԵՂ

Մտածելով Սպահան քաղաքի բարձր դրութիւնն — քանզի նորա նիստն մի բարձրաւանդակի վերայ է. որ իբր չորս հազար ոտնաչափ բարձր է ծովի հաւասարու-

թիւնից — նորա չոր եւ մաքուր օդն, զարուն, ամառն աշուն եղանակաց բարեխառնութիւնն, ձմերան անխոնաւ եւ առուգութիւն տուող ցուրտն, սխալ չէր լինել ոք կարծել, թէ Ջուղա աշխարհի առողջագոյն տեղեաց մին պէտք էր լինէր։ Բայց այդպէս չէր։ Եւ սորա պատճառն էր, ի հարկէ, մաքրութեան եւ առողջական կանոնաց եւ նախազգուշութեանց բոլորովին պակասութիւնն, ոչ միայն Ջուղայում այլ բոլոր Պարսկաստանում, ուր ոչ ոք գիտէր նոցա արժէքն եւ հարկաւորութիւնն բնաւ, բայց այս առարկայի վերայ յետոյ կը խօսեմ։

Չ'ասեմ թէ շատ անառողջ տեղեաց մին էր Ջուղա, բայց եւ ոչ այնչափ առողջ էր որչափ կարելի էր լինել։ Տենդի եւ ջերմախտի հիւանդութիւնն (որ “նօբա„ կը կոչուէր) շատ յաճախ էր, մանաւանդ աշնան եղանակում։ Եւ տեսած եմ մի տեսակ տենդ, որ կը կոչուէր “Սէյեք„, այսինքն երեք օրէական, որ խիստ կանոնաւորապէս, ամէն երրորդ օրում, միեւնոյն ժամանակում կը դառնայր, եւ ժամ մի կամ երկու սաստիկ դող տալով հիւանդին, քանի մի ժամ եւս կը ձգէր ջերմութեան մէջ, եւ կ'երթայր երկու օրից յետ դառնալ կրկին։ Այս տենդն երբեմն ամիսներ եւ մինչ տարի կը տեւէր, եւ սովորաբար կ'ասէին որ դորա համար դեղ չկայ։ Միայն պէսպէս յիմարական միջոցներ գործ կը դնուէին կարծելով որ նոցանով հնար էր փարատել տենդն։ Այս միջոցաց մի քանիսն կը յիշեմ։ Մին էր, որ եթէ երեք հոգի միասին մի իշոյ վերայ հեծած լինէին, եւ նոցա հարց ձգուէր թէ Սէյեք տենդի դեղն ի՞նչ է, ինչ որ հեծելոց մինն ասէր, այդ դեղ պիտի լինէր, կամ փարատէր տենդն։ Այս հարցումն, երբեմն տանեաց վերայ գնալով, անտի կը լինէր բարձրաձայն աղաղակաւ եւ բազմիցս կատակասէր անձինք խիստ

անճոռնի պատասխանիք կու տային, յորոց մին զոր յիշեմ էր “Դեղին հաւու ծերտ„։ Միւս մի միջոցն էր հիւանդին յանակնկալս երկիւղ պատճառել, կամ զարհուրեցնել, որ տենդն եւս երկիւղից փախչէ։ Կը մտաբերեմ որ մեր ընտանեաց մնի համար, որ հիւանդ էր այս տենդով, վեր սքանչելի միջոցն ի գործ դրուեց, իմ ներկայութեամբ։ Մինչ խեղճ հիւանդն միամիտ նստած էր, տանիքի վերնից — այնպէս որ անմիջապէս նորա մօտ գետին անկանէ, մի մեծ ջրով լի սափոր վայր ձգուեց, եւ կարող է ընթերցողն երեւակայել, թէ ինչ զարհուրանօք գրեթէ կէս կանգնաչափ վեր թռեաւ տարաբախտ հիւանդն, բայց հետեւանքն միայն այն եղեւ, որ տենդն երբեւի լուր չգտաւ այս մասին, եւ ճիշդ իւր ժամանակին վերադարձաւ, եւ ընտանեաց միւս մին՝ իւր կրեալ սարսափից քանի օր հիւանդ մնաց։

Բայց խօսքն հիւանդութեան վերայ էր, դեղոց վերայ յետոյ կը խօսեմ։ Ջերմախտն եւ տենդն թէ եւ յաճախ այլ այնչափ վնասակար եւ մահաբեր չէին, թէեւ բաւական վէշտ եւ անհանգստութիւն կը պատճառէին եւ ոչ սակաւ նուաղութիւն։ Պիսակի կամ ծաղկի ախտն եւս, այնչափ յաճախ չէր, մանաւանդ երբ սովորեցան պատուաստի գիւտն ի գործ դնել, եւ մի զարմանալի բան եւս այն էր, որ այս ախտն միայն մանկական հասակում կ'երեւէր ի Ջուղա, մինչդեռ այլ աշխարհներում հասակաչափ, եւ մինչ անգամ ծերունի մարդիկ եւս գտանեն ղայն։ Բայց կային քանի մի խիստ վտանգաւոր եւ մահաբեր հիւանդութիւնք եւս, որք երբեմն շատերի զոհ կ'առնէին։ Սաթլջամի կամ թոքերն սառելոյ ախտն շատ կայր, մանաւանդ ձմերան եղանակում, եւ այս միայն անզգուշութիւնից կը պատահէր, մարմինն բաւական չպատսպա-

րելով ցրտից։ Կայր նաեւ — եւ քանիցս անգամ համատարած փոխադրութեամբ մեծաթիւ մահունք պատճառեց մահմռուկ սաացեալ հիւանդութիւնն, որ երբէք չկարէ պատահել քան ժահրեալ ջրից կամ օդից։ Կոլէրա, կամ փորբերանի ախտն եւս, որ միեւնոյն պատճառից յառաջ կու գայ, թէ եւ միշտ չկայր բարեբախտապէս, այլ անգամ մի պատահեց իմ տեսածով, որ Ջուղայու փոքրիկ խմբից անց երեք հարիւր հոգի մահու բաժին արար, թողեալ այն որ յետ մեծ սովուն է պատահեալ։ Վեր երկու ախտքն եւս փոխադրական են, որպէս ամենայն ոք գիտէ։ Աչքացաւ եւս կայր երբեմն խիստ վշտալի եւ երկարատեւ, բայց կուրացնելոյ վտանգ չունէր։

Բժշկաց մասին, այն ժամանակներում կարող էիր ասել կամ ամէն ոք բժիշկ էր կամ բնաւ բժիշկ չկայր։ Արհեստին աշակերտեալ եւ վկայական ունող բժիշկ բնաւ չկայր։ Թէ Հայոց եւ թէ Պարսից մէջ սակայն, կային որք հաքիմ կամ բժիշկ կը կոչուէին, եւ սոքա սովորութեամբ կամ փորձով, մի կամ միւս հնաւանդ դեղորէից կը ջանային օգնել հիւանդին, բայց ծանր եւ վտանգաւոր հիւանդութեանց հազիւ երբէք գիտէին պատճառն կամ դեղն։ Մի պարսիկ հաքիմի ես ծանօթ էի, եւ պէտք է ասեմ, որպէս բժիշկ իւր նմանն երբէք չունէր։ Փիլիսոփայ ոմն էր սա, եւ մարդկային բնութեան լաւ տեղեակ լինելով, փոխանակ պէսպէս դարշահամ եւ զզուելի դեղորայք լցնելոյ հիւանդաց փորն, զոր բժիշկք ընդհանրապէս սովոր են առնել (եւ տարակուսելի բան մի չէ՞ այս, սիրելի ընթերցող, որ դեղորայքն միշտ պիտի դարշահամ լինին.) ամէն համեղ կերակուր, ըմպելիք, եւ պտուղ կու տայր հիւանդին դեղոյ փոխարէն, կամ որպէս դեղ։ Ի՞նչ է լաւ քան լիմոնից կազմեալ օշարակ, "սկեանջամին„, միւս անուշահամ օշա-

րակ, սամիթով փլաւ, նուռն, կարմիր կեռաս, եւ պատուական էսկէրի խաղող։ Այսպէս էին այս երանելի եւ երջանկայիշատակ բժշկի դեղորայքն, զորս բաւական երկար ժամանակ վայելեցի ես ի մեծ հաճութիւն իմ։ Բայց դուցէ դու կ'ասես սոքա դեղ չեն, որ հիւանդութիւն առողջացնեն, ես եւս պիտի ասեմ, ի՞նչ հաստատութիւն կայր թէ այդ ժամանակի միւս բժշկաց դարշահամ դեղերն կարող էին առողջութիւն տալ։

Կային քանի մի քահանայք եւ աշխարհականք եւս, որ իւրեանց տեսածից եւ լսածից մի տեսակ բժշկական համբաւ ունէին, եւ իւրեանց կարեաց համեմատ կը ջանային օգնել հիւանդին, երբեմն յետ բերելով զնոսա այս աշխարհ, եւ բազմիցս ճանապարհորդելով առ միւսն։ Բայց բոլորից յաւել իշխանաւոր եւ վճռական բժշկներն ծերունի կանայքն էին, որ հիւանդի շուրջն ժողովեալ, ամէն ոք ազատօրէն իւր կարծիքն կը յայտնէր, նոյնպէս եւ միմիայն դեղն որ կարէր առողջութիւն տալ։ Մին կ'ասէր "Մկրտճէնց խաթային հէնց ես օրումն էր, գազարին ու Փլուզի մաղզ խմելով լէւացաւ„։ Միւսն կ'ասէր "վախեցելայ, պիտի ջղջղադամէջ ձեռնոտն լուանէք եւ Շաղիկին կոչէք աղօթի նորան„։ Միւս մի, "Սրտի վերայ մոմ խալէք„ կ'ասէր, եւ "Բամպակ վառէք„։ Այլ միւսն՝ "աչքով են տուել„ կ'ասէր "աչքաուլունք եւ մատնհար կապէք կռնիցն„, եւ այլ այսպէս հրաշալի եւ ազդու դեղորայք կը մատակարարէին հիւանդի համար։ Այսպէս էին այն ժամանակում Ջուղայու բժիշկներն, բայց, աւա՜ղ, այն մեծ ամենաճարտար բժշկին, որ փոխանակ հիւանդութիւնն առողջացնելոյ, կարող էր նորա ցաւն խափանել միանգամայն, այն էր առողջարանական կանոնաց հետեւումն, բնաւ ոչ ոք ծանօթ չէր, եւ ոչ նորա արժէքն գիտէր ոք։ Երբ

հիւանդութիւն կը զայրանայր, եւ կ'անճարանային, կը փութային ամենայն անօգուտ սնոտիապաշտական միջոցների:

Դեղօրէից մասին, ամէն տեղում մի բան շատ կայ, դեղ: Ջուղայում եւս նիւթական դեղոց թիւն պակաս չէր: Երբեմն կը մտածէ մարդ, եթէ աշխարհում դեղ չլինէր, մարդիկ յաւել առողջ կեանք չէին վարել արդեօք, միայն բնութեան օրինաց կանոնացն հետեւելով: Այսօրէն օրում, լուսաւորեալ եւ քաղաքակիրթ աշխարհներում եւս, անգամ մի նայիր լրագրաց մէջ հրատարակութեանց հազար ու մի դեղոց: Կը տեսնես դեղ որոյ մի ումպն կօլէրայի ախտն կարող է առողջացնել: Հարիւր ու մի ազդու դեղօրայք կը տեսնես գլխացաւի, սրտացաւի, հազի, անմարսողութեան եւ այլ հիւանդութեանց անվրէպ բուժող: Կան շատ դեղօրայք եւս որ միանգամայն ամէն եւ բոլոր ցաւոց եւ հիւանդութեանց դեղ են, մոծակի խայթից սկսեալ մինչ բորոտութիւն, քթի ծայրն քորելուց սկսեալ մինչ անդամալուծութիւն եւն: Եթէ միւս մոլորակաց մէջ մարդիկ կամ բանական լինելութիւնք կան, որպէս կը կարծուի թէ կան, ինձ թուի եթէ այս լինելութեանց մին գայր մեր փոքրիկ աշխարհն, առաջին անգամ նայելով առ այս սքանչելի հրատարակութիւնքն — առ այս ամենայն ցաւոց դեղօրայքն — "Իրաւ որ այս լաւ տեղ է", պիտի ասէր, "բնաւ հիւանդութիւն չպիտի լինի այս տեղում, բայց երկնչիմ շատ շուտով փոխել ունէր իւր կարծիքն:

Պարզ եւ բնական դեղ կը գործադրէին երբեմն. որ բոլորից լաւագոյնն էր. բայց առանց նորին իսկական լաւութիւնն հասկանալոյ: Մի հիւանդ որ դժուար լինէր առողջանալ, եւ երկարատեւ նուաղութեան մէջ էր, կը տանէին հանգստարանի շուրջն պտտացնել, որ այն տեղ,

մեռեալք նորա հիւանդութիւնն բառնային: Եւ բազմիցս անգամ եթէ զգուշութեամբ տանէին եւ ցրտից պատսպարեալ, իսկապէս մեծ օգուտ կը գտանէր եւ կը սկսանէր առողջութիւնն վերստանալ: Բայց ի հարկէ ոչ թէ որպէս կը կարծէին, հիւանդութիւնն մեռեալքն կը փարատէին, այլ տան սենեակների անմաքուր օդից դուրս գալով, եւ պարզ եւ յստակ օդ շնչելով բացօթեայ տեղում, օգուտն դորանից յառաջ կու գայր: Օգուտն պարզ օդ վայելելումն էր, շարժելումն, եւ շրջելում: Պարզ եւ յստակ օդոյ արժէքն երբէք իմացուած չէր դեռ, եւ ոչ տեղափոխ լինելոյ եւ օդափոխ լինելոյ օգուտն: Նա իսկ փոխադրական համաճարակ հիւանդութեանց ժամանակում եւս, ոչ ուրուք մտքով կ'անցանէր թէ լաւագոյն միջոցն այն էր որ իւրեանց սովորական բնակութիւնից հեռանային առ ժամանակ մի, ընտանիք ընտանիքից բաժան մնային, երթային քանի մի օր այգեաց մէջ կամ դաշտերում կամ լերանց մօտ բնակէին, եւ այնչափ սիրուն այգիք, դաշտք եւ ոչ շատ հեռի բլուրք որ Ասպահանում կան, թողեալ մօտակայ Հայոց գիւղօրէքն:

Բազմաթիւ էին նիւթական դեղօրայքն, բուսերից տնկերից, եւ ծաղիկներից հաւաքած: Ոմանք պարզ եւ ոմանք խառն ի խուռն բաղադրութեամբ: Որ բոլորն եւս գարշահամ էին, աւելորդ է ասել, բայց մին, որ խիստ ազդու տպաւորութիւն է թողած մտացս վերայ, եւ դեռ մոռացած չեմ, "փօխտանի" ասացեալ լուծողական դեղն է: Սորա հնարողին կամ հաւաքողին, միայն քրիստոնէական ներողամտութեամբ այսքան պէտք է ասել, որ Աստուած խղճայ իւր հոգւոյն: Եթէ սխալ չլինիմ, ութ կամ տասն տեսակ աշխարհի ամենագարշահամ եւ գարշահոտ նիւթերից կը բաղադրուէր այս եզակի խառնուրդն,

զոր միասին կ'եփէին, եւ մի մեծ սկաւառակաւ լի, ջերմաջերմ եւ շոգիաբարձ առաւօտն կանուխ կը դնէին հիւանդի ձեռքն։ Խղճիկ հիւանդ։ Սորա հոտն անգամ բաւական էր առողջ մարդոյն հիւանդացնել, եւ դեռեւս հիւանդն պարտաւոր էր իւր նուազ եւ բերանն անհամ վիճակում ըմպել զայն մինչ վերջին կաթիլ։ Յուշ կ'ածեմ քանի քանի գիշերներ արթուն եմ մնացած, երբ վճիռ կը լինէր որ վաղն պիտէր փօխտանի խմէի։ Կախաղան դատապարտուած մարդոյ նման, բոլոր գիշերն տուայտանաց մէջ կ'անցուցանէի, եւ վաղն երբ զարհուրելի ճգնաժամն կը հասանէր, երկու կռների շուրջն թաշկինակներով կը կապէին խիստ պինդ, որ կ'ասէին թէ կ'արգելէ փսխել, քանզի ամէն ոք գիտէր որ հեշտ բան, կամ կատակ մի չէր ստամոքի համար ընդունել իւր մէջ այդչափ եւ այդպիսի դժոխային նիւթ, եւ այսպէս ամէն պատրաստութիւն տեսնելով, երբեմն գուրգուրելով, երբեմն սպառնալով կը պարտաւորէին ի վերջոյ ըմպել այդ դժոխային նեկտարն, որ յոլով անգամ անմիջապէս ընդ վայր երթալն իսկոյն ի վեր կու գայր, թողնելով հիւանդին յաւել նուազ եւ խանգար վիճակում քան յառաջն։ Վերն բոլոր դեղոց թագաւորն էր գարշութեան մասին, այլ կային միւսներ եւս, թէ եւ ոչ այնչափ անտանելի։ Վերջին ժամանակներում, սկսած էին եւրոպական քանի մի դեղորայք ի գործ ածել, եւ սոցա առաջինն էր Կուինին կամ Պիրուեան կեղեւն, զոր չափազանց երկիւղով գործ կ'ածէին, եւ խիստ փոքր քանակութեամբ, մանաւանդ որ շատ թանգագին եւս էր այն։ Մի սխեռնակշիռն մի Ղզանի կամ յաւել գին ունէր այն։ Կային բազում ծաղրալի եւ սնոտիապաշտական արարողութիւնք եւս, որք կը կարծուէին կարող են հիւանդութիւնք փա-

րատել, որպիսիք են — մի հաց եւ մի սոխ կը դնէին փողոցադրան տախտապարի վերայ, եւ ով որ առնոյր ուտէր զայն, տան հիւանդի ախտն նորա վերայ կ'անկանէր։ Հիւանդի հասակի չափով կարմիր եւ ճերմակ թել կ'ոլորէին, եւ վարդի ծառոյ արմատում կը թաղէին, եւ այս բժշկութիւն կու տայր հիւանդին կը կարծէին։ Մեռելոց գերեզմանաց վերայ ջուր ածելով, կ'արբուցանէին զայն հիւանդին, որ կը պարտաւորուէր կատուի նման լեզուով լափել։ Եւ այլ շատ եւ շատ այսպիսի սնոտիապաշտութիւնք կային, որք, յուսալի է թէ այժմ բարձուած են։

ՄԱՔՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ԱՌՈՂՋԱԿԱՆ ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆՔ

Մաքրասիրութեան մասին, ըստ երեւութին տան մէջ, ամէն ինչ մաքուր էր։ Տունն յատակ եւ մաքուր պահելն ամէն տանտիկնոջ պարծանք էր, որ երբեմն ինքնին աւել եւ ջնջան ձեռքն առած կը սրբէր, կը մաքրէր տունն եւ տան կարասիքն։ Մի ժրագլուխ կնոջ տան մէջ երբ կարող էիր տեսնել բնաւ փոշի կամ աղտոտութիւն, եւ տարին գոնէ մի անգամ վարձկանաց ձեռամբ բոլոր տունն ի վերուստ մինչ ի վայր կը սրբուէր, կը մաքրուէր եւ կարգի կը դնուէր։ Բայց այս բոլոր մաքրութիւնն միայն ըստ երեւութի էր, այսինքն ինչ որ աչքի յանդիման էր մաքուր պիտի լինէր, աչքից ծածկուածն փոյթ չէր, թէ ինչ վիճակում էր։ Տանից սրբուած կամ ճեւիցէ մերժելի աղտեղութիւն կամ աչքից հեռի մի խորշում կը կիտուէր տան մէջ, ուր կը մնայր ամիսներ, կամ տան դուռն բանալով կը ձգուէր փողոցն։ Շատ փողոցաց

առուի միւս կողմն, որոյ որպէս ճանապարհ գործածութիւնն խափանուած էր, կը տեսնուէին իրար վերայ կուտակած աղտեղութիւնք, եւ կը մնային ով գիտէ որքան ժամանակ։ Բայց սոքա այնքան վնասակար չէին, քանզի արեւն եւ պատուական չոր օդն շուտով չորացնելով զայնս եւ նոյնին օդն ժահրերոյ ազդեցութիւնն կը բառնային։ Ինչ որ յոյժ սարսափելի եւ գրեթէ մահաբեր վնասակարն էր, մարդկային աղբն էր, որ ընդհանրապէս տարի մի ժողովեալ կը մնայր տան մէջ, արեւից հեռի եւ միշտ թաց։ Հաւաստի եմ կը մտաբերեն իմ հասակակից Ջուղայեցի համազգիք, երբ դպրոցի աշակերտ էին, թէ ինչ դրութեան մէջ են տեսած դպրոցաց լուալիքներն, ուր թէ եւ հարիւրաւոր մանկունք կային, տարին հազիւ անգամ մի կը մաքրուէին։ Աչքից հեռի եւս չէին այնք, բայց այդպէս շտեմարանեալ կը մնային, բոլոր ժամանակն, գիշեր՝ ցերէկ, ամառն, ձմեռն անդադար ապականելով եւ ժահրելով օդն, եւ մահաբեր հիւանդութեանց սերմանք գոյացնելով։ Եւ յետոյ բոլորից վատթարագոյնն եւ ամենավնասակարն այն էր, որ գրեթէ ամէն տան մէջ ջրհորն կամ միանգամայն մօտ էր, կամ շատ հեռի չէր աղբանոցից։ Եւ թէ ինչ սարսափելի հետեւանք ունի այս, հաւաստի եմ թէ յառաջն չգիտէին, լաւ հասկացած պիտի լինեն Ջուղայեցիք այժմ։ Մահմռուկ ասացեալ հիւանդութիւնն, կալօրայն, եւ դիփթիրա կամ կուլացաւ մահաբեր ախտքն միայն ժահրեալ ջրից կամ օդից կարող են գոյանալ, եւ անուրանալի ապացոյց է այս, որ ուր որ առողջաբանական օրինաց ներքոյ ջրոյ եւ օդոյ մաքրութեանն խնամ են տարած, անդ այս հիւանդութիւնքն չկան, եւ բոլորովին բարձուած են։ Մեր առողջութիւնն, վասն որոյ, մեր նոյն իսկ կեանքն կախուած է բոլորովին մեր շնչեալ օդոյ եւ մեր

ըմպելի ջրոյ մաքրութիւնից։ Եւ հնար էր արդեօք մաքուր ջուր գտանել այն ջրհորից որ աղբանոցի մօտ լինելով, եւ խոր քան զայն, բնական օրինօք պիտի ընդունէր իւր մէջ գետնից ծծած անմաքուր հիւթն, որ մահացու ժահր է։ Կը մտաբերեմ որ շատոնք կ՚ասէին մեր տան ջրհորի ջուրն յանկարծ համն փոխելոյ, եւ մի տեսակ անախորժ հոտ է ստացել, բայց ոչ ոք հետաքննին կը լինէր պատճառն իմանալ։ Աղբն եւ աղբանոցն եւս մի առարկայ է՞ որոյ վերայ մտածէ ոք կամ խօսէ, գուցէ պէտք է ասէր այն ժամանակում Ջուղայեցի մի։ Այո՛ գարշելի առարկայ մի է այն, բայց ծածկելով եւ անյիշելի առնելով զայն, այնպէս է, որպէս թէ մի մարդ մի մեծ նեխեալ վէրք ունելով իւր մարմնոյ վերայ, որ անդադար միսն ուտելով կ՚երթայ, ծածկէ զայն իւր աչքից, որ նորա գարշութիւնն չտեսնէ, եւ թոյլ տայ այնպէս մնալ եւ զայրանալ, փոխանակ բանալոյ տեսնելոյ եւ դարման տանելոյ եւ բառնայ զայն իւր մարմնից միանգամայն։ Աղտեղութիւնն չտեսանելոյն առնել եւ մաքուր դաստառակաւ ծածկելն, մաքրութիւն չէ, այլ փրկչի ասութեան համեմատ բռեալ գերեզմանի նմանութիւն կը բերէ այն։

Առողջաբանական կանոնաց եւ նախազգուշութեանց մասին, վեր յօդուածոյ պարունակութիւնից իմանալի է որ շատ սակաւ կային, եւ հազիւ ծանօթ էր ոք նոցա մեծ արժէքին եւ հարկաւորութեանն։ Բայց արդեօք այժմ եւս անմեղադրելի պիտի մնան Ջուղայեցիք. եթէ իրաց վիճակն դեռ այսպէս կը շարունակէ։ Կը մտաբերեմ որ մեծ կալօրայի ժամանակում, որ դիպեցաւ մինչ ես ի Ջուղա էի. եթէ սխալ չլինիմ 1850—52ի միջոցներում, բոլորքն կ՚ասէին որ Աստուծոյ բարկութիւն է այն, երկնային պատուհաս էր, եւ քանիցս անգամ մեծից մինչ փոքր հանդս-

տարանումն ժողովելով, կ՚աղօթէին որ անցանէր այդ ցաւումն։ Այո՛, աղօթելն աստուածահաճոյ բան է, բայց ինձ թուի թէ կարծելն որ ամենողորմն Աստուած երբէք այսպէս ընդհանուր պատուհաս կը բերէ իւր արարածոց վերայ՝ հայհոյութիւն է։ Կարելի չէ ասել թէ այդ ժամանակում Պարսկաստանի այդ մասին ժողովուրդն որք զոհ գնացին այս հիւանդութեան մի յատուկ առաւելագոյն անօրէն ընթացքի մէջ էին, քան այլ տեղեաց ժողովուրդք, բայց դիցուք թէ էին, ուրեմն խղճիկ անմեղ երեխայքն, որ դեռ բարի եւ չար չգիտէին, Նոքա ընդէ՞ր բաժանակից կը լինէին այդ պատուհասին։ Կան ոմանք որք կ՚ասեն մոլեռանդութեամբ թէ ծնողաց մեղաց համար էր, որ նոքա եւս զոհ կ՚երթային, բայց ի՞նչ մի առաւել մեծագոյն հայհոյութիւն է այս։ Մեք մարդիկս կը սարսափեմք կամաւ այսպէս անողորմութեան գործ գործել երբէք, անմեղին մեղաւորի պատճառաւ պատժել, եւ կարելի է թէ քաղցր եւ բարերարն Աստուած որ ինքնին ողորմութեան աղբիւր է, անմեղ երեխայքներից վրէժ առնո՞ւ նոցա ծնողաց մեղքի համար։ Քաւ լիցի, մի հաւատար զայդ, ընթերցող։ Մեր տգիտութիւնն կամ անփոյթութիւնն է միայն, որ ամէն վնաս եւ պատուհաս կ՚ածէ մեր վերայ, եւ ո՛չ ամենաբարի ստեղծողն։ Նա բանականութիւն է պարգեւած մեզ խորհել, քննել, եւ իմանալ մեր օգուտն եւ վնասն, եւ եթէ մեք մեր տգիտութիւնից կամ անփոյթութիւնից բնութեան անյեղլի եւ անփոփոխելի օրինաց հակառակ կ՚ընթանամք, ո՛չ նա, այլ մեք կը բերեմք արժանի պատուհասն մեր վերայ, այսպիսի, որպէս եւ ամենայն դէպքերում։

Նոր Ջուղայ առանձին գիւղաքաղաք մի է, եւ Ասպահանայ բոլոր տեղեաց լաւագոյն դրութիւնն ունի, եթէ

միայն քանի մի կենսական եւ հարկաւոր զգուշութիւնք գործ դնուէին վերոյիշեալ առողջական կանոնաց մասին, ինձ թուի, այնչափ առողջ տեղի մի կը լինի, որչափ այդ փոքրիկ քաղաքն էր, որոյ մասին կ՚ասուի թէ, օտարական ոմն ուզելով դեղատուն բանալ անդ, հարցուփորձ կ՚անէ թէ քաղաքի առողջութիւնն ինչպէս էր։ Անցեալ հինգ տարեաց միջոցում միայն երկու հոգի են պակասած, կը պատասխանէ քաղաքացեաց մին։ Ու ո՞վ էին այնք կը հարցանէ օտարականն։ Քաղաքիս մի միայն բժիշկն, եւ մի միայն դեղավաճառն։ Առաջինն պարտատերաց ձեռքից փախաւ, եւ երկրորդն, մեռաւ խեղճն քաղցուածութիւնից։

Թէեւ փոքր մի ձգաբանութիւն եղեւ այս առարկայի վերայ, որ յուսամ ընթերցողին չպիտի զզուացնէ, մանաւանդ որ շատ մի անուշահոտ բաների վերայ եւս չէր խօսքն, բայց մի քանի բառ եւս պէտք է խօսեմ ծննդեան, ամուսնութեան յիշատակագրութիւն պահելոյ վերայ։

Իմ մանկութեան ժամանակում այսպէս բան բնաւ չկայր։ Քանի մի գրագէտ ընտանեաց մէջ գուցէ կը գտնուէր որ ոք մատենի կազմի ներքին կողմում յիշատակուած քանի մի ծննդեանց յիշատակութիւն, այլ հազուագիւտ բացառութիւն մի էր այս։ Ժողովրդոց ընդհանրութեան սակաւք, շատ սակաւք կային որք ճշդիւ իւրեանց ծննդեան թուականին տեղեակ լինէին։ Ուստի եւ ո՛չ գիտէին թէ իւրեանց հասակն որքան է։ Մարք սովորաբար կ՚ասէին որ իւրեանց զաւակաց ծննդեան թուականն լաւ գիտէին, ինչպէ՞ս ո՛չ։ Բայց այս խղճիկ պարզամիտ անձինքն այնպէս մի անգիր հաշիւ կը պահէին, որ յետ յայտնելոյ զայն, բանն յաւել մթին եւ ծածուկ կը մնայր, քան ինչ որ յառաջն էր։ Սոքա միշտ թէ հասակի եւ թէ այլ ընտանեկան դիպուածոց ժամանակն կը կշռէին այլ մի նշանաւոր, բայց մի եւ

նոյնպէս անյայտ ժամանակաւ։ Օրինակի համար, մի մայր կ'ասէր։ «Իմ Յովհաննէսն ծնուած է երեք տարի մեծ սովից յետոյ», կամ «Մկրտիչ որդիս ամուսնացաւ երկու շաբաթով Ամենափրկչի տօնից յառաջ», կամ, «Կարապետի խեղճ հայրն վախճանեց, աղուհացի առաջին երեքշաբաթ օրն, այդ տարին որ մեղերն ցուրտն տարաւ»։ Բայց թէ սովն երբ պատահեց, կամ որ տարւոյ Ամենափրկչի տօնին էր ամուսնութիւնն, կամ ո՛ր տարում էր որթոց ցրտահարութիւնն պատահած, դոքա անլուծանելի խնդիր էին ի հարկէ։ Բարեյիշատակ Թադդէոս Բէգնազարեան առաջնորդն էր, որ առաջին անգամ հաստատեց այդ կանոնն, որ ամէն թաղի եկեղեցեաց մէջ, յիշատակարանաց մատեան պահուի եւ ժողովրդոց մէջ պատահեալ ծնունդն միշտ յիշատակուի անդ հանդերձ մկրտութեամբ, եւ մկրտող քահանայի եւ կնքահօր անուամբքն։ Այլ ափսոս որ այսպէս կէս ու կէս էր այս կանոնն, եւ ամուսնութիւն եւ մահն արժանի յիշատակի բան չհամարեց։ Եւ զարմանալի է թէ ընդէ՞ր, քանզի որչափ ես կը մտաբերեմ, այդպէս էր։ Մի՛ թէ վերջին երկուքն եւս մի եւ նոյնպէս կարեւոր դէպք չէ՞ն մարդոյ կենաց մէջ, որպէս առաջինն։ Եւ տես սորա օգուտն եւ պիտանութիւնն որքան է։ Ջուղայու ժողովրդոց նման մի փոքրիկ խմբի մէջ, այդ ժամանակում, որոյ վերայ կը խօսենք. տարին որ վերջանայր, ոչ ոք գիտէր թէ այդ տարում ինչ աճելութիւն կամ նուազութիւն է եղած, ո՛րքան ամուսնութիւն էր պատահած, որքան մահ։ Եւ ոչ իսկ գիտէր ոք, կամ կարող էր բնաւ ասել թէ քանի անձինք կային Ջուղայում, եւ զարմանալին այն էր որ ոչ ոք փոյթ եւս չունէր այս մասին ծանօթութիւն գտանելոյ։ Այսպէս բաներն մի ստուերական եւ մթին իրք կ'երեւէին։ Զկարծեմ հեռի լինիմ ի ճշմարտութենէ, ասել, որ մինչ

անգամ մի թաղի քահանայ իւր ժողովրդոց ճիշդ թիւն չգիտէր, եւ ո՛չ կարող էր ասել քանի արուք, քանի էգք, կային նոցա մէջ, եւ թէ մի տարում յաւելացած էին նոքա թէ պակասած։ Վերջին ժամանակներումն եւս, լսելով որ Ջուղայոյ աղջկանց թիւն շատ յաւելացած է, ի պատճառս բազում մանկանց Հնդկաստան գալոյ, հետամտութիւն ունեցայ նոցա համեմատական թիւն իմանալ, եւ քանի քանի Ջուղայից նորեկ թէ քահանայներից եւ թէ աշխարհականներից խնդրեցի յայտնել զայն, եւ ի պատասխանի այս միայն լսեցի որ տղայքն — էլ ո՛վ մնաց, «բոլ» աղջիկ կայ։ Եւ միշտ այս «բոլ» բառն կը լսէի աղջկանց մասին, սակայն մատաղահասակ, կամ անպսակ անձանց ճիշդ համեմատական թիւն ոչ ոք կարաց ասել ինձ։ Մինչդեռ այս ընտանեկան կենաց երեք մեծ դիպուածոց յիշատակութիւնն եթէ պահուէր կանոնաւորապէս ամէն եկեղեցում, եւ ո՛րքան դիւրին էր այն եւ անծախք, քանզի այս երեք դէպքն եւս եկեղեցի պիտէր երթային, եւ եթէ տարւոյ վերջում վանքի կողմից, կամ այս բանի համար կարգուած մի փոքրիկ մանաժողովի կողմից, բոլոր եկեղեցեաց միջից նոյն յիշատակութիւնքն վերայ հաւաքուէին, եւ կարգաւ ի ցուցակ անցանէին, ո՛չ միայն պարզ եւ յայտնի կ'երեւէր անտի ծննդեան, ամուսնութեանց ճիշդ թիւն ամէն տարւոյ համար, որ բաւական հետաքրքիր, եւ կարծեմ ամենեցուն փափագելի ծանօթութիւն մի է, թողեալ նոցին տեւական յիշատակութիւնն, որ կը մնայր ներկայից եւ ապառնեաց համար, այլ եւ միշտ մի տարին ընդ միւսոյն համեմատելով, պարզապէս ի յայտ կը գայր ժողովրդոց նուազումն կամ աճելութիւնն, եւ նա եւ մասամբ ժողովրդոց վիճակն։ Քանզի, հաւաստի մի բան է որ ամուսնութեանց եւ ծննդոց թիւն յաջող ժամանակում

կ՚աճէ, եւ ձախող վիճակում կը նուազէ։ Յետոյ եթէ տարին անգամ մի, նոյնպէս ծխատէր քահանայից ձեռամբ բոլոր ժողովրդոց շնչագրութիւն լինէր — որ յիրաւի միայն մի օրում կարելի էր կատարել, եւ շնչագրութիւնն կարգուէր զանազան գլխարկութեանց ներքոյ, ցուցանելով արականաց եւ իգականաց թիւն, եւ հասակն, (որչափ եւ կարելի էր գուշակել վերջինդ) ամուսնացելոց եւ ամուրեաց, կրօնաւորաց եւ աշխարհականաց, այրեաց եւ որբոց թիւն, ամէնու աշխատանաց եւ ապրստի միջոցն, աղքատաց, եւ անկելոց թիւն, եւ այլ այսպէս կարեւոր ծանօթութիւնք, տես ինչ օգտաւէտ ծանօթութիւնք կը լինէին այնք, եւ տարեց տարի սոյն ծանօթութիւնքն համեմատելով, ինչպէս պարզ, որպէս հայելւոյ մէջ, Ջուղայու ներքին դրութիւնն եւ վիճակն ի յայտ կը գայր, եւ այսու հնար կը լինէր դատել, ինչ դարման տանել վնասուց եւ թերութեանց, եւ ինչ միջոցք գտանել ժողովրդոց վիճակն բարւոքելոյ, նոցա առողջութեանն խնամ տանելոյ եւն։

Մեծամեծ միլիոնաւոր բնակչօք քաղաքներում, եւ նա իսկ աշխարհներում, այս շնչագրութիւնն միշտ տեղի կ՚առնու ամէն տասն տարին անգամ մի, եւ երբեմն յաճախ եւս։ Ու յիրաւի խիստ հետաքրքիր եւ մանրապատում ծանօթութեանց գիր մի կը լինի այն, եւ այսու կառավարութիւնն բոլորովին կը ծանօթանայ ժողովրդոց վիճակին, եւ հարկաւորն կը տնօրինէ յօգուտ նոցա։ Բայց այսպիսի իրաց ոչ ոք փոյթ ունէր Ջուղայում իմ տեսածով։ Արդեօք այժմ եւս այդպէս է։ Ես մինչ այս կէտ յոր գրեմ զայս, ճշմարիտ խոստովանիլ, չգիտեմ ճշգիւ թէ Հայոց թիւն ի Ջուղա որքան է, թո՛ղ գիւղօրէից Հայոց թիւն։ Շատ անգամ հետամուտ եմ եղած այս բանին, այլ ումնից որ հարցրէլամ, տարբեր պատասխանիք

եմ գտած. ոմանք երկու հազարի, ոմանք երեք հազարի, եւ ոմանք առաւել կամ սակաւ կարծիք տալով։ Եթէ սիրելի ընթերցողդ գիտէ ճիշդ թիւն, պիտի ասեմ բարեբախտ է քան զիս։ Ի՞նչ փափագանօք եւ ըղձիւ պանդուխտ Ջուղայեցիք կը սիրէին գտանել այս ծանօթութիւնքն, եթէ տարին անգամ մի հրատարակուէին այնք, եւ ո՛րչափ յօժարութեամբ կը բառնային ծախքն որչափ եւ լինէր։ Բայց գուցէ ոմանք դեռ կը կարծեն, թէ ի նանիր զրոյց է այս, կ՚ասեն այսքան տարիք, որ այսպէս բաներ չեն եղած, ի՞նչպէս է ընթացել կեանքն։ Բայց ինձ թուի, թէ այսպէս ապրելն եւս առանց մեր վիճակի եւ կենաց հանգամանքն հասկանալոյ, ոչ սակաւ անբան կենդանեաց նմանութիւն ունի, որք կը գան կ՚երթան ժամանակի հոսանքի հետ, առանց յիշատակ կամ հետք թողնելոյ բնաւ։

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՀԻՒՐՆԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Շատ բարեկամասէր, եւ բարեկամաց սէր շահող բնաւորութեան տէր էին Ջուղայեցիք։ Ու համեմատաբար փոքրիկ խումբ մի լինելով, հարկաւորապէս գրեթէ ըստ մեծի մասին հեռաւոր կամ մօտ արենակցական կամ խնամական յարաբերութեամբ կապակցեալ էին իրար հետ, եւ հետեւապէս ընտանեկան այցելութիւնք եւ ընդունելութիւնք յաճախ էին եւ յաւէտ մտերմական։ Հնար էր սոյն այցելութիւնն երկու բաժանել։ Կարճ եւ երկար։ Կարճ այցելութիւնքն ընդհանրապէս միայն արական սեռի կողմից էր, որք իրար տուն երթալով, ժամ մի կամ երկու զբօսցելից յետ բաժանեալ ի բաց կ՚երթային։ Սովորութիւն էր այսպէս այցելուաց, միշտ, թէ առաւօտ էր, բաժակ մի ցքեաւ եւ քաղցրաւենեօք պատուասիրել (այդ ժամանակի

քաղցրաւենիքն էին գեազանգամի, պլակ, ղուռս, փուքակ, նօղլ, եւ այլ այսպիսիք, առ որս, պիտի խոստովանիմ, յատուկ բնական իմն ձգտումն ունէի, որ շատ անգամ պատճառ կու տայր մօրս զարմանօք ասել, (ինչպէս շուտով կը վերջանային այնք) եւ կէսօրից յետ գինի եւ պտուղ առաջի դնել, բայց միշտ յառաջն տաճկական փոքրիկ ձուաձեւ բաժակաւ սուրճ պիտի կարապետ լինէր միւսոց, եւ ծխաքարշ եւս կամ ղալեան կը հրաւիրուէր ծխող այցելուաց։ Ի հարկէ հաճոյական եւ փափագելի էին այսպիսի այցելութիւնք երկու կողմից եւս, եւ սիրալիր ընդունելութեան կը դիպէին միշտ, այլ երկու անյարմարութիւնք կային, մին որ այս այցելութեանց որոշեալ ժամանակ չկայր, այսինքն ցերէկ, երեկոյ եւ մինչ ի գիշերի եւս ներելի էին այնք, որով ամենայն ոք կարող է երեւակայել, որ բազմիցս խիստ անյարմար կարէր լինել այց ընդունողի համար, եւ որոյ միմիայն ճարն այն էր, որ այսպէս անյարմար ժամանակում տան դրան բաղխմանն ունկնդիր չլինէր, կամ որպէս կ'ասէին "դուշ բաղըունի առնէր", Մինչ այցելուն կարծելով թէ ընտանիքն ներկայ չէին ի տան, հեռանայր ի բաց։ Եւ միւս եւս, որ վեր պատուասիրութեան սովորութիւնն մի անհրաժեշտ պարտիք էր եղած, եւ մեծ ամօթ կը համարուէր, առանց վերաստացեալ ուտելիք եւ ըմպելիքն այցելուի յառաջն դնելոյ, թոյլ տալ նորան բաժանուիլ։ Եւ այս մասին եւս դժուար չէ երեւակայել, որ շատ անգամ անպատրաստ լինիլն տանուտեառն, կամ տանտիկնոջն մեծ ամօթ կը պատճառէր, եւ նոցա անախորժ զգացմանց ներքոյ կը պահէր բոլոր այցելութեան ժամանակն, այլ եւ այցելուն կը կարծէր քամահանօք կը վարուին իւր հետ, որպէս լսած եմ, գանգատելով ասել ապա, "թէ մի թաս դառն

ղափայ եւս չտուեն"։ Վասն որոյ եթէ այս կարճ բարեկամական այցելութեանց համար յատուկ օր մի կամ ժամ մի որոշուած լինէր, որքան լաւ էր լինելոց, թէ այցելուի եւ թէ հիւրնկալի համար։ Այլ աշխարհներում, ամէն ընտանիք իւրն այցելութեան որոշ օր ունի շաբաթու կամ երկշաբաթու միջոցում, այսինքն մին երկուշաբաթ, միւս երեքշաբաթ եւն, կ'ընտրեն եւ կը յայտնեն բարեկամաց, որ այդ օր պատրաստ կը լինին միշտ ընդունելութիւն տալ այցելուաց, եւ հետեւապէս ոչ այցելուն յուսախաբ կը լինի, եթէ ցանկայ այց տալ նոցա, եւ ոչ անյարմարութիւն կը պատճառէ, քանզի որպէս ասացաւ ընտանիքն ոչ միայն այդ օրում անշուշտ ներկայ կը լինին տան մէջ, այլ եւ ամենայնիւ պատրաստ ընդունել իւրն։

Միւս մի այցելութեան անյարմարութիւն կը յիշեմ, որ իրապէս մեծ անհանգստութեան պատճառ կը լինէր ընդունողին։ Այդ էր երբ որ ոք անձն պանդխտութիւնից տուն կը դառնայր։ Թէեւ ճանապարհորդութեան վաստակից խիստ յոգնեալ, թէեւ իւր ընտանիքից երկար ժամանակ բաժան, բայց թոյլ չէին տալ խեղճ մարդոյն օր մի կամ երկու հանգիստ առնուլ, իւր ընտանեաց տեսութիւնն վայելել, բաղանիք երթալ եւ մաքրուել։ Այլ միեւնոյն հասանելոյ կէտում կու գային կը ժողովուէին նորա տան մէջ բոլոր ազգականք հանդերձ գերդաստանով, որ կը նշանակէր մի կամ երկու օր անդ մնալ, յետոյ դրացիք եւ օտարականք եւս, մին երթալով միւսն գալով, չկարծեմ թէ ժամանակ կու տային անքուն եւ վաստակած մարդոյն փոխել իւր զգեստն անգամ, կամ փոքր մի նինջ առնուլ։ Շատ այցելուք եւս մանրմունր տարօրինակ լրեր կը հարցանէին, մանաւանդ Հնդկաստանից եկողներից, օրինակի համար մին կ'ուզէր իմանալ թէ իւր որդւոյն որ

խանգուն էր Նալկաթայից կամ Ջաւայից եկողն տեսած էր, եւ կը զարմանայր լսել որ չէր տեսած: Լաւ չէ՞ր խեղճ նորեկին շաբաթ մի, կամ գոնէ մի երկու օր առանձնութիւն տալ, փոքր ինչ հանգիստ վայելել, իւր ընտանեաց կարօտութիւնն առնուլ, եւ ապա գալ տեսակցիլ եւ նորա հիւրընկալութիւնն վայելել: Բայց այդպէս չէր:

Երկար այցելութիւնքն գերդաստանական այցելութիւնքն էին, այսինքն բոլոր գերդաստանի անդամք մեծ եւ փոքր կ'երթային միահամուռ ազգականի կամ բարեկամի տուն: Այսպիսի այցելութիւնք տեղի կ'առնուին տօնակատարութեան, ծննդեան, մկրտութեան, եւ հարսանեաց դէպքերում: Ընդհանրապէս՝ հրաւիրանօք կու գային այցելուքն կամ հանդիսականքն, եւ այս կը նշանակէր օր մի՝ երկու՝ եւ երբեմն երեք օր, ցերեկ եւ գիշեր կը մնային հիւրընկալի տան մէջ: Եւ եթէ մի ընտանիք շատ ազգականք ունէին, նոցա հիւրնկալէն եւ պատուասիրելն եւ մխիթար առնելն թեթեւ բան չէր յիրաւի: Կու գային կը ժողովուէին համախումբ այր, կին, մարք, դստերք, որդիք — ամէն գերդաստանի բոլոր անդամք, մեծից մինչ փոքր, եւ երբեմն չորս՝ հինգ կամ յաւել գերդաստանք: Ի հարկէ հիւրընկալն իւր աստիճանի եւ կարողութեան համեմատ — եւ շատ անգամ իւր կարողութիւնից ի վեր — պատրաստութիւն տեսած էր իւր բազմախումբ հանդիսականաց համար, եւ ամենայն սիրով եւ յօժարութեամբ կը ջանայր կերակրել եւ մխիթար առնել զնոսա, եւ զուարճացուցանել, բայց ընդհանրապէս թէ տանտիրոջ կողմից եւ թէ հանդիսականաց կողմից դժուարութիւնք եւ տրտունջք պակաս չէին: Առաջնոյ պատճառն էր, շատ անգամ տան փոքրկութիւնն, սենեկաց պակասու-

թիւնն, հարկաւոր անկողնոց պակասութիւնն, եւ վերջինն ի հարկէ հետեւանք էր առաջնոյն: Ձմերան խիստ ցուրտ եղանակում, իրաւ որ, թողեալ մեծ անհանգստութիւնն, զոր բոլորն, թէ տան ընտանիքն եւ թէ հրաւիրեալքն կը կրէին, նա եւ վտանգք եւ հիւանդութիւնք եւս յառաջ կու գային, ցրտից անպատսպար մնալոյ համար, տեղւոյ, ծածկութի եւ ջերմութեան պակասութեան, եւ անզգուշութեան պատճառաւ: Եւ զարմանալի է թէ ընդէ՞ր էր այս այսպէս: Բոլոր դժուարութեանց գլխաւոր պատճառն էր հրաւիրականաց գիշերն իւրեանց հիւրնկալի տան մէջ մնալն: Ջուղա համեմատաբար փոքրիկ տեղի մի է, եւ երեւանից մինչ մեծ մէյդան թաղն երթալ չկարծեմ 25 վայրկեան յաւել տեւէ, վասն յետ ցերեկն իւրեանց ընկերական զուարճութիւնքն վայելելոյ, եթէ ամէն ոք տուն դառնայր, եւ հանգիստ եւ ապահով ննջէին, եւ թոյլ տային նոյնն առնել եւ խեղճ հիւրնկալի ընտանեացն, եւ վաղն կրկին դառնային ինչ լաւ բան կ'ըլնէր, բայց այդպէս չէր:

Բայց թէ էր՝ ինչ որ էր, պէտք է ասեմ որ իմ փորձով յիրաւի շատ քաղցր եւ ախորժելի էին այս ընտանեկան հաւաքմունքն: Չգիտեմ հասակաւորաց վայելչութիւնքն որքան էին, այլ որչափ կը յիշեմ, որպէս մանուկ եւ պատանի, ո՜հ որքան ըղձակաթ փափագանօք կը յօժարէինք ես եւ իմ նմանիք այսպիսի ընկերական զուարճութեանց մասնակցիլ: Ո՞վ փոյթ ունէր անհանգստութեան, ամենայն ինչ խաղ էր եւ վայելք: Ո՛րչափ քաղցր եւ ցանկալի էր երբ մատաղ աղջկունք պատանիք եւ մանկունք զուարճ եւ ծիծաղուկ դէմքով սրահում կամ պարտիզում կը վազվզէին: Ծերերն եւ հասակաւորներն խումբ խումբ ժողովեալ, համեղ զրուցատրութեամբ կը զբօսնուին: Հարսներն կէս ամաչկոտ, կէս անզսպելի ծիծաղալից դէմքով — իւրեանց

մէջ անմեղ կատակներ եւ խաղեր կը խաղային։ Ցետոյ երեկնապահին բոլորն միախումբ այգիքն կ՚երթային, այն տեղ ճեմել եւ զբօսնուլ։ Որթոյ դալար ուղալից տերեւներն քաղել վաղն անուշահամ “դոլմա„ կազմելոյ համար։ Ցետոյ կանաչ խոտաւէտ գետնոյ վերայ նստեալ շոգիաբարձ թէյն կը վայելէին։ Պտղոց ժամանակում գողտրիկ մատունք՝ քաղցրահիւթ խաղողն, կարմրայտ դեղձն, ոսկեգոյն ծիրանն, անուշահոտ խնձորն ժողովելով միմեանց կը հրաւիրէին։ Երեկոյն լուսնակի ներքոյ ի՜նչ անմեղ զբօսանքն էր կը վայելէին, ի՜նչ զարմանալի եւ անլուր պատմութիւններ կը պատմէին, եւ ունկնդիրքն բերանաբաց կը լսէին որպէս իրական ճշմարտութիւնք։ Ո՜հ, ի՜նչ անհոգ եւ զուարճ կեանք է մատաղ կեանքն, այլ աւաղ որչափ փութով ի բաց կ՚երթայ — կ՚երթայ ի բաց ոչ եւս դառնալ։

ԾՆՈՒՆԴ

“Որդալէրէնք„ կը կոչուէր զաւակաց ծնունդն։ Շատ հաւանական է թէ այս բառն յօրինած էր այդ նախապաշարման պատճառաւ, որ գրեթէ ամենայն աշխարհում եւս կայ փոքր կամ շատ, որ որդին դստերից յաւել ընտրելի է, կամ յաւել ցանկալի է արու զաւակ գտանել քան էգ, եւ վասն որոյ որդալէրէնք կոչելով գուցէ որպէս թէ բախտին համոզել կ՚ուզէին որ որդւոյ եւ ոչ դստեր ծնունդ պարգեւէր։ Ի հարկէ, որպէս ամենայն տեղում, կը տեսնուի այս, Ջուղայում եւս ընտանեաց մէջ, ծնունդն՝ յատկապէս անդրանկի ծնունդն մեծ խնդութեան եւ հանդիսակատարութեան դէպք էր։ Թէեւ կը պատահէր եւս, որ երբ զաւակաց թիւն փոքր մի յաւել էր, ոչ միայն բանն լռութեամբ կ՚անցանէր, այլ եւ բաւական տրտնջմանց առիթ

եւս կը լինէր։ Աղքատ աշխատաւոր կին մի կայր մեր թաղում, որոյ անունն “Թամամ„ էր, եւ կ՚ասէր սա, որ այս անունն տուած են իւրն այն պատճառաւ, որ յայտնեն իւր ծնողքն, թէ ահա բաւական էր զաւակաց թիւն որչափ ունէին, քանզի թամամ Պարսից լեզուով կը նշանակէ լրումն կամ վախճան։ Զարմանալի չէ՞ այս, որ ամէն տեղում աղքատն յաւել զաւակաց տէր է քան հարուստն, որ կարող է լաւ եւս կերակրել, լաւ եւս դաստիարակել իւր զաւակունքն քան աղքատն։ Իմ փորձով գրեթէ ամենայն աշխարհում այսպէս է, շատ անգամ կը տեսնուին աղքատ ծնողք պարառեալ բազմաթիւ զաւակօք, զորս կերակրելն անգամ չկարեն խղճերն, մինչդեռ հարուստն կամ սակաւ ունի, կամ գիշեր ցերեկ կը հեծէ բնաւ չունելոյ համար։ Արդեօք աղքատն իւր սակաւապէտ կենցաղավարութեան պատճառաւ յաւել բնական եւ առողջ կեանք կը վարէ, եւ այդ է պատճառն, թէ այդ եւս բախտի խաղերի մին է, զոր միշտ կը խաղայ ապիկար եւ անօգնական աղքատի հետ։ Այլ ի՜նչ եւ իցէ, ծննդեան առաջին կարգն, երեխայի ծնունդ օրհնելն էր։ Եւ այս կը լինէր կամ պարզ եւ թեթեւ ձեւով, միայն թաղի քահանայի ներկայութեամբ, կամ հանդիսաւոր ձեւով, այսինքն միւս թաղի քահանայք եւս կը հրաւիրուէին, եւ երբեմն մինչ եպիսկոպոս եւ վարդապետք անգամ, եւ մեծ փառաւորութեամբ եւ բազում հրաւիրականաց ներկայութեամբ կը կատարուէր օրհնութիւնն։ Ո՜հ, քանի քանի անգամ, եւ որքան մեծ եռանդեամբ զանգակահար եմ հանդիսացած այս հանդէսներում, եւ ի՞նչպէս հասակակից մանկունք եւ ես մին միւսի ձեռքից կը խլէինք զանգակներն, ցոյց տալ թէ ով յաւել ուժով եւ արագութեամբ է կարող կատարել նոյն պաշտօնն, եւ երկնչիմ որ խեղճ տկար ծննդականի ականջում, զանգակաց

սուր եւ խառնաձայն հնչումն Ապողոնեան քնարի քաղցր դիւրումն չպիտի պատճառէր: Յետոյ վանական կուսանաց միաբանութիւնն կու գայր առանձին իւր օրհնութիւնն տալ, եւ յիրաւի որ մի սիրուն եւ հաճոյական տեսարան էր այս: Պատկառելի աբբասուհին եւ բոլոր ծերունի եւ մատաղահասակ կուսանքն իւրեանց կրօնական սքեմով, եւ նոցա պարկեշտ դէմքն կէս քօղուած իւրեանց կնկլով, պարառեալ ծննդականի անկողնոյ շուրջն կ'երգէին քաղցրաձայն «Փառք ի բարձունս» երգն: Յետոյ շնորհաւորութիւնք եւ օրհնութիւնք կը լինէին ամէն կողմից, եւ կարող եմ ասել որ մի մին ծերունի կանանց հետ մրցելն օրհնանք տալոյ մասին, հեշտ բան չէր: Այնպէս — եթէ անտեղի չհամարուի այս բառն — կծու, կծու օրհնանք կու տային, որ ոչ միայն բաւական էր մօրն եւ իւր երեխային, այլ եւ նոցա քանի մի ապառնի սերնդոց համար:

Երկրորդ մեծ եւ կարեւոր արարողութիւննէր նորածին երեխայի առաջին անգամ լողացնելն: Ջրով լի կոնք մի դնելով ծննդականի սենեկի մէջ, կը գային կը ժողովուէին անդ բոլոր ներկայ եղեալ ընտանիք եւ ազգականքն մեծից մինչ փոքր, եւ փոքրիկ նորեկ պարոն կամ տիկինն իւր խանձարրոյ մէջ պատեալ յերեւան կը գայր ծնուցչի գրկում: Բայց այս կէտում ծնուցիչն սովորաբար փոքր մի դանդաղ եւ յամր կերեւէր իւր շարժմանց մէջ, եւ կը նայէր ներկայ եղելոց երեսն, որպէս թէ կ'ուզէր ասել թէ ահա ժամանակն է, եւ սորա նշանակութիւնն այն էր, որ ամէն ոք պէտք էր մի արծաթի կամ պղնձի դրամ ձգէր կոնքի մէջ, կարծեմ իբրեւ առաջին պատուասիրութեան նուէր նորեկ օտարականին, կամ գուցէ նորա առաջին անգամ բաղանիք գնալոյ ծախքն էր այն: Բայց ինչ որ էր, ծնուցչի իրաւունքն էր ասացեալ հանգանակեալ գումարն

գտանել: Յետ այս անհրաժեշտ պարտականութիւնն կատարելոյ, ծնուցիչն ձեռն ի գործ կը լինէր իւր պարտիքն կատարել, եւ երեխայի լուացումն տեղի կ'առնոյր ի տես բոլորից: Ու ի հարկէ պակաս չէին այս կէտում զանազան նշմարանքներ, մանաւանդ տիկնանց կողմից, որ խնդալով մին միւսոյն կասէր, ա՜հ տես ինչ «Բիլուր» (մեծ) երեխայ է, միւսն թէ ինչ սիրուն աչքեր ունի, միւս մի, թէ այդպէս աղէզ երեխայ ինքն տեսած չէ, եւ այսպէս գովեստներ ամէն բերանից, որ կարծեմ ամէն նորածին երեխայ գտած է եւ կը գտանէ միշտ:

Նորածին երեխայոց մասին երկու բան ճշգրտապէս կը յիշեմ, մին՝ որ ծնանելն ի բաց, պէտք էր աղ ածէին նորա մարմնոյ վերայ, եւ խանձարրում պատեալ այնպէս կը մնայր մինչ վերոյ յիշեալ լուացումն կատարուէր: Թէ ինչ նպատակ ունէր այս սովորութիւն կամ ինչ օգուտ, ինձ յայտնի չէ դեռ, եւ զի որչափ ես գիտեմ այսպէս սովորութիւն ոչինչ այլ տեղում կայ, եւ ոչ յիշատակեալ է բժշկական գրոց մէջ, մի անիմաստ եւ վնասակար սովորութիւն էր այն: Թէ որքան թարմ եւ փափուկ է մի նորածին երեխայի մորթ, ամենայն ոք գիտէ, եւ դորա վերայ աղ դնելն, ինձ թուի խիստ ցաւալի պիտի լինէր խղճիկ նորածնին: Մանաւանդ երբ երբեմն կը մնայր այն քանի մի ժամ, յառաջ քան լուանալն: Աղն երկու յատկութիւն ունի, մին՝ կարող է իքմենին համ տալ, եւ միւս նեխելի իրն ապականութիւնից պահպանել: Եթէ համեղութիւն տալոյ համար էր, փոքրիկ երեխայքն բոլորն եւս քաղցր եւ համեղ են (ի հարկէ՝ ուտելոյ համար չասեմ) եւ չկարծեմ աղի զօրութիւնն այնչափ է որ կարողանայ տեւել մինչ համեղ մարդիկ եւս չինէ նոցա: Իսկ միւս յատկութեան մասին, եթէ մի նորածին մանկան համար, որոյ մարմինն նոր եւ

դալար է, որպէս նորաբոյս տունկ մի կամ ծաղիկ, եւ կենդանութեան ոգիքն կ'եռան՝ կը կայտռէին նոր երակաց մէջ որպէս նորածագ արեւու ճաճանչից փողփողումն, այլ է հարկաւոր, ուրեմն ծերունի մարդոց մարմինն միշտ մի այլ քաղկում պահել հարկաւոր է, քանզի նոքա յաւել կարօտ են այնմ։ Այնպէս մեծ կարեւորութիւն ունէր այս երեխայոց աղելոյ սովորութիւնն, որ առած եղած էր, անհաճոյ եւ անազնիւ բնաւորութեան տէր մարդոց համար ասել թէ "աղն փոքր է եղած"։ Չկարծեմ տեւական վնասակարութիւն ունէր այն, այլ աներկբայ անհանգստութիւն պիտէր պատճառէր երեխային, եւ նորոյ մորթոյ դալարութիւնն խահրել։ Եթէ ամէն երեխայ Նիկողայոս Հայրապետի նման, որպէս աւանդութիւնն կ'ասէ, ծնանէին ի բաց կարողանար խօսել, հաւատի եմ, պէտք էր բողոքէր այս սովորութեան ընդդէմ։

Միւս մի սովորութիւնն էր, վեր յիշեալ առաջին անգամ երեխայի մարմինն լուանալոյ ժամանակում, ծնուցչի կողմից անփոյթ եւ բաւական բիրտ ձեւով շօշափելն դայն։ Մանաւանդ թէ բաժակ մի կամ երկու օղի լինէր ծնուցչի գլխում, որ շատ անգամ կը պատահէր։ Թողեալ որ խաղալիկի նման մի ձեռնից միւս ձեռն կը ձգէր խեղճ երեխային, այլ եւ մի անողորմ սովորութիւն եւս կայր, զոր գործ կը դնէր, այն է երեխային, որպէս կ'ասուէր, "եղնավզէկ" առնել։ Եղնավզէկ բառի նշանակութիւնն չգիտեմ, թողեալ գուցէ բարդութիւն է այն եղն եւ վիզ բառերից, որ կը նշանակէ եղնի նման երկայն վիզ ունող։ Բայց առնելոյ ձեւն այս էր, ծնուցիչն երկու ձեռն դնելով երեխայի ծնօտ ի ներքոյ, երեք անգամ ջրից կը բարձրացնէր օդոյ մէջ, բոլոր մարմին կախ ընկած պարանոցից, եւ խեղճ երեխայի ձեռներն եւ ոտներն դողալով կը տատանէին օդոյ մէջ։ Եւ որ-

չափ լսած եմ այս խիստ անողորմ սովորութիւնն կը կատարուէր այն դիտմամբ որ մանկան վիզն կամ պարանոցն երկայն լինէր։ Ինձ յայտնի չէ թէ պարանոցի երկայնութիւնն գեղեցկութեան նշան է, բայց Ջուղայեցիք, այս եղնավզկի արարողութեամբ չկարծեմ թէ յաւել երկայն վիզ ունեն քան այլ մարդոց ընդհանրութիւնն։ Այլ տես դու այս անգութ եւ յիմարական արարողութեան վտանգն որքան էր։ Թող ամէն ոք մտածէ եթէ իւրն այսպէս օդախաղացութիւն մի տային, ինչ զգացումն եւ ցաւ պիտի կրէր, եւ եթէ կ'ասուի երեխայի մարմինն թեթեւ է եւ վնաս չպիտի կրէ, սակայն մտածելի է թէ որքան դալար է նորա մարմինն, նորա ոսկերքն որքան կակուղ են մոմ նման, եւ որչափ կարելի է թէ նորա պարանոցն վնասուի, կամ խոշոր ձեռաց ճնշումն նորա ծնօտն վնասէ, կամ ծռնէ, թողեալ արեան ընթացքի խափանումն որ պէտք է պատահի առ ժամն։ Գուցէ պիտի ասէ ընթերցողն, թէ այսքան տարիք եղած էր այս սովորութիւնն եւ ո՞վ էր վնասուած։ Երկուքն ես տեսած եմ։ Մի ամուսնացեալ կին որ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցւոյ կից տան մէջ կը բնակէր, որոյ պարանոց այնպէս կարկամեալ էր, որ չկարէր գլուխն շարժել, եւ միւս մի եւս անձն որոյ ծնօտն վնասուած էր եւ "թուշուռած" կը կոչէին։ Ի հարկէ, կ'ասէին սոքա այսպէս ծնուած են, կամ այլ մնոտի պատճառի կը վերագրէին վնասն, այլ հաւատա ինձ, եղնավզէկն մեծ ձեռ ունէր այս բանում։ Եթէ հազար երեխայից մին եւս վնասուած լինի, եւ նշմարողն կարող էր դատել որ մնից յաւել էր, բաւական չէր արդեօ՞ք խափան դնել այդպիսի մի յիմարական, անճոռնի եւ անգութ սովորութեան։ Եթէ վերացած չէ այն դեռ, կարծեմ վերացնելոյ միմիայն միջոցն այն է, որ բարեսիրտ ծնող մի այս օդախաղացութեան

փորձն անգամ մի տայ նոյն իսկ ծնուցչին, եւ հաւաստի եմ այլ եւս եղնավզեկի արարողութիւնն չպիտի պատահէ, ի բարեբախտութիւն ապառնի նորեկ ազգայնոց։

Վեր գրուածներից դժուարին չէ դատել, որ այն ժամանակի ծնուցչաց մասին գովեստով խօսելն անտեղի պէտք է համարուի։ Կային ոմանք, որ փոքր ի շատէ փորձ առած էին, բայց ի հարկէ արհեստի բուն գիտութեանն ծանօթ չէին բնաւ, եւ ի դէպս դժուարաբերութեանց կամ անօգուտ եւ գուցէ վնասակար միջոցների կը դիմէին, կամ սնոտիապաշտական արարողութեամբք կը յուսային դժուարութիւնն բառնալ, եւ տէրն ինքն գիտէ թէ աշխարհ բերելում, որքան երեխայից եւս աշխարհից առ դուրս կը ճանապարհորդէին, երբեմն մօրն եւս ճանապարհակից առնելով։

Առաջին անգամ երեխային օրօրոցում դնելն եւս բաւական ծիսակատարութեամբ կը լինէր, եւ պարզ կը մտաբերեմ, այնչափ խիստ ծաղրալի եւ սնոտիապաշտական արարողութիւն մի էր, զոր համառօտիւ նկարագրելն աստ անտեղի չհամարիմ։ Գլխաւոր գործողն ի հարկէ դարձեալ ծնուցիչն էր։ Նախ ափսէով մի լի ոսկի կամ ցորեան կը դնէր օրօրոցի վերայ, ձեռք կ՚առնէր սանդան մի, կամ "հաւանք-դաստա" որպէս կը կոչէին զայն, հանդերձ ծեծիկովն, եւ մինչդեռ տան ընտանիքն կանգնեալ կը նայէին, կը գայր ծնուցիչն օրօրոցի մօտ, եւ յանկարծ ձիչ մի արձակելով, կը սկսանէր վազել օրօրոցի շուրջն ծեծելով հաւանգդաստէն որպէս զանգակ, ամէն անգամ շուրջ գալում օրօրոցի անկեան մնում ընդոստ կանգնելով, դարձեալ ձիչ մի կ՚արձակէր եւ վազն կրկին կը շարունակէր, եւ այսպէս եօթն անգամ շուրջ գալով, եւ եօթն ձիչ արձակելով, ապա մանուկն յառաջ բերելով կը դնէին օրօրոցի մէջ։

Այս արարողութիւնն որպէս լսած եմ, օրօրոցն դիւաց ազդեցութիւնից ազատ պահելոյ համար էր, քանզի որպէս կը կարծուէր դեւք, կամ որպէս կ՚ասէին "քան մեզ լաւերն", յատկապէս պատրաստ էին միշտ ծննդականին եւ իւր նորածին մանկանն վնասել։ Երբ ի նորոյ անկողին մտեալ ծննդականն պարտաւորվէր հեռանալ քանի մի վայրկեան եւս իւր անկողնից, իսկոյն ընտանեաց մին պիտի երթայր անկողնում նստէր, կամ եթէ ոչ ոք ներկայ էր, մի հատ խորոված ի շամփուր, կամ գոնէ ո՛ եւ իցէ երկաթի կամ պողպատի կտոր մի կը դնուէր անկողնում, եւ այսու ազատ կը մնայր անկողինն դիւից, որք երեւի կը սիրէին միշտ մնալ նորա մէջ, եթէ դատարկ մնայր։ Որպէս մանուկ այս տեղապահութեան պաշտօնն շատ անգամ կատարած եմ ես ինքն, եւ գիտելով բանի կացութիւնն, մարմինս "կը փշաքաղուէր", մտածելով որ մի գուցէ որ ոք խաղ մի խաղան իմ հետ այդ մշտապատրաստ դեւքն։ Երեխայի օրօրոցումն եւս միշտ մի խորոված ի շամփուր ներկայ էր, նորան պահպանելոյ համար դեւական զօրութիւնից։ Սնոտիապաշտութիւնն կ՚ասեն տգիտութեան դուստրն է, եւ այս ճշմարիտ է յոյժ քիւրաւի։

ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Մկրտութիւնն, որ կնունք կը կոչուէր, քանզի միշտ մկրտութեան հետ դրոշմի խորհուրդն եւս կը կատարուէր, միւս մի նշանաւոր ընտանեկան դէպք էր, երբեմն հանդիսաւոր եւ երբեմն լռին։ Սովորաբար երեխային պէտք էր եկեղեցի տանել մկրտելոյ համար, թողեալ թէ հիւանդութեան պատճառաւ հարկաւոր լինէր իսկոյն մկրտել տան մէջ։ Ցես մկրտութեան եւ դրոշմի կատարմանն եկե-
տան մէջ։

ղեցիէն շարական երգելով եւ զանգակաց հնչմամբ երեխային տուն կը տանէին, եւ մայրն քօղեալ նստած կը լինէր սենեկում, եւ կնքահայրն յառաջ երթալով երեխային կը դնէր նորա ծնկաց վերայ։ Կնքահօր պարտականութիւնն էր մի կտոր թեթեւագին կամ ծանրագին (ըստ չափու քսակին) ձորձացու մի ընծայ տանել կամ երեխայի կամ սանամօր համար, եւ զայս մանկանն տուն տանելոյ ժամանակում եկեղեցիէն, կնքահօր գրկում, կը սփռէին երեխայի վերայ, եւ կը կոչուէր սաւան։ Թողեալ զայս կնքահայրն պարտական էր մկրտող քահանայի աջհամբոյրն տալ, ժամկոչի սիրտն մխիթարել, եւ զանգակ հարկանողներին անմխիթար չթողնել։ Բազում անգամ այս արժանաւոր աշխատանաց վարձն ես եւս գտած եմ, որ ընդհանրապէս մի կամ երկու պղնձի դրամ կը լինէր, բայց ցնծութիւնն որ կը պատճառէր այն, միայն նա է կարող երեւակայել որ զանգակ հարկանելոյ արհեստին հետեւած է երբէք։ Բայց կնքահօր պարտականութիւնն դեռ վերջացած չէր։ Սենեկից դուրս գալում, նորա կօշիկներն աներեւութացեալ կը լինէր, եւ ամէն ոք գիտէր ով էր աներեւութացնողն։ Քանի մի դրամ եւս ծնուցչին ուղարկելով, որ երբեմն բաւական չհամարելով քամահանօք յետ կը դարձնէր, ի վերջոյ կը տիրանայր իւր կօշկացն, եւ այնուհետեւ ազատ էր։ Մեծ պատիւ ունէր կնքահայրն, եւ մկրտութեան հանդիսումն պատուասիրութեանց նախարժանն նա կը համարուէր միշտ։ Սանամայրն ոչ միայն, ինչ հասակի որ լինէր, կնքահօր մօտ միշտ պէտք էր եաշմաղն քթիծայրի վերայ պահել, այլ եւ չկարէր խօսել նորա հետ։ Երբեմն երեխայի անուանակոչութիւնն մկրտող քահանայի կամացն կը ձգուէր, որ որպէս սովորութիւն էր ասել, տօնացուցում յիշատակեալ նոյն օրի սրբոյ անունն տալ, եւ լսած եմ որ մի պարզա-

միտ քահանայ մի մանկան անուն Կարապետ կոչելով, երբ տուն կը բերին եկեղեցիէն այնուհետեւ կը յայտնուի որ մկրտեալն աղջիկ է։ Շատ անգամ միանգամայն անգրագէտ մարդիկ կնքահայր կը լինէին, եւ քահանայն մկրտութեան ժամանակում նոցա ասելիքն, բառ առ բառ պէտք էր նոցա բերանն դնէր, որ հեշտ բան չէր։ Փոքրիկ հինգ վեց ամաց մանկանց եւս երբեմն կնքահայր կը կարգէին, որք հազիւ թէ կը կարողանային մանուկն գիրկ առնուլ, թող թէ իմանալ խորհրդոյ եւ իւրեանց պաշտօնի նշանակութիւնն։ Ոմանք խիստ բարեպաշտ անձինք կը խորշէին երեխային մօտենալ կամ համբուրել մկրտութիւնից յառաջ, ասելով որ դեռ հեթանոս է այն։ Լսած չեմ թէ երեխայն երբէք փոյթ է տարած այս մասին կամ գանգատաւոր է եղած, գուցէ գիտէր նա որ իւր հեթանոս վիճակում եւս յաւել անմեղ եւ բարի էր ինքն քան այդպէս սուրբ մարդիկ։

ԵՐԵԽԱՅԻՑ ԶԱՐԳԱՑՆԵԼՈՅ ՁԵՒՆ

Ծնողական սէրն առ զաւակն, մանաւանդ նորա նորածին եւ անօգնական ժամանակում, բնութեան ամենագեղեցիկ եւ սքանչելի տեսարանաց մին է, եւ ընդարոյս բոլոր կենդանեաց միջում։ Շատ անբան կենդանեաց մէջ պակաս չէ այն քան բանական մարդկային սեռի մէջ։ Նշմարիր մի ծիծռան մեծ աշխատութիւնն, զոր կաթոգնութեամբ եւ սիրով յանձն կառնու նախ բոյն շինելում, յետոյ իւր փոքրիկ ձագերն կերակրելում, եւ ի վերջոյ նոցա թռչել սովորացնելում։ Կատաղի վագրն տասն անգամ յաւել կատաղի է իւր թշնամւոյ ընդդէմ, երբ մայր է փոքրիկ ձագուց, եւ կը պաշտպանէ նոցա իւր արիւնն

հեղըս չափ։ Եթէ խլէ տանէ որսորդն նորա ձագն, կ՚որոնէ նորա շաւիղն, կ՚երթայ նորա հետեւից, չէ լքանել հետամտութիւնն մինչ կամ իւր կեանքն եւս զոհէ, կամ ձագն յետ դտանէ։ Ապուշ եւ դանդաղաշարժ կովն անգամ, իւր մեծ մեծ սիրուն աչքերում իւր անհուն կաթոգնութիւնն կը ցուցանէ իւր մատաղ որթուն։ Փոքր մի հեռանալում իւրնից, կը բառաչէ եւ անհանգիստ կ՚երեւի մինչ դառնայ նա, եւ յետոյ ինչպէս մեծ գորովով կը լեզուէ կը գգուէ նորան։ Այսպէս մեծ է ծնողական սէրն, եւ կարծեմ փոքր զմայլելի բան կայ բնութեան մէջ քան այն։ Եթէ զմայլելի է այն անբան անասնոց մէջ, ինչ պէտք է ասել բանական մարդոյ մասին, որ թողեալ ընդաբոյս բնական մղումն, ի հասարակի ընդ միւս կենդանեաց, ունի նաեւ այդ սքանչելի իմացականութեան լոյսն, որով թողեալ զգալն կարող է ճանաչել իւր զգացմունքն, կարող է որոշել իւր զգացմանց աղբիւրքն, եւ նորա սրտի ամէն շարժումն ամէն մի տրոփն ունի նորա համար պարզ եւ հասկանալի նշանակութիւն մի։ Կա՞յ արդեօք աշխարհի մէջ յաւէլ չքնաղ, սրտագրաւ եւ քաղցր տեսարան մի քան մօր իւր փոքրիկ զաւակի վերայ գուրգուրալն։ Բոլոր աշխարհ նորա աչքում ոչինչ է համեմատելով մարդկութեան այդ քաղցրիկ մանրիկ կտորին զոր ծնգաց վերայ ունի։ Նորա սիրտն պատկերացած կ՚երեւի իւր գորովալի աչքերում մինչդեռ վայր կը նայէ առ փոքրիկ թարմ երեսն, որ թէ եւ օդից յաւէլ փափկական է, այլ առ ժամն կը ժպտէ, կը տատանէ փոքրիկ ձեռքն օդոյ մէջ, աքացիք կ՚արձակէ եւ թոթռալով կը ճչէ, կը ձայնէ։ Ամէն մի շարժումն յափշտակիչ հրճուանք մի ունի մօր համար, ամէն ժպիտ հարիւր ու մի համբոյրներով կ՚ողջունուի, ամէն ձայն եւ ճչումն մի նոր եւ հրաշալի նշանակաւոր

բարբառ է նորա համար։ Արդարեւ ի՞նչ կայ ծնողական սիրոյ համեմատ, ամենազնիւն է այն, Աստուածամերձն է այն մարդկային բնութեան յատկութիւններից։

Ջուղայեցի ծնողաց, յատկապէս մարց սէրն առ իւրեանց զաւակունքն, չասեմ թէ բնականից արտաքոյ էր, այլ ինչ ինչ յատկութիւններ ունէր, որ ամէն տեղում տեսանելի չեն։ Մանկան բոլոր բոլորովին կախուած լինելն մօր խնամքից միայն, առանց նաժշտի եւ դայեկի օգնութեան, կ՚աճէր զաւակն որպէս յասմիկի դալար ճիւղ մի մօր բնոյ վերայ պատատուած։ Կաթին հետ, զոր Ջուղայեցի մայրն պակասն երկու տարի կը մատակարէր իւր զաւակին, եւ երբեք հաւատալոց չէր եթէ լսէր որ կան երեխայք որ բնաւ մօր կաթն չեն գտած, կը ջամբէր եւ կը վայելէր անդադար յանմհետէ այդ մշտական փոխադարձ սէրն իւր զաւակից, զոր այսպէս սերտ կանխակցութիւն կարող է միայն գոյացնել։ Եւ ինչ աշխատ, ինչ նեղութիւն, ինչ վիշտ, ինչ անհանգստութիւն կայր, զոր իբրեւ յօժարակամ պատարագ երբեք կը խնայէր մատուցանել որդեսիրութեան սեղանոյ վերայ։ Իմ քա՜ղցրիկ մայր, չարժանացայ անգամ գերեզմանիդ հողն համբուրել, բայց այդպէս մայր էիր դու ինձ, այո՛։ Եւ կարծեմ ամէն Ջուղայեցի նոյնն պիտի ասէ իւր մօր համար։

Եթէ այսչափ մեծ էր ծնողական սէրն, անհարկաւոր է ասել, թէ ո՛րչափ խանդաղատանօք, գթով եւ սրտայօժար զոհողութեամբ էր զաւակաց զարգացնելն։ Բայց, ափսո՜ս, մի քանի անբարի սովորութիւնք կային, քանի մի անվայելուչ եւ չարաչար եղանակներ, որք երեխայից եւ մանկանց թէ բարոյական եւ թէ ֆիզիքական զարգացման պէտք էր վնասէին, եւ կը վնասէին իրապէս, երբեմն անդարմանելի վնասներով։ Ի հարկէ տգիտութեամբ էր նոցա

արարքն, եւ եթէ Ջուղայեցի ծնողաց ասէիր կարելի է թէ նոքա իւրեանց զաւակաց վնասու եւ թշուառութեան պատճառ լինէին, անհաւատալի պիտի երեւէր նոցա, բայց եւ այնպէս, մասամբ անգիտութիւնից, մասամբ սովորական հնազանդութիւնից հին սովորութեանց, եւ մասամբ անզգուշութիւնից, կը շարունակէին նոյն վատթար եւ խորշելի սովորութիւնքն, եւ հետեւանքն, իրաւ որ տխրելի եւ ցաւալի էին զաւակաց նոյնպէս եւ ծնողաց համար:

Բարոյականի մասին, վնասակար սովորութեանց մին էր այն, որ երեխայի միտքն բացուելոյ ժամանակում, շատ սակաւ գործ կը դնէին ծնողք այդ զգուշութիւնն, որ յոյժ հարկաւոր է այդ հասակում նոցա իմացականութեան վերայ լաւ օրինակներով, լաւ սկզբունքներ տպաւորել: Երեխայի միտքն այդ ժամանակում միանգամայն անգիր քարտէզ մի է, եւ զգայարանաց զարգացման հետ կ'ըմբռնէ անմիջապէս եւ կը դրոշմէ իւր վերայ բոլոր ինչ որ յանդիման կու գան իւրն: Եւ որովհետեւ այդ հասակում մանկան աշխարհն լոկ իւր տունն եւ ծնողքն են, հետեւապէս իւր կենաց առաջին տպաւորութիւնքն նոցանից պիտի գտանէ, թէ բարի եւ թէ չար, եւ ամէն ոք գիտէ թէ այս մատաղ հասակի տպաւորութիւնքն որչափ խոր եւ անջնջելի են, եւ թէ որպէս բազմիցս կը տեւեն մինչ ցվախճան կենաց: Չասեմ թէ կամաւ այլ գուցէ զանցառութեամբ կամ անզգուշութեամբ մանկանց թոյլ կու տային լսել եւ տեսանել այն ինչ, որ բնաւ բարի տպաւորութիւն չպիտի թողուր նոցա մտաց վերայ: Յանզգոյշս նոյն իսկ ծնողք խաբել եւ սուտ խօսել կը սովորեցնէին նոցա: Օրինակի համար, "եկ սիրելի, կ'ասէր մայր մի, այս դեղն խմիր, եւ ես երկու հատ սիրուն կարմիր խնձոր կու տամ քեզ": Մանուկն որ կը դժուարէր մինչ

այժմ, երեան կը զուարթանայր, եւ առանց երկբայելոյ ծնողի խոստմանն — քանզի երեխայական միտքն դեռ երկբայել չգիտէր, եւ ոչ խաբէութեան ծանօթ էր, կ'առնոյր կ'ըմպէր դեղն, եւ կը նայէր խոստացեալ պարգեւն գտանել, բայց ի փոխարէն կը լսէր, որ խնձորն իւր համար վնասակար էր, եւ տան մէջ այդ ժամանակում խնձոր չկայր, եւ կը ծիծաղէր ապա մայրն որ այսպէս հնարագիտութեամբ դեղն ըմպել տուեց մանկանն: "Եկ նստիր թող գլուխդ սանդրեմ", կ'ասէր մայրն, "եւ քեզ մի հատ խաբխաբկի ձագ կու տամ": Երեխայն խնդալով կը վազէր մօր մօտ կարծելով որ թռչնոյ սիրուն ձագ մի կը գտանէ, բայց սանտրելուց յետ կ'իմանայր ապա թէ խաբխաբուկն ինչ կը նշանակէ: Ծնողք երբեմն եթէ ձանձրութիւն կրէին մանկան, նորա բնութեան սովորական, ոստոստելուց կամ վազվազելուց տան մէջ, կը գուրգուրէին նորան երթալ մի թթուադէմ դրացւոյ տունն եւ ասել որ "բէգիր բէնիչինն" տայ: Վերջին բառքդ կը նշանակեն պարսկերէն, բռնիր նստացրու: Խեղճ մանուկն միամտութեամբ կ'երթայր, եւ փոխարէն որպէս կը կարծէր, մի հարկաւոր իր գտանելոյ եւ բերելոյ ի հաճութիւն ծնողացն, թթուերես դրացին, երեան յաւել թթուացնելով կը հրամայէր նորան սպառնական ձայնիւ որ մի խորշում իւր յանդիման նստէր եւ սպասէր անշարժ մինչ բէգիր բէնիչինն գտանէր, եւ այսպէս քանի մի ժամ բանտարկեալ կը մնայր մանուկն: Այս ամենայն ծիծաղելի կատակ եւ հնար կը կարծուէր ծնողաց կողմից, բայց դժուարին չէ մտածել թէ ինչ տպաւորութիւն պէտք էր թողուին այնք մանկան մտաց վերայ: Առաջին խաբուելում կը զարմանայր, երկրորդում՝ ինքն եւս կը սկսանէր սուտ խօսել եւ խաբել: Մինչդեռ որքան հարկաւոր էր այդ հասակից

սովորացնել մանկանն ճշմարտախօսութեան սէր եւ յարգն, խոստումնապահութեան պատիւն, եւ հաւատարմութեան կարեւորութիւնն, որ բարոյականութեան գլխաւոր սկզբունքն են, եւ առանց որոց մարդ չէ կարող ի պատուի լինել երբէք։ Ցետոյ ոմանք ծնողք կամ երբեմն խիստ թուլութեամբ կը վարուէին իւրեանց մատաղ զաւակաց հետ, կամ անհնարին խստութեամբ — երկուքն եւս վնասակար նոցա բարոյապէս զարգացմանն։ "Իմ քաղցրիկ, իմ աչքի լոյս, ընդէր կլաս, քոյրդ թակէլ է՞ քեզ, եկ, եկ իմ մօտ ես ճագարին կ'ասեմ գնայ նորան ուտի, ես մի լաւ կը թակեմ նորան, դու մի լար, դու լաւ տղայ ես, եկ ինձ համբոյր մի տուր"։ Փոքր ժամանակից յետոյ, եթէ այս միեւնոյն "աչքի լոյսն" որ ոք մի երեխայական վնաս կամ սխալութիւն գործէր — կը հարցանէր հայրն կամ մայրն թէ ով արար զայն, եւ մանուկն, որ դեռ խաբել չէր սովորած, պարզմտութեամբ կը խոստովանէր թէ ինքն էր արարեալ, իսկոյն ապտակ մի կամ երկու կ'ընդունէր երեսին եւ խեղճն լալով կը փախչէր ի բաց։ Առաջին արարքն վրէժխնդրութիւն, երկրորդն խաբել եւ զրպարտութիւն կը սովորացնէր մանկանն։ Այդ մանուկն միւսանգամ իւր սխալութիւնն չպիտի խոստովանէր, այլ կ'ուրանայր եւ այլոյ վերայ կը ձգէր։ Եթէ առաջին դէպքում ծնողն փոխանակ մանկան քեռն ճագարի կերակուր տալոյ, նորան կոչէր եւ արդարութեամբ քննելով իմանայր թէ յանցանքն որին էր, եւ յանցաւորին ամաչացնելով ներողութիւն խնդրել տայր միւսից, եւ իրար համբուրել տալով հաշտացնէր նոցա, եւ խրատէր նոցա որ քոյր եւ եղբայր պէտք էր միշտ սիրով միայն, եւ երկրորդ դէպքում, նախ գովէր իւր մանկան ճշմարտախօսութիւնն, եւ յետոյ ցոյց տալով նորա վնասու հետեւանքն, խրատէր որ

միւս անգամ զգոյշ մնայ, եւ այնպէս սխալութիւն չգործէ, եթէ ոչ իւր ծնողացն կը տխրացնէ, եւ վիշտ կը պատճառէ նոցա, տես ինչ բարի տպաւորութիւնք այս եղանակից կը գոյանային մանկան մտաց մէջ, եւ ինչպէս ծնողաց այսպիսի զգուշաւոր խնամքովն կը զարգանային նորա հասակի հետ նոյն տպաւորութեան զգացմունքն, եւ բարի զաւակ եւ արժանապատիւ անձինք կը լինէին նոքա։ Լաւ է միշտ մանկանց բարոյապէս պատժել, երբ հարկաւոր է պատժել, քան ֆիզիքապէս։ Տեսած եմ որ մի մայր իւր փոքրիկ որդւոյն միայն ասելով թէ որովհետեւ անհնազանդ է եղած իւրն, այլեւս չպիտի սիրէ ինքն նորան, մանուկն անմիջապէս փղձկեալ սկսած է լալ։

Երդնուլ, յիշոցատուութիւնք, կագ եւ կռիւ եւս կը պատահէին մանկանց յանդիման, եւ ոչ ոք փոյթ կը տանէր գոնէ հեռացնել նոցա, նոյն անբարի կրից առժամանակեայ գրգռմանց միջից, որ բնականաբար, յառաջն ցաւալի, եւ յետոյ չար տպաւորութիւն պէտք է թողոյր նոցա դալար մտաց վերայ։ Կային ծնողք, որ փաղաքշանք կը համարէին յիշոցական բառեր խօսելով առ իւրեանց մանկունքն։ "Ա՜յ շան ձագ կ'ասէր հայր մի իւր զաւակին, եկ ինձ համբոյր մի տուր"։ Կամ մայրն ծիծաղելով կը պատմէր, որ այդ օրն սաքուլին իւրն կոչել է Փէդէրսուխտա"։ Առանց նշանակութիւնն գիտելոյ, կային մանկունք, որ թութակ լեզուով շար մի յիշոցներ կարող էին խօսել, որ՝ որ ոք պարկեշտ դիմաց վերայ բաւական ամօթածել կարող էին։ Եւ հարցանելի է թէ ուստի՞ց սովորած էին զայն։ Ընդհանուր սովորութիւն էր ի զուր եւ անտեղի երդնուլ, եւ ինչ սարսափելի սրբազան երդումներով։ Կանաչ մեռոնն, սուրբ պատարագն, բոլոր սրբոց անուանքն, եկեղեցին, տաճարն, եւ այլ այսպիսիք հաւա-

րակ երդման ձեւ էին, թողեալ այն որ մի սնոտի եւ թեթեւ բանի համար կը լսէիր այսպիսի խօսքեր, "քո մահն տեսնեմ, կարապետիս թաղեմ, ձեր արեւն է վկայ, ձեր մօրուքն հողում տեսնեմ թէ սուտ եմ ասում": Բայց ի վերայ ամենայնի երդնուլն սուտ խօսելոյ նշան է, քանզի եթէ խօսքն ճշմարիտ է ինչ հարկաւորութիւն կայ երդնլոյ:

Այս երդնլոյ, նոյնպէս եւ յիշոց տալոյ սովորութիւնն ոմանք Ջուղայեցի մանկունք կը բերէին իւրեանց հետ մինչ Մարդասիրական Ճեմարանն, ի Կալկաթա: Ի պատիւ իւրեանց. պէտք է ասեմ, որ յետ անգամ մի կամ երկու զգուշացնելոյ, եւ ցուցանելոյ լրի մեղքն եւ անպատուութիւնն, կը վերացնէին զայն իւրեանց բերանից, այլ կը պատահէր երբեմն որ մի մանուկ յանկարծ բորբոքուած ժամանակում, իւր ընկերաց միայն կ'արձակէր դեռ անկերպ յիշոց մի, եւ երբ նոյն յանցանաց համար կը բերուէր իմ մօտ, "վարպետ, ներիր" կ'ասէր, "կամաւ չասացի, բերանիցս յանկարծ դուրս թռաւ": Ահա այսպէս խոր է մանկական մտաց տպաւորութիւնն, եւ դժուարին ջնջել եւ բառնալ բոլորովին: Եթէ ծնողք գիտէին որչափ մեծ կախում ունի իւրեանց օրինակից, իւրեանց շարժմունքից, իւրեանց խօսակցութիւնից, իւրեանց ամէն մեծ եւ փոքր արարմունքից, իւրեանց զաւակաց բարոյական զարգացումն, նոցա կենաց երջանկութիւն կամ թշուառութիւնն, եւ թէ գիտէին որչափ մեծ պատասխանատուութիւն կայ իւրեանց վերայ այս մասին, եւ զգուշանային ամենայնիւ, իրաւ որ աշխարհում յաւել երջանկութիւն պիտի լինէր քան որչափ կայ: Փոքրիկ սրտաշարժ անցք մի կարդացած եմ այս մասին, զոր անտեղի չհամարեմ յիշատակել աստ: Կ'ասուի թէ մարդ մի որ յոյժ պատուասէր եւ բարի անձն էր որքան

լուրջ, արբեալ ժամանակում — որ յաճախ կը պատահէր — խիստ կռուասէր էր եւ կը մաքառէր իւր կնոջ հետ, եւ երբեմն կը գանէր իսկ: Օր մի լուրջ աստիճանում դրսից տուն դառնալով, կը տեսնէ որ իւր մատաղահասակ որդին եւ դուստրն կը խաղան սենեկի մի մէջ: Շատ զաւակասէր լինելով, կը կանգնէ պատուհանի մօտ առանց իւրն ցոյց տալոյ կամ իւր ներկայութիւնը յայտնելոյ, եւ կը նայէ նոցա խաղուն: Բայց ի զարմանս իւր կը տեսնէ որ փոքրիկ վեցամեայ որդին իւրն կը ձեւացնէ որպէս արբեալ, կու գայ կը դիպէ սենեկի որմոցն, գետին կը գլորուի, եւ կը կանգնէ, կ'երերայ ոտից վերայ, եւ թութակ լեզուովն անպարկեշտ բառեր կը խօսէ, կը վազէ քեռ վերայ, նորան գետին կը ձգէ եւ կը սպառնայ հարկանել, եւ քոյրն կ'աղաչէ նորան. կը ջանայ փախչել նորա ձեռքից, եւ այսպէս կը շարունակէ խաղն: Տարաբախտ հայր: Իւր մոլութեան այսպէս ճշգրիտ պատկերացուցումն իւր անմեղ երեխայից կողմից, այնպէս խիստ կ'ամաչացնէ նորան, այնպէս սաստիկ կը խղճահարէ որ աչքերն արտասուօք կը լցուի, եւ այն օրից կ'ազատէ իւրն միանգամայն արբեցութեան ախտից: Այսպէս հայելոյ նման կ'օրինակեն մանկունք ճշդիւ ամէն ինչ որ յանդիման կու գայ նոցա, առանց հասկանալոյ չարն եւ բարին:

Այլ մի անճոռնի եւ վնասակար սովորութիւն էր նոյն իսկ ստնդեայ դալար հասակից երեխայի սրտի մէջ երկիւղ եւ զարհուրանք սերմանել, որոյ պտուղն չկարէր այլ ինչ լինել, քան զարգացնել մանկանն երկչոտ, փոքրոգի, եւ սնոտիապաշտ: Եթէ երեխայն լայր զանազան ահռելի ձայներ կը լսացնէին նորան, որ երկիւղից լացն դադարէր: Երբ մանկան խելքն նոր սկսած էր բացուիլ, կը սպառնային նորան, որ "բօբօխի" մօտ կը ձգեն որ ուտէ իւրն, եթէ չդադարէ լալուց: Կ'ասէին մանկանն որ ջրհորոյ մօտ չպիտի երթայ, եւ

ո՛չ մթին տեղ, քանզի սատանայ կայ անդ։ Յետոյ հասակաւոր անձինք մանկանց մօտ լուրջ դիմօք կը նստէին եւ կը պատմէին իրար այնպիսի զանազան, անհեթեթ, անհաւատալի եւ առասպելայօդ եւ անհիմն հոգետեսութեանց եւ դիւատեսութեանց պատմութիւններ, որ բաւական էր նոցա արիւնն ջուր դարձուցանել երկիւղից։ Մին կ՚ասէր թէ այս մեռեալ անձն — անունն եւս տալով — "խօթռամիշ" է դարձած, եւ պատանն ուսէրի վերայ փողոցներում կը շրջէ, մարդիկ տեսած են։ Միւս՝ երկար ու մանր ձեւով կը պատմէր ինչ որ իւր դրացիէն լսած էր, որ գիշերն իւր տան ստորերկրեայ շտեմարանում դիւաց հարսանիք է տեսած։ Միւս մի՝ կ՚ասէր որ սեաւ կատուքն դեւեր էին եւ կը շրջէին կատուի կերպարանօք, եւ այս մասին մի երկար պատմութիւն եւս կը կցէր իւր ասութիւնն հաստատելոյ համար, եւ շատ այլ այսպէս ծաղրալի եւ ստայօդ անցքեր եւ պատմութիւններ կը պատմէին քուրսիի շուրջն, կամ լուսնի ներքոյ։ Ծաղրալի կը թուին ինձ այնք այժմ, այլ հաւատա՛, ընթերցող, մանկական հասակում աւետարանական ճշմարտութիւնք կ՚երեւէին այնք։ Եւ դժուարին չէ երեւակայել թէ ինչ անհաճոյ եւ վնասակար տպաւորութիւնք կարող էին պատճառել մտաց վերայ, երբ մանկական հետաքրքրութեամբ բոլորովին ականջացած կը լսէր նա այսպէս սարսուռ բերող գերբնական իրաց անհիմն պատմութիւններ, զոր ծանր դէմքով, եւ իւրեանք հաւատալով կը պատմէին հասակաւոր մարդիկ։ Լաւ յուշ կ՚ածեմ ես այս պատմութիւններից շատերն, եւ թէ որպէս գրեթէ գլխոյս մազերն կը ցցուէին երկիւղից։ Բաւական չէ՞ին այնք արդեօք մանկանց կարծել տալ թէ օդն, երկիր, իւր տունն, փողոցքն եւ ամենայն տեղ, ամէն խորշ լի էին դիւօք, լի էին զարհուրելի երեւոյթներով, եւ կերպարանօք, եւ ինքն

միայն միջակ խաղալիկ էր նոցա ձեռքում։ Եւ չէ՞ որ բաւական էր այս մանկան սրտի բնիկ քաջութիւնն ճնշել, նորա արիւնավառ արիութիւնն միանգամայն երկչոտութեան փոխարկել, նորան սնոտիապաշտ եւ փոքրոգի բնաւորութեան տէր առնել, եւ այսպէս պահել նորան մինչ ցվախճան կենաց, եթէ պատեհութիւն չգտանէր նա բնութեան անփոփոխելի օրինացն տեղեկանալ եւ թօթափել իւր անձնից այդպիսի խաւարային տպաւորութիւնք։ Բայց թօթափելն եւս կը կարծես դիւրին է։ Ո՛չ, թէեւ հասեալ եմ ես այժմ ծերութեան հասակ, եւ ժամանակ է արդ որ հասկացած լինիմ որ բոլոր այն պատմութիւնքն սուտ էին եւ երեւակայեալ միայն, այլ մի զարմանալ թէ խոստովանիմ — եւ եթէ իմ հասակակից Ջուղայեցիք ցանկան կարող են նոյնն առնել եւ նոքա — որ այս հասակում իսկ դեռ մթին տեղ մտնել ախորժելի չէ, եւ յուշ կը բերէ սարսափն որ տպաւորուած է մանկական հասակից։ Մթնում ի՞նչ յաւել է կարող լինիլ քան լուսում, բայց տես դու դալար կենաց տպաւորութեան խորութիւնն, եւ անջնջելի ազդեցութիւնն։ Յիրաւի մեղք եւ անիրաւութիւն է մանկան պարզմտութիւնն եւ հոգւոյ ընդաբոյս արիութիւնն խաւրել եւ բառնալ երկիւղ եւ սնոտիապաշտական նախապաշարմունք ներշնչելով նորա մտաց մէջ։ Ծնողաց համար մեծ պարտականութիւն է ոչ միայն բաց է ի բաց խորշել այս մեղադրելի անզգուշութիւնից, այլ ընդհակառակն քաջալերել մանկան իւր շատ մատաղ հասակից երկիւղն արհամարհելի բան մի համարել։ Ծանօթացնել նորան որ Աստուծոյ քաղցր նախախնամութիւնն ամէն տեղ տարածուած է իւրն պաշտպանել թէ լուսում թէ մթնում, եւ սատանայն եւ դեւք, թէ կան եւս, անկարող են երեւիլ կամ վնասել իւրն։ Վտանգից

յետ պահելոյ համար, լաւ է մանկան զգուշացնել եւ խրատել քան ի զուր սնոտիապաշտական սարսափ ձգել նորա սրտի մէջ։ Օրինակի համար, լաւ է ասել որ եթէ ջրհորի մօտ երթայ, վտանգ կայ, որ անկանի նորա մէջ եւ խեղդուի, քան ասել թէ սատանայ կայ անդ։ Լաւ է ասել, եթէ տանիքն ելանէ կարելի է վայր անկանի եւ վնասուի կամ մեռանէ, քան ասել չար ոգիք կան անդ, եւ իւրն կ'ըմբռնեն կը տանեն ի բաց։ Այսպիսով մանկան միտքն եւ դատողութիւնն կը սկսանի բացուել եւ տարածուել, եւ իւր շրջակայ իրաց իսկ պատճառն եւ հետեւանքն կը կարողանայ հասկանալ եւ կը զարգանայ արիասիրտ, մեծահոգի եւ սնոտիապաշտութիւնից ազատ մարդ մի։

ԲԱԼՈՒԼ ԵՒ ՕՐՕՐՈՑ

Այսչափն բարոյականի մասին էր։ Նորածին մանկանց ֆիզիքական զարգացումն եւս կցորդուած ունէր իւր հետ սովորութիւնք ինչ, որոց վնասակար հետեւանքն առաւել թշուառ եւ աւաղելի էին քան առաջնոյն։ Քանզի բարոյական թերութիւնք, դեռեւս հնար կայ ուսմամբ, փորձով, օրինակով, եւ բանականութեան լուսով կամ բառնալ կամ գոնէ մեղմացնել, բայց ֆիզիքականն ոչ։ Երկու էին այս սովորութիւնքն, կամ յաւել լաւ է ասել միջոցքն զորս սովորութիւնը կը գործադրէր ասացեալ ցաւալի հետեւանքն յառաջ բերել։ Սոքա էին մին բալուլ, միւս օրօրոցն։ Բալուլ ամէն Ջուղայեցի գիտէ ինչ կը նշանակէ, բայց չգիտացողի համար, համառօտիւ միայն այսչափ բաւական է ասել, որ սովորութիւն էր նորածին երեխային, ասա, մինչ մի տարի կամ յաւել, արթուն ժամանակում

թէ ձմեռն թէ ամառ, փաթութել պարանոցից ի վայր, խոշոր եռանկիւնի կտաւով մի, մանկան կռներն եւս փակուած կը մնային այս փաթութի մէջ, եւ այնպէս կը պնդէին փաթութն, որ երեխայն կը նմանէր մի պատանած դիոյ, եւ եթէ ոտքերն բռնէիր փայտի կճեղ նման ցից կը մնէր ձեռքում։ Բալուլն կամ բալէն այս էր, այլ որովհետեւ սորա վնասակար հետեւանքն մի եւ նոյն էր որպէս օրօրոցինն, երկուքի վերայ միասին խօսելով բաւական կը համարուի։

Ջուղայեցի ընթերցողն գուցէ պէտք է ասէ, այս մարդն ի՞նչ է գնում խօսի, ի՞նչ է եկած խնլքումն, օրօրոցն վնասակար բան համարել։ Օրօրոցն՝ որոյ անունն հարիւրաւոր տարիքներից հետ կը յիշուի, որ ամէն երեխայի համար, սերնդից առ սերունդ գործ է դրուած մինչ ցայսօր, որ երեխայի ամենայարմար ննջարանն եւ գրգարանն է, եւ ի՞նչպէս հնար է մի երեխայի զարգացնել առանց օրօրոցի։ Իմ նուաստութիւնն եւս գիտէ որ բազմադարեան եւ հին լինելոյ համար բարի պէտք է՞ համարուի արդեօք։ Եւ երկրորդ թէ բոլոր օրօրոցներն մի եւ նոյն ե՞ն եղած ձեւով եւ գործածութեամբ, որպէս Ջուղայինն։ Ես իմ տեսածի եւ իմ փորձոյ վերայ կը խօսեմ, եւ կը թողում ընթերցողի դատողութեանն արժէք դնել այնմ կամ գովաբանութիւն համարել, որպէս եւ կամք լիցեն իւրն։

Իմ տեսած օրօրոցն — երկնչիմ թէ չպիտի փոխուած լինի դեռ — փոքրիկ մահճի ձեւ ունէր իբր երեք կամ չորս ոտնաչափ երկայն, մի եւ կէս ոտնաչափ — կամ փոքր յաւել — լայն եւ երկու ոտնաչափ գետնից բարձր։ Սնարի, նոյնպէս եւ սնարի հակառակ կողմից, լայնութեան երկու եզերքերն կը բարձրանային իբր երեք ոտնաչափ բարձրութեամբ երկու կամարաձեւ շրջանակք, յաւել որ-

պէս զարդ, եւ ճախարակեայ ձող մի օրօրոցի երկայնութեամբ կը տարածուէր մի շրջանակի վերին կողմից առ միւսն, եւ բեւեռած էր նոցա վերայ: Օրօրոցի չորս ոտքն հաստատած էին երկու կողմից, երկու կէս գլանաձեւ տախտակաց վերայ եւ հետեւապէս օրօրոցն այս գլանաց վերայ լինելով, փոքր մի մղումն գտանելով կը սկսանէր շարժիլ կամ օրօրիլ: Անկողինն կամ երեխայի ննջելոյ տեղին, երկու կողմից անպատսպար էր, այսինքն վանդակ կամ եզերք չունէր, որ մանկանն պահպանէր վայր գլորուելից, եւ այս պատճառաւ, մի ոտնաչափ լայնութեամբ թանձր կտաւից կազմեալ երկու երկայն երիզներ կային, որոց մի ծայրն օրօրոցի մի կողմում էր կապուած, եւ միւս արձակ ծայրն կը տարածուէր երեխայի վերայով, մինչ միւս կողմն եւ երբ հարկաւոր լինէր մի եւ նոյնպէս կը կապուէր այդ կողմում: Այս երիզքն կապանք կը կոչուէին — եւ յիրաւի որ կապանք էին — եւ մին կ'անցանէր երեխայի ուսերի վերնով մինչ փորի մօտ, եւ միւսն փորից մինչ ոտքերի մօտ: Համառօտ նկարագրելով, այսպիսի մի գործիք էր ահա օրօրոցն, խղճիկ մանկանց համար չարչարանաց եւ մեծամեծ վնասուց գործիք, որպէս ահա կը տեսնենք: Երեխայն որ, որպէս ասացաւ, մինչ արթուն էր բոլոր ժամանակն բալուլի մէջ էր բանտարկած, եւ կարող էր ոչ կռներն շարժել, ոչ փոքրիկ ձեռքն եւ ոտն, ննջելոյ ժամանակում բալուլից կը հանուէր եւ անմիջապէս կը դնուէր օրօրոցի վերայ, առանց ժամ մի գոնէ ազատութիւն տալոյ որ իւր թմրեալ անդամքն փոքր մի շարժէր: Կը տեսնէր որ խղճիկ անլեզու արարածն կճմռտայր, կռներն կը բարձրացնէր, ոտքերն կը ձգձգէր, եւ ամէն շարժմամբ ցոյց կը տայր որ իւր դալար մարմին թմրած եւ վշտացած էր բալուլի կապանքիցն, բայց մայրն որպէս թէ անզգայ նորա անխօս ա-

ղաչանացն, քանի մի համբուրիւ, օրօրոցի վերայ դնուելոյն պէս, երկու երիզքն կամ կապանքն կը քարշէր նորա վերայ մին ներքոյ վաստակած եւ ցաւած կռներն կը դնուէին, եւ միւսի ներքոյ ծնկներն եւ սրունքն, եւ կապանքի ծայրերն առ իւր կողմն բերելով կը պնդէր օրօրոցի ստորին մասում: Տեսած եմ որ մայրն իւր ոտն դէմ դնելով օրօրոցին կը ձգէր կապանքն որքան ուժով որ կարող էր, խեղջ կինն անգիտութեամբ կարծելով որ այսու կը պաշտպանի մանկան վայր գլորուելից, բայց երեխայի երեսն կը սկսէր կապտիլ արեան շրջանն կապ գալով: Երեխայն կը լայր, կ'ճչէր սաստիկ, մայրն կը շփոթուէր, "վա՜յ ինձ, ինչ է եղել երեխիս„ կ'ասէր, կը ջանայ դինցուցանելով դադարացնել նորան, բայց երեխայն յաւել կը ճչէր, եւ ի վերջոյ այնչափ կը ճչէր մինչ մայրն օրօրոցից առնոյր, կամ կը թմրէր կը մնայր այնպէս տագնապի մէջ: Այս բաւական չէր, մանկան աղաղակն եւ ճիչն դադարեցնելոյ համար, միւս միջոցն էր դըկը դըկ, դըկը դըկ օրօրոցն օրօրելն, սաստկացնելով օրօրն ճչելոյ սաստկութեան հետ, եւ խղճիկ արարածն ինչ անմարս կաթն որ ունէր ստամոքում, այս շարժմունքից կը սկսէր փսխել: Եթէ սոյն օրօրոցն, եւ նոցա գործածութեան եղանակն կը տեւէ դեռ եւս, թող մայր մի, իւր հինգ կամ վեց տարեկան մանկանն, որ խօսել է կարող, եւ որոյ անդամքն յաւել պինդ են քան նորածին երեխայինն, դնէ օրօրոցի մէջ, եւ կապանքն լաւ ձգելով սկսանի օրօրել կէս ժամ միայն, եւ կը տեսնէ թէ ինչ աղաղակ կը բարձրանայ, եւ ինչպէս կ'աղերսէ մանուկն որ փրկէ իւրն այն պատուհասից, եւ յետ փրկուելոյն ինչպէս կը գանտէ որ մարմինն բոլորն կը ցաւէ եւ գլուխն կը պտոյտէ: Դժուարին չէ երեւակայել նաեւ, որ մի հասակաւոր մարդոյ անդամ կռներն եթէ մարմնոյ հետ պինդ

կապուտ, նոյնպէս եւ ոտքն միմեանց հետ, որ բնաւ շարժել կարելի չլինի, այդպէս ժամ մի մնալն ինչ կը նշանակէ։ Բայց նմանութիւնն յաւել ճիշդ լինելոյ համար, թող դարդակ ստամոքում ջուր ըմպած լինի, եւ մի բարեխիրտ անձն նորան անդադար մի կողմից միւս կողմն շարժէ, ինձ թուի, եթէ ամենաբարի քրիստոնեայ իսկ լինի այդ անձն, այնպէս բառեր կը սկսէ գործ դնել, որ պարկեշտ ականջաց համար չպիտի յարմար լինին։ Եթէ զարգացեալ պինդ անդամոց համար այդպէս չարչարանք է այն, ուրեմն խղճիկ անլեզու երեխայից համար ինչ պէտք է լինէր, որոյ դալար, փափուկ, դիւրաթեք, դիւրաբեկ մարմինն, եւ կակուղ ոսկերքն, որ ի քսան եւ չորս ժամուց՝ գրեթէ քսանի միջոցում, բանտարկուած, կապած կը մնային կամ բալլի կամ օրօրոցի մէջ։ Մի նորաբոյս տունկ յաւել լաւ կ'աճէ, որպէս փորձով գիտեմք, երբ ազատ է ամէն արգելքից եւ սեղմունքից, եւ կը կարողանայ տարածել ազատօրէն իւր ոստքն օդոյ մէջ։ Թող ո՛ եւ իցէ ճնշումն վերայ գայ դալար տնկոյն, եւ ահա կը վնասուէ, ո՛չ միայն իսկոյն զարգացումն կը նուազէ, այլ եւ բնականից արտաքոյ կամ թեք կամ այլ որ ոք անկատարութեամբ կը մեծանայ։ Փոքրիկ երեխայք մի թէ նորաբոյս դալար ծաղկանց կամ տնկոց նման չեն, եւ հարկաւոր չէ՞ միթէ նոցա գողտրիկ թարմ անդամոցն եւս նոյն ազատութիւնն տալ։ Այլ քաղաքակիրթ երկիրներում ես տեսած չեմ բնաւ բալուլ կամ օրօրոց, եւ կարծեմ կը զարմանան լսել որ այսպիսի չարչարանաց գործիք կը գտանուին ուրեք երբեք։ Ընդհակառակն սովորութիւն է նորածին մանկանց բնաւին՝ բոլորովին ամէն սեղմունքից ազատ պահել։ Լայն եւ թեթեւ զգեստ կը հագցնեն որ ազատօրէն բոլոր անդամքն կարողանան շարժել։ Արթուն ժամանակում թէ

մօր ծնկաց եւ թէ իւր փոքրիկ վանդակապատ անկողնոյ վերայ կայ արձակ եւ ազատ, իւր փոքրիկ ոտքերումն աքացել օդում, կռներն շարժել եւ տատանել, եւ ղու ղու առնելով լարել զայնս խնդալով առ մայրն։ Նոյնպէս են եւ ննջեալ ժամանակում, եւ մի բարեյարմար գործի կայ նոցա համար զոր կը բանան մանկան վերայ, եւ այսու ապահով կը մնայ նա ցրտից, ճանճից, մոծակից եւն։ Այս գործին շատ ընթերցողք տեսած պիտի լինին գուցէ, եւ կազմելն ո՛չ մեծ ծախք ունի, ո՛չ դժուարին է։ Կը նմանի այն Ջուղայու մոմած կտաւով ծածկեալ լապտերին, եթէ երկայնութեան կիսոյ վերայ բաժանես զայն։ Կամարաձեւ երկաթի թելեր ունի որպէս լապտերն. այս թելերի ծայրերն երկու կողմից եւս ժողված են եւ սլաք մի կ'անցանէ նոցա մէջ, որոյ վերայ կը բացուին կամ կը խնուին։ Բաց ժամանակում կը նմանէ այն որպէս ասացաւ կէս լապտերի, բայց յաւել բարձր եւ լայն, եւ ո՛չ լապտերի չափ երկայն։ ծածկուած են շղարշեայ, կամ թօռնի նման փոքրիկ ծակոտկէն պաստառով, օդախաղացութեան համար, եւ երեխայն կը մնայ սորա ներքոյ թէ մահճում, թէ գետնոյ վերայ։ Ջերմ պահելոյ համար, ծածկոյթն եւս մանկան մարմնոյ վերայ չէ ձգուել, այլ սորա վերայ, եւ միանգամայն ապահով կը ննջէ երեխայն որպէս մի փոքրիկ սենեկի մէջ, ազատ եւ առանց ո՛ եւ իցէ ծանրութիւն կամ ճնշումն ունելոյ մարմնոյ վերայ։

Բայց մինչ այսչափ, խօսքս միայն բալլի եւ օրօրոցի չարչարանաց եւ անհանգստութեան վերայ էր, զոր այս երկու գործիքն կը պատճառէին խղճիկ մանկանց, եւ որպէս սովորութիւն էր ասել "կը մեծանայ կը մոռանայ", եւ կը մոռանայր իսկ, բայց վնասն միայն այսչափ չէր, այլ այս բանից կը հետեւէին վտանգներ եւ մշտական վիշտ եւ

տարաբախտութիւնք զորս մոռանալն անհնար էր։ Ջուղայում իմ տեսածով կարծեմ երկու հազար հինգ հարիւր — գուցէ դեռ պակաս — յաւել Հայք չկային եւ այս երկու հազար հինգ հարիւր հոգւոց մէջ, կարող եմ ստուգիւ ասել, որ քանից յաւել եւ ոչ պակաս արատաւոր անձինք կային, այսինքն խեղանդամք, կաղք, ապշամիտք, պարանոցով կարկամեալք, անդամալոյծք, եւն, որ յերեխայական հասակէ այսպէս մեծացած էին։ Սոքա ժամանակակիցք էին, եւ մեծ մասին անուանքն կարող եմ յիշել։ Թողնելով քրիստոնեայ լուսաւորեալ ազգերն, որ ի հարկէ փափուկ եւ յաւել կատարեալ կենցաղավարութեան ձեւ ունին, օրինակ կ'առնումք Հնդկաստանի երկրական բնակիչքն։ Սոցա մէջ որպէս կանոնաւոր ընչագրութիւնքն — զոր կառավարութիւնն ժամանակ առժամանակ կը կատարէ — կը ցուցանեն որ հաւասարաբաժին թուով, հինգ հազարի մէջ հազիւ թէ այդպէս արատաւոր մի կայ։ Սոցա ընդհանրի ապրելոյ ձեւն շատ — յոյժ շատ ստոր է քան Ջուղայեցւոց ապրելոյ ձեւն էր։ Ցած աստիճանի ընտանիք այնչափ անխնամ, անփոյթ եւ բազմիցս անպատսպար ձեւով կ'ապրեն, զոր մի Ջուղայեցի տեսանէր կը զարմանայր, բայց օրական հազարաւոր անձանց հանդիպելով, հազիւ երբեք այսպիսի արատաւոր կը տեսնուի սոցա մէջ։ Ի հարկէ խօսքս այնպէս արատաւորաց վերայ չէ, որ վնասու կամ վտանգի են հանդիպած մանկական հասակից յետոյ, այլ նոցա վերայ է միայն, զոր ի Ջուղայ սովոր էին ասել "մօրից այդպէս ծնուած է։" Ուրեմն ինչպէս է՞ արդեօք, որ այսպէս միլիոնաւոր ազգի մէջ մօրից ծնուած արատաւորն այսպէս սակաւ է, կամ կարելի է ասել հազիւ թէ կայ, մինչդեռ Ջուղայու այնչափ փոքրաթիւ խմբի միջում, հազարի մէջ մերձ

տասն հոգի կային։ Կալկաթայու ծնեալ Հայ մի, անգամ մի այս հարցն ձգեց ինձ, թէ ընդէ՞ր էր որ Ջուղայեցւոց այդչափ սակաւաթիւ խմբի մէջ, այդքան արատաւորք կային, որչափ ինքն էր տեսած Կալկաթայում։ Առ ժամն չկարողացայ իմանալ թէ ինչ պատասխանի տալ այս հարցմանն, բայց բաւական աչքերս բացուեց ապա, այդ տարօրինակ խնդրոյ վերաբերութեամբ, եւ ես եւս սկսայ զարմանալ թէ իսկապէս ընդէ՞ր էր այս, մինչդեռ Հնդկահայոց մէջ, մի հատ եւս չկայր, եւ նոցա թիւն Ջուղայեցւոց կիսով չափ թուից պակաս չէր։ Այլ յետոյ փորձով լաւ իմացայ "ընդէ՞րն"։ Ու թո՛ղ ո՛վ կ'ուզէ զրաբանութիւն կարծէ իմ ասութիւնն, այլ խոհական մտածողն չկարէ ուրանալ, որ մասամբ գուցէ ծնուցչաց անկրթութիւնն էր, այլ գլխաւորապէս բարուրն եւ օրօրոցն էին այս վնասուց պատճառն, որ մի մարդոյ իւր բոլոր կենաց մէջ արատաւոր կը թողնէին։ Սորա գրիչն ի տարաբախտութիւն իւր մի ոտքով կաղ է։ Կը յիշեմ որ մանկութեանս ժամանակում խաղընկերքս կը ծիծաղէին իմ վերայ, թէեւ չգիտէի ընդէր, քանզի բարեբախտապէս ցաւ չզգալով, լուր եւս չունէի իմ արատաւորութեան մասին։ Երբ փոքր մի զարգացայ, եւ հասու եղայ այնմ, լսեցի որ այդպէս ծնած եմ, եւ այդպէս եւս կը կարծէի ապա բոլոր ժամանակ, միայն անհրաժեշտ տարաբախտութիւն մի համարելով զայն։ Բայց քանի ամօք յառաջ դէպ լինելով ինձ մի երեւելի բժշկի մօտ երթալ վասն հիւանդութեան ինչ, նա եւս հարցրեց ինձ թէ ինչ պատճառաւ կաղ կը շրջէի, եւ իմ հաւատացածն յայտնեցի նորան ի հարկէ, ասելով "մօրից այսպէս ծնած եմ։" Բժիշկն ծիծաղեց, հազիւ կարելի է այդ, ասաց նա, պէտք է որ վնասու հանդիպած լինիս, եւ պատուիրելով որ ընկողմանիմ մահճի վերայ, քննեց արա-

տաւոր ոտս, եւ ձեռս տանելով դրեց ազդեր կամ ծնկանս ոսկեր վերին ծայրի վերայ, տես, ասաց, այս ոսկեր ծայրն որ դուրս կը ցցուէ չպիտի այսպէս լինի, իւր տեղէն դուրս է ինկեալ, որ երեխայութեանդ ժամանակում պէտք է պատահած լինի, անզգուշութեամբ որ ոք ճնշումն տալով նմին, եւ այդպէս մնալով ոսկեր բնական տեղն մսով լցուած է եւ մի ոտնդ կարճ է մնացած։ Եթէ դեռ մանկական հասակում լինէիր, ասաց, կարելի կը լինէր ոսկրն իւր տեղն ձգել, եւ կաղութիւնդ իսկոյն կը բարձուէր, բայց այժմ փորձելն դժուարին եւ ցաւալի կը լինի։ Կարճ ասելով նորածին ժամանակումս "ղալչաղս" դուրս էր ընկած, եւ ոչ ոք իմացած էր քանի կացութիւնն, եւ ցաւն եւ լացն եւ ճիչն, որ ի հարկէ, պիտի հետեւեալ լինի այնմ, խեղճ ծնողքս անխափան այլ պատճառի պէտք է տուած լինեն, քան բուն պատճառին։ Այն չէր, որ ես տեղեակ չէի, յառաջ քան բժշկի յայտնելն, որ ասացեալ ցից ոսկրն աւելորդ բան մի էր այդ տեղում, լաւ գիտէի քանզի միւս ծունկնս այդպէս չէր, բայց ի հարկէ կը կարծէի, որպէս լսած էի, թէ այդպէս ծնեալ եմ։ Ահա եթէ օրօրոցի կամ բալլի դառն կապանաց եւ փաթութի ճնշումն չէր պատճառած զայս, չգիտեմ թէ այլ ինչ պիտի պատճառած լինէր։ Եւ բոլոր իմանման կամ միւս արատաւորք եթէ իւրեանց տարաբախտութեան յանցանքն վեր երկու չարչարանաց եւ վտանգի գործեաց վերայ դնեն, սխալ չեն լինել։ Բայց թող ասենք թէ բոլորի պատճառն սոքա չեն, եթէ սակաւուց պատճառ եւս լինեն, բաւական չէ՞ այդ, օրօրոցն եւ բալուլն տարտարոս ուղարկել յաւիտեան։ Միայն մի մարդոյ բոլոր կեանքն թշուառացնել, կայլին քանզի շատ ողորմելի թշուառք եւս ասացեալ դժբախտ արատաւորաց մէջ, փոքր բան է՞։ Եւ մի ծնող

չպիտի՞ արդեօք զարհուրի, որ իւր երեխայի կեանքն, կարելի է, թէ ինքն իւր ձեռամբ յաւիտեան ապերջանիկ առնէ, առանց իմանալոյ։ Յետոյ ո՞վ կարող է ասել, թէ շատ երեխայք իւրեանց կեանքն եւս զոհ չեն տուած այս անիրաւ սովորութեանն։ Եթէ նոցա արտաքին անդամքն այդպէս թարմ եւ դիւրաճկաս են, որքան առաւել փափուկ նոցա ներքին կենսական գործարանքն պէտք է՞ լինին, եւ այդպէս կապանքներով խղճերին սեղմել եւ ճնշելն չկարէ միթէ նոցա արեան շրջանն կապ տալ, կամ աղէքն կտրել, կամ սրտի շարժումն դադարեցնել, եւ կամ այլ այսպիսի մահացու վնասներ պատճառել։ Կը յիշեմ որ շատ անգամ լսած եմ, որ կ'ասէին այս ինչ մանուկ "երեխայութիւն" էր գտել եւ մեռաւ։ "Երեխայութիւնն" կը նշանակէր յանկարծակի ջղաց ձգձգումն, մանկան երեսն կապտելն եւ մահ։

Պատուելի ջուղայեցի մայր, քո նախնիքն անգիտութեամբ արարին ինչ որ արարին, եւ հաւաստի եմ դառնութեամբ պիտի լային, եթէ իմանային որ բնաւ իւրեանց զաւակաց, փոշատեսակ իսկ, թշուառութեան պատճառ էին եղած, թող թէ մահուան։ Բայց դու որ գիտես զգուշացիր։ Եթէ կը սիրես քո զաւակին — եւ ո՞վ է որ գիտէ յաւել գորովով սիրել քան ջուղայեցի մայր մի — եթէ կը փափագես քո զաւակի կենաց երջանկութիւնն, եւ դեռ իմ յիշեալ օրօրոցն ունիս քո տան մէջ, առաջին անգամ թէյի ջուր պատրաստելում, խորտակիր, ջարդիր այն եւ վառիր, բալուլի եռանկիւնի կտաւն լուցկի շինելով առաջնոյն։ Իրաւ որ լաւ ողջակէզ մի մատուցեալ կը լինես զաւակիդ երջանկութեան սեղանոյ վերայ։ Թո՛ղ կայտառելով, թրթռալով, աքացելով, կռներն շարժելով ազատ եւ արձակ մնայ նորածին սիրելիդ, թող լոյս եւ օդ վայելէ միշտ. որչափ կարող է, մի՛ սեղմել նորա մարմինն ոեւիցէ եղանակաւ, եւ

կը տեսնես կ՚աճէ կը զօրանայ նա, յաւել զուարթ, յաւել յաղթանդամ, յաւել առողջ եւ ամէն արատից եւ վշտից ազատ։ Եթէ օրօրոց կ՚ուզես, գոնէ այդ տեսակն գործ ածիր, որ ճօճկի նման երկու կողմի կախ է եւ եզերք կամ վանդակ ունի շուրջն, եւ երեխայն չկարէ վայր անկանել, եւ կապանաց հարկաւորութիւն չկայ։ Սորա շարժումն օրօրոցի նման անհանգստարար եւ վնասակար չէ։ Թող երեխայն ազատ արձակ թաւալի նորա մէջ։ Նայիր նորան մինչ ժպտելով կը ձայնէ, փոքրիկ կռներն կը լարէ առ քեզ, եւ ուրախացիր, եւ խղճա այն տարաբախտ մանկանց վերայ, որ փոխանակ այդպէս ազատութիւն վայելելոյ, կապանաց մէջ կը մնային։

ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Հարսանեաց՝ ընդհանրապէս, նախ կը կարապետէր նշանադրութիւնն, որ երբեմն հարսանիքից քանի մի ամսով յառաջ տեղի կ՚առնոյր, եւ երբեմն քանի մի օրով յառաջ։ Նշանադրողն եւ նշանադրելին, այսինքն, պատանին եւ օրիորդն, որք կամէին ամուսնանալ, շատ փոքր ձայն ունէին, եւ բանն բոլորովին նոցա ծնողաց կամքից էր կախուած։ Եւ երբ երկու կողմից ընդունելութիւն լինէր, նշանադրութեան օրն կ՚որոշուէր։ Պէտք է ասեմ ի պատիւ Ջուղայեցւոց, որ ամուսնութեան խնդրոյ մէջ դրամոյ անուն եւ սակարկութիւն չկայր, որպէս շատ այլ տեղում սովորութիւն է, նա իսկ Հայոց մէջ, ուր փեսայի կամ հարսի կողմից այսչափ կամ այնչափ դրամ պէտքայ միջոց դան նշանադրութեան հաստատման հետ։ Այս շատ լաւ էր, բայց երկու գործողացն, սոյն նոցա կենաց ամենակարեւոր դերի մէջ, միանգամայն չէզոք թողնելն, եւ նոցա

ընդունելութիւնն անգամ հարկաւոր չհամարելն, փոքր մի տարօրինակ էր։ Մանաւանդ որ բազում անգամ, պատանին եւ օրիորդն երբեք տեսած չէին իրար, եւ ոչ բառ մի իւրեանց կենաց մէջ խօսեցած էին միմեանց հետ։ Կը պատմէր բարեկամ պատանի մի իւր նշանադրութեան մասին այսպէս։ “Օր մի„ կ՚ասէր, “քանի մի ազգականք երեկնապահին ժողովուելով իւրեանց տան մէջ, յետ փոքր մի սպասելոյ, ճանապարհ անկան գնալ, եւ հայրն կոչելով իւրն, ‘որդի,’ ասաց, ‘հարէդ (վերարկու) գձիր եւ եկ մեր հետ,’։ “Ես հոտ առած էի„ կ՚ասէր պատանին, “որ ինձ ամուսնացնելոյ համար զրոյց կայր մեր ընտանեաց մէջ, այլ թէ երբ, եւ թէ ընդ ում, բնաւ լուր չունէի։ Ի հարկէ հօրս հրամանին հնազանդեցի, եւ ճանապարհի կիսումն միայն, բարեկամաց մէկից հարցուփորձ առնելով իմացայ որ ինձ կը տանէին նշանադրել մի օրիորդի հետ„, որոյ հետ ապա ամուսնացաւ։ Բնաւ տեսած չէր յառաջն օրիորդին, եւ ոչ մինչ այդ օր լուր ունէր որ նորան ընտրած էին հարսնանալ իւրն։ Բայց կը կարծէ ոք թէ ահա այս նշանադրութեան օրում գոնէ առաջին անգամ պէտք էր տեսնէր նորան, բայց այդպէս չէր։ Նշանադրելի օրիորդին դուրս կը բերէին, այլ երեսն քօղած, եւ նշանադրութիւնից յետ եւս, թէեւ սովորութիւն չէր, այլ եթէ պատանին բաւական քաջասիրտ լինէր, եւ իւր նշանադրելոյ ընտանեացն վստահանայր երբեմն այցելութիւն տալ, այդ ժամանակում եւս, այնչափ դժուար էր օրիորդին բնաւ տեսնել, որչափ դժուար է ցերեկով աստղ տեսնել, քանզի խեղճ աղջկան համար անպարկեշտութիւն կը համարուէր, բնաւ երեւիլ իւր փեսայացուի աչքում, եւ նորա գալոյ լուրն լսելն ի բաց, տան անյայտ խորշերի մնում կ՚երթայր կը գաղուէր։ Ամօթ էր նաեւ փեսայա-

ցուի համար երբեք իւր հարսնացուի ողջութեան լուրն հարցանել, կամ խօսել նորա վերայ։ Միայն չպիտի լինիմ ասել, շատ ամուսնացեալ անձինք, այր եւ կին կը տեսնէին իրար առաջին անգամ այն ժամանակում, երբ Յակոբ Լիային տեսաւ։ Ես լսած եմ որ Յակոբայ եւ Լիայի պատահածի նման դէպք, երբեմն Ջուղայում եւս պատահած է, որ բնաւ անհաւանական չէ։ Կը պատահէր երբեմն — թէեւ շատ սուղ անգամ, քանզի խեղճ աղջկանց շատ մատաղ հասակում կ'ամուսնացնէին, եւ սովորութիւն էր ասել, "տասն եւ չորս տարուց յետ աղջկայ խասկն յետ կու տայր," — որ օրիորդի կողմից հաւանութիւն չէր լինել, կամ յառաջագոյն տեսած լինելով պատանւոյն, եւ չհաճեցած նորան, կամ գուցէ սրտի խորոց մէջ սէր ունելով այլ մի պատանւոյ համար, բայց խեղճ աղջիկն կամ չէր համարձակուել բնաւ յայտնել իւր զգացմունքն, կամ եթէ յայտնէր եւս մեծ անպարկեշտութիւն եւ անհնազանդութիւն կը համարուէր, եւ շատ սակաւ ծնողք փոյթ ունէին դստեր յօժար կամ անյօժար լինելոյ մասին, եւ նշանադրութիւնն եւ ամուսնութիւնն կը կատարուէր սպառնալեօք եւ գրեթէ բռնութեամբ։ Ինձ ծանօթ է այսպէս մի դէպք, որ քաջութեամբ կը ներհակէր օրիորդն երիտասարդի միոյ հետ ամուսնանալ, եւ կը սպառնայր անգամ պսակադրութեան ժամանակում հաւանութիւն չտալ, բայց պարտաւորեցին խղճին, բերին տաճարի եւ քահանայի յանդիման, եւ հաւանութիւն տալոյ ժամանակում, թէեւ ուշաթափ եղաւ վայր անկաւ տարաբախտ հարսն, բայց պսակի խորհուրդն կատարուեց, եւ կապուեց ամուսնութեան այսպէս անսրբազան կապ մի։ Հարսի ուշաթափ լինելոյն ականատես էի ես։

Այսպէս էին հարսանեաց նախերգանքն։ Նոքա՝ որոց ընդունելութիւնն նախագոյն եւ ամենակարեւոր պէտք էր

համարել ոչինչի տեղ կը դնուէին, եւ կորնչելու բռնակալ սովորութեան կը հնազանդէին բոլորն։ Նշանադրութեան օրում մատանի մի կը տուէր հարսնացուին, եւ միջոց ժամանակում մին հարսանեաց տեղի առնուլն, երկու ընտանիքն եւս միմեանց հեռի եւ խորթ կը մնային որպէս յառաջն։ Բայց ամէն նշանադրութիւն չէր նշանակել հարսանիք։ Նշանադրութիւնն մարդկային կամք եւ յօժարութիւն էր, եւ կը կատարուէր ըստ հաճոյից, այլ կայր գերմարդկային զօրութիւն մի եւս, որ նոյնպէս ըստ հաճոյից կարող էր իրացուցանել կամ ոչնչացուցանել նշանադրութեան ուխտն։ Եւ այս էր հաւութեան կամ չհաւութեան բազմադիմի եւ փոփոխական զօրութիւնն, որ կայր ի ձեռս կրօնականաց։ Բազմադիմի եւ փոփոխական կը կոչեմ, քանզի իմ տեսածով, շատ մի առաձգական որպիսութիւն ունէր այս զօրութիւնն, ընդհանրապէս շատ խիստ էր, այլ թուլացնելոյ հնար կայր, եւ ամէն դէպքում նորա խստութիւնն միեւնոյնչափ չէր, երբեմն նուազ էր, երբեմն յաւել, դէպքի եւ հանգամանաց համեմատ։

Շատ մերձ արիւնակցաց ամուսնութեանց միաւորութիւնն, յաւէտ բժշկական կանոնաց ներքոյ բան մի է, եւ անուրանալի է, որ որպէս փորձով տեսնուած է, այսպիսի ամուսնութիւնք եթէ յաճախ շարունակեն, կը հետեւին անտի մեծամեծ վնասակարութիւնք նոյն ամուսնութիւնից ծնեալ սերնդոց մէջ, շատ անգամ տոհմն վերջացնելով, կամ խելագարութիւն պատճառելով։ Եւ այս պատճառաւ է որ բերած հաստատած են որպէս կրօնական կանոն, որպէս զի ժողովուրդն անփոյթ չմնան նորին պահպանութեան մասին։ Սակայն խիստ բռնաբարութեան գործի մի էր փոխարկուած նոյնն ի ձեռս ոմանց կրօնականաց, առանց որոց հրամանի պսակի խորհուրդն չկարէր կատարուիլ։ Ջուղայե-

ցէք փոքրիկ խումբ մը ըլլալով, բնականաբար նոցա մեծ մասն մօտաւոր կամ հեռաւոր ազգականութիւն ունէին միմեանց հետ։ Ես կարծեմ մանր խուզողութեամբ եթէ քննուէր, շատ սակաւ ընտանիք կը գտնուէին, որ բոլոր բոլորովին օտար ըլլէին իրարից, եւ բնաւ կանխակցութիւն չունէին միմեանցից։ Յետոյ թող արենակցական կանխակցութիւն, կնքահայրութիւնն եւս որպէս ասացաւ, յառաջ կը բերուէր որպէս արգել ամուսնութեան կնքահօր եւ սանահօր ընտանեաց մէջ։ Եւ սոցա հետեւանքն էր, որ յաճախ անգամ, եթէ այդպէս ցանկայր կրօնական իշխանութիւնն, կարող էր մի կամ միւս հեռաւոր ընտանութիւն յառաջ բերել եւ արգել դնել ամուսնութեանն։ Եւ շատ անգամ որպէս ես տեսած եմ այսպէս եւս կը լինէր։ Թէեւ նշանադրութիւնն եղած էր, թէեւ հարսանեաց հանդիսի պատրաստութիւնքն կատարուած էր, վերջին կէտում մի կամ միւս չհասութեան չնչին պատճառ յառաջ բերելով արգել կը դնէր կրօնական իշխանութիւնն, եւ կ'ասէր պսակադրութեան հրաման չկարէ տալ։ Բայց որպէս ասացաւ, առաձգական եւ փոփոխական զօրութիւն ունէր վեր իշխանութիւնն, եւ խիստ զօրաւոր միջոց մի կայր, որ եթէ գործ դնուէր, եւ պիտի գործ դնուէր, կարող էր ողոքել ասացեալ իշխանութեան խստութիւնն, եւ որչափ եւ կարճ լինէր չհասութիւնն, զարմանալի կերպով կարող էր ձգտել եւ ծայրն ծայրի հասցնել։ Այս միջոցն դրամ էր։ Ո՛վ որ ցանկայր տալ, չհասութիւնն եւ արգելն կը բառնայր իսկոյն։ Չցանկացողն կը պարտաւորուէր նշանադրութիւնն յետ առնալ եւ այլ նոր փորձ մի փորձել։ Աղքատաց մասին հազիւ երբեք խիստ բծախնդիր էր իշխանութիւնն, քանզի օգուտ չունէր։ Գիտէր այն որ ծառն է արժանի շարժելոյ, ուստից պտուղ կարող է թօթափել։

Այս դրամն տուգանք կը կոչուէր, թէեւ դժուարին է ասել եկեղեցական ո՞ր օրինաց համեմատ։ Գուցէ փոքր մի անախորժ ձայն ունի, բայց ճիշդ դատելով, ոչինչ քան յայտնի կաշառ էր, որ եկեղեցական լեզուով Սիմոնականութիւն կը կոչուի։ Եթէ ամուսնութիւնն չհաս էր, չհաս էր, եւ չհաս եւս պէտք էր մնայր։ Ուրեմն ի՞նչպէս հասանելի կը լինէր, երբ դրամոյ քսակն յառաջ կու գայր։ Տուգանքն՝ գործեալ յանցանաց համար կը պահանջուի միշտ։ Եթէ չհաս ամուսնութեան կատարումն (որ դեռ տեղի առած չէր), յանցանք էր, ուրեմն ո՛չ տուգանք, այլ կաշառ էր այն թոյլտուութիւն գտանելոյ նոյն յանցանքն գործել։

Այլ զիարդ եւ իցէ, բազումք ասացեալ տուգանքն տրտնջելով կու տային յանճարութենէ, եւ ամէն արգելք կը բարձուէր իսկոյն, բայց ոմանք եւս կ'ընդդիմանային այս ապօրէնութեանն։ "Շատ լաւ., այս մին չհաս է, միւս մի աղջկան հետ կ'ամուսնանամ„ կ'ասէին։ Կը մտաբերեմ որոշակի մի պատանւոյ դէպք այս մասին, որ այժմ հանգուցեալ է, այլ որոյ որդիքն իմ աշակերտք էին երբեմն։ Սորա առաջին նշանադրեալ օրիորդին իշխանութիւնն չհաս համարեց։ Բայց պատանին գիտելով այս ինչ կը նշանակէ, եւ չկամելով հպատակել կեղեքմանն, նշանադրուեց այլ մի օրիորդի հետ, եւ բնական է որ այս անգամ յառաջագոյն քննեալ՝ տեսած էր որ չհասութեան արգելք չկայ։ Բայց այս իւր քննութիւնն էր։ Իշխանութիւնն յաւել խոր կարող էր քննել, եւ այս անգամ եւս մի հին փտած չհասութեան պատճառ յառաջ բերեց։ Կրկին այլ օրիորդի հետ նշանուեց պատանին, եւ եթէ սխալ չլինիմ, ի վերջոյ երրորդ թէ չորրորդի հետ էր որ կարողացաւ ամուսնանալ, եւ կարծեմ ի վերջոյ իշխա-

նութիւնն ամաչողութիւնից էր որ ազատ թողէց այս մարդոյն։ Կրօնական հալածումն չէ՞ր այս, եւ եթէ այդ չէր, ի՞նչ էր ուրեմն։

Միւս մի դէպք կը մտաբերեմ, որ դարձեալ իշխանութեան վերայ յաղթական եղեւ նորօրինակ եւ ծիծաղելի եղանակաւ մի։ Հարուստ գիւղացի պատանի մի նշանադրուած էր, Ջուղայեցի օրիորդի մի հետ Դաւրիժենց թաղում (օրիորդի ծերունի հայրն հանրածանօթ արհեստաւոր ոմն էր)։ Որպէս սովորութիւն էր գիւղացւոց, քանի քանի ազգականք փեսայացուին առած, եկած էին Ջուղայ հարսանիքն կատարել։ Օր մի հարսանիքից յառաջ, իշխանութեան կողմից լուր հասաւ, որ ամուսնութիւնն չհասէ, եւ պսակադրութեան հրաման չկարէ տալ։ Ի՞նչ կը կարծես, ի՞նչ արարին այս քաջասիրտ գիւղացիք, քակի բերանն բացա՞ն որպէս իշխանութիւնն ակնկալում էր։ Ո՛չ թէ նոքա։ Իսկոյն հետամուտ լինելով այլ մի հարսնացու աղջիկ գտան, որոյ համար չհասութիւն չկարէր լինիլ, եւ փեսացուին ամուսնացրին նորա հետ, բայց առաջին հարսնացուին եւս անամուսին չթողին։ Իւրեանց հետ եկեալ պատանեաց միջից ընտրեցին մին, եւ փեսայացրին նորան, եւ փոխանակ միոյ երկու հարսանիք տեղի կալան, եւ միոյ փոխարէն երկու հարսունք առեալ իւրեանց հետ, խնդութեամբ դարձան առ իւրեանց գիւղն։

Բայց ամէն մարդ այսպէս համառօտ փոփոխութիւն առնելն չկարէ, եւ չսիրէ, մանաւանդ երբ երկու նշանադրեալքն կը սիրեն իրեար, եւ գրաւուած են կաթոգին զգացմամբ։ Կալկաթայում, մերազգեաց մէջ այսպէս դէպք մի պատահեցաւ, երբ մեր վանաց առաջնորդաց մին ներկայ էր։ Պատանի մի, եւ օրիորդ նշանադրուած էին, եւ ի հարկէ այս աշխարհներում, նշանադրեալքն յառաջագոյն տեսած,

մտերմացած, եւ սիրած են իրեար։ Ամուսնութեան օրից փոքր ինչ յառաջ, եպիսկոպոսն զլացաւ պսակի հրաման տալ, քանզի իսկապէս բաւական մերձ արենակցութիւն կայր նոցա մէջ։ Երբ փեսայացուն եւ բարեկամք երթալով կը համոզէին եպիսկոպոսին, կը դառնայ, կ՚ասէ նա, “ինչ խապար է, միթէ աղջկանց պակասութի՞ւն կայ, թող ա՛յլ միոյ հետ ամուսնանայ։„ “Սրբազան կը պատասխանէ փեսայացուն, եթէ ձի լինէի գնում այդ կարելի էր, այլ այս օրիորդին կ՚ուզեմ կին առնել ինձ, որ պիտի կենակցէ ինձ որքան կենդանի եմ։„ Ի վերջոյ առաձգական միջոցն ի գործ դնելով ամուսնութիւնն կատարեցաւ։

Յետ նշանադրութեան կու գայր հարսանիքն, եւ փոքր բան մի չէր այն։ Իմ տեսածով երկու, երբեմն երեք օր կը տեւէր հանդէսն, այլ ծերունիքն կ՚ափսոսէին անցեալ լաւ ժամանակներն, որ եօթն օր կը տեւէր, կ՚ասէին։ Ցանկարծ երկու երեք աւուրց միջոցում հաստատուած հարսանիքներ եւս կը լինէին, մի օր նշանադրութիւնն տեղի կ՚առնոյր, միւս օր հարսանիքն, մանաւանդ բարեկենդանի վերջին շաբաթում։ Կը մտաբերեմ մի երիտասարդ, որ Ռաշտից Ջուղա հասաւ չորեքշաբաթ օրում, հինգշաբաթ եւ ուրբաթ որոնեց հարսնացու գտանել, եւ գտաւ, եւ շաբաթ օրում ամուսնացաւ։ Սորա զաւակաց մին յետոյ իմ աշակերտաց մին եղեւ։ Ջուղայեցի ծերունի բարեկամ մի, ինձ կը պատմէր Կալկաթայում, թէ օր մի, բարեկենդան շաբաթներում, քանի մի իւր հօր սիրելի այցելուքներից ժողոված լինելով իւրեանց տան մէջ, յանկարծ նոցա մին կը ձայնէ կ՚ասէ, այս բարեկենդան թո՛ղ մի լաւ “քէֆ անենք„ (զուարճութիւն կատարեմք)։ Այո, այո՛, կը ձայնեն միւսներն, “լաւ Յովհաննէս,„ կը յաւելու մին, “եկ Մկրտչին պսակենք, եւ էլ ինչ լաւ քէֆ անելոյ միջոց կայ

քան զայդ։ Ցովհաննէսն իմ բարեկամի հայրն էր, եւ Մկրտիչն իմ ասացեալ բարեկամս։ Եւ այս զոյգն կը պատահի մինչեւ պատանի Մկրտիչն կանգնեալ սպասաւորում կը լինի այցելուացն, որպէս տան պատանեաց համար սովորութիւն էր առնել։ "Հայրս ուրախութեամբ հաւանութիւն տուեց„ կ'ասէր իմ բարեկամս, "առանց բառ մի խօսելոյ իմ հետ։ Հարսնացուն ճարեցին փոքր աւուրց միջոցում, եւ կատարեցին մեծահանդէս հարսանիք մի։ Իւրեանց քէֆ անելոյ պատճառաւ ինձ կամայ ակամայ ամուսնացրին„ կ'ասէր։

Զարմանալի էր, որ գեղեցիկ գարնան եւ ամառան ախորժելի եւ բարեխառն եղանակն թողնելով, որ անոյշ ծաղկամբք եւ պտղովք լի էին, հարսանիքներն ընդհանրապէս կը կատարուէին բարեկենդանի միջոցում, երբ դեռ ձմեռն վերջացած չէր եւ ցուրտ էր բաւական։ Եւ որովհետեւ որպէս վերն ասացաւ բազում ընտանիք կու գային կը ժողովուէին, եւ սովորաբար երկու, երեք օր գիշեր ցերեկ կը մնային հարսանեաց տան մէջ, անհանգստութիւնն եւ դժուարութիւնք, մանաւանդ թէ տունն փոքրիկ էր, մեծամեծ կը լինէին յիրաւի, եւ ոչ սակաւ տրտունջ եւ քրթմնջիւն եւս կը գոյանայր։ Ի՛նչ լաւ կ'ըլնէր ամարան հեշտալի օդում կատարել զայն, երբ ամէն ոք կարող էր բացօթեայ եւ ազատ վայելել իւր բաժին զուարճութիւնն։ Կը յիշեմ այսպէս հարսանեաց հանդէս մի Քօչէր թաղում։ Վարդավառի միջոցներն էր կարծեմ, եւ լուսինն լրութեամբ պայծառ փայլելով բոլոր հանդիսականք մի բաց մեծ սրահում ժողովեալ, լուսնի ներքոյ կը վայելէին հանդիսի զուարճութեան հետ նաեւ օդոյ անուշութիւնն, զովն եւ քաղցրութիւնն, բոլորի երեսաց վերայ խանդ եւ ծիծաղ փայլելով, փոխանակ ցուրտ եւ անհանգստութիւն զգալոյ, որ զուարճութեան աւերող են։

Հարսանեաց հանդիսի նախասկիզբն երեկոյեց կը լինէր, եւ յայնմհետէ "հսկումն էր եւ կատարումն ամենայն գրելոյ։„ Յետ հացկերութի, զոր տիկնայքն եւ պարոնայքն առանձին կը վայելէին, եւ ոչ ի միասին, զրուցատրութեամբ, երգովք, պարուք, եւ այլ եւ այլ զուարճական միջոցներով կ'անցանէր ժամանակն, մինչ գիշերոյ մի կամ երկու ժամն, ի հարկէ իմանալի է որ գինւոյ բաժակքն եւս յաճախ ի գործ կը բերուէին, այս միջոցում, եւ երբեմն կագ եւ կռիւ եւս կը պատահէին որպէս հետեւանք։ Գուսանք եւս — որ սազանդար կը կոչուէին — անհրաժեշտ էին, երեք կամ չորս հոգւոց բաղկացեալ, եւ միայն այն ականջքն որ լսած են նոցա նուագելոյ ձայնն, կարող են դատել թէ որչափ ինչ էր նոցա քաղցրութիւնն, բայց եւ այնպէս ուրախական երեւոյթ մի կ'ընծայէր հանդիսին։ Կը մտաբերեմ նա իսկ նուագելոյ գործեաց չորսն, եւ ընդհանրապէս սոքա էին ի սովորական գործածութեան։ Դափն, կամ մեծ թմբուկ, տըմպլպազն, կամ փոքրիկ թմբուկ, որ երկու մորթածածկ սկաւառակից էր կազմեալ զիլ եւ բամբ ձայնիւ, զուռնայն, կամ փողն, եւ քամանչայն, որ թէեւ անարուեստ կազմեալ, յաւել եւրոպական երաժշտական գործւոյ նմանութիւն եւ ձայն ունէր։ Կէս գիշերում, "Հինադրէնքն տեղի կ'առնոյր, որ կը նշանակէր ձեռքն կարմրացնել մրտենւոյ տերեւոյ շաղաղեալ փոշւով եւ կարծեմ այս սովորութիւն մի էր օրինակեալ ի Պարսից։ Մեծ սկաւառակաւ սոյն շաղաղն իւր գլխոյ վերայ դրած ներս կը բերէր հանդիսականաց մէջ խահարարն ընդհանրապէս, նուագածութեամբ եւ պարելով, եւ ամէն ոք պարտական էր քաղաքավարութեան օրինօք, գոնէ փոքր մի մատին ծայրին եւս դնել, մատաղահասակ անձինք կը սիրէին բոլոր երկու

ձեռքն եւս լաւ կարմրացնել: Իբր երկու ժամուն, փեսայացուն, որ մինչ այժմ, հազիւ երբեք կ'երեւէր ուրեք, յերեւան կը բերուէր իւր խաչեղբօր ձեռամբ, եւ նշանաւոր տեղում կանգնեցնելով նորան, մերձակայ ազգական տիկնայքն, պարառեալ բոլոր հանդիսականաց խմբով, յառաջ կ'երթային Թագաւորի "կարմիրն,, կապել: Այն մի կերպասեայ կարմիր գունով, ոսկեթել ասղնեգործեալ, իբր չորս մատնաչափ լայն ժապաւէն էր, զոր փեսայի աջ ուսից կը կախէին, եւ շեղ տարածելով լանջաց վերայ, միւս ծայրն կը պնդէին գօտւոյ մօտ ի ձախ կողման: Ցետոյ սորա նման այլ մի երիզ, այլ կանաչ գունով, հարսին տան մէջ կ'ընդունէր փեսայն, որ նոյնպէս հակառակ ուսիցն կը տարածուէր առ գօտւոյ միւս կողման: Սոքա երկուքն ի միասին "կարմիր կանաչ" կը կոչուէին, որք միմիայն յիշատակքն են մեր ազգային գունոց, կամ լաւ եւս է ասել, ազգային դրօշակաց գունոց, երբ աշխարհ ունէինք, Թագաւորութիւն ունէինք եւ դրօշակ ունէինք, որ աւա՜ղ այժմ եւ ոչ մին ունիմք: Մի հնաւանդ եւ սիրուն սովորութիւն էր, եւ գիտացողի համար իսկապէս սրտաշարժ: Այնպէս հաստատուն պահած էին այս գեղեցիկ սովորութիւնն, որ մինչ անգամ, եթէ ոք ամուսնութիւն բարեմաղթէր պատանւոյ միոյ, սովորաբար կ'ասէր "բարով կապենք կարմիրդ," եւ պատանուհւոյն, "բարով կապենք կանաչդ:" Ցետ կարմիրն կապելոյն, որ կը կատարուէր տիկնանց ձեռամբ միայն, եւ փոքր մի ծխով, այսինքն քանիցս պտտեցնելով Թագաւորի գլխոյ շուրջն, եւ բազում համբոյրներ եւ օրհնանք տալով, ճանապարհ կ'ընէին բոլոր հանդիսականք, փեսային ընկերել առ հարսին տունն, դուսանքն նուագածութեամբ բոլորից յառաջն երթալով: Ընկերող հանդիսականքն, որք "մակար" կը

կոչուէին այդ պաշտօնում, թէ տիկնայք եւ թէ պարոնայք, վառ մոմեղէն մի, ամէնու ձեռքում (որ տասն կուսանաց առակն յուշ կ'ածէր), կը քայլէին փեսայի հետեւից: Այդ ժամանակում երբեմն երբեմն պատանի մի դուրս կու գայր հանդիսականաց միջից փեսայի յանդիման եւ կը սկսանէր մեծաձայն օրհնութիւնք տալ նորան, մաղթելով տեսակ տեսակ բարիք եւ պարգեւք: Որչափ կը մտաբերեմ այս ինչ էին ասացեալ բարեմաղթութիւնքն — կ'աղաղակէր պատանին — "մակարանիք, Թագաւորի Թուրն կտրուկ, ձին վազուկ լինի, նորա կերակուրն լինի եխնու (խաշուի) երեսն, վառշի (հարիսայք) տակն," եւ այլ քանի մի այսպէս ընտիր բաներ, եւ յետոյ հանդիսականքն միաձայն կը ձայնէին շաբօշ կամ շաբաշ, որ կը նշանակէր թէ օրհնողն իւր պարտականութիւնն կը կատարէր եւ գովեստի արժան էր: Ձմերան եղանակում, դիւրին բան չէր առաւօտեան այնպիսի կանուխ ժամուց մէջ փողոցումն լինիլ, քանզի սաստիկ ցուրտ կը լինէր, բայց դեռեւս ում կատարն որ դեռ փոքր մի ջերմ էր գինեաւ, կը սկսանէր մի կամ միւս Հայերէն կամ Պարսերէն երգ մի եղանակել, եւ երբեմն հրացանաձգութիւնք եւս կը լինէին: Եւ այսպէս բաւական խառնաձայնութեամբ կը ժամանէին հարսինն տունն: Այս տեղ եւս ի հարկէ փոքր կամ շատ հանդիսականք կը գտնուէին, եւ հարսին ծնողքն իւրեանց հանդիսակցաց հետ ընդառաջ կու գային փեսային եւ իւր մակարներին մինչեւ տան դուռն, եւ կ'ընդունէին նոցա տան մէջ:

Երկու կամ երեք ժամ կը տեւէր մինչ հարսն պատրաստուէր, հարսնութեան զգեստն բոլորն փեսայի տանից կ'ուղարկուէր, եւ այս միջոցում հարսին ընտանիքն ըմպելեօք, անուշեղէնօք, եւ պտղովք կը պատուասիրէին

փեսայի հանդիսականաց։ Երբեմն հարսին ծնողաց կողմից եւս ամբողջ սար մի զգեստուց պատրաստուած կը լինէր փեսայի համար, եւ զայս փեսայն պարտաւոր էր հագանել հանդիսականաց յանդիման, յետկոյս քօղոյ միոյ։ Ապա հարսին քօղեալ դուրս բերելով իւր սենեկից բոլոր հանդիսականաց մօտ, "կանաչ" կապելոյ արարողութիւնն կը կատարուէր, միեւնոյն ծիսով, եւ հանդիսիւ որպէս "կարմիրն" էր կապուած, եւ զկնի այսորիկ, հարսին հայրն յառաջ գալով կ'օրհնէր իւր դստերն եւ փեսային, եւ այս կէտում կ'երգէին Ջուղայու արժանայիշատակ բանաստեղծ Գրիգոր քահանայի "Արդ հրամանաւ" ասացեալ սրտառուչ երգն, որ բաւական արտասուք կը պատճառէր հարսին ընտանեաց, վասն բաժանման ի սիրելոյ իւրեանց — ես տեսած եմ ոմանք փեսայք եւս արտասուած են, բայց այս շատ ծիծաղ կը պատճառէր անպսակ պատանեաց մէջ։ Ապա յուղի կ'անկանէին գնալ առ եկեղեցի, ուր պսակադրութիւնն կը կատարուէր, եւ անտի բոլոր հանդիսականաց բազմութեամբ կը դառնային փեսայի տունն։

Անծանօթ ընթերցողն կը կարծէ այժմ թէ հանդէսն վերջացաւ, եւ հանդիսականքն իւրեանց շնորհաւորութիւնն տալով փեսային եւ իւր ընտանեաց, յետ ամբողջ գիշեր մի անքուն մնալոյ, կ'ընտրէին արդ գոնէ ճաշից յետոյ, ամէն ոք տուն դառնալ եւ հանգստանալ, եւ ամուսնացելոց եւ նոցա ընտանեաց եւս ազատութիւն տալ նոյնն առնելոյ։ Բայց ո՛չ, ինչ որ եղեւ մինչ ցարդ, գրեթէ միայն նախատօնակ էր ապագայից։ Դեռ պիտի կատարուէին, եւ անհրաժեշտ սովորութիւն էր սոցա ամէն միոյ կատարումն, "խաւագլուխն", "գէշտն", հարսին քող վեր առնուլն, "թասխմէնքն" եւ խաչվերացն։ Սոքա կամ ամէն երկուքն մի օրում կը կատարուէին, կամ առանձին՝ առանձին օր։

Կարճ նկարագրելով, Խաւագլուխն կը նշանակէր որ ամէն արու հանդիսական պէտք էր իւր տանից մի աքաղաղ բերէր, եւ հարսանեաց առաջին օրում, յետ ճաշից, ամէն մին իւր աքաղաղն կռնակի ներքոյ առած, կ'երթային կը ժողովուէին տան սրահի մէջ, եւ երկու հոգի մի մեծ սուր երկու ծայրից բռնելով, սուր կողմն առ վեր — եւ որ հասարակօրէն բութ էր, միւսներն, փեսայն առաջինն լինելով, խղճիկ թռչնոյն ոտքից բռնելով յառաջ կ'երթային եւ հարկանելով սրոյն կը ջանային գլուխն թռցնել ի բաց։ Յոյժ սակաւ ոմանք կը յաջողէին առնել զայս, եւ մեծ մասն կը փորձէին մի, երկու, երեք, չորս անգամ եւ այսքան անգամ վիրաւորելով խեղճ կենդանւոյն ի բաց կը ձգէին միւս վիրաւորելոց մէջ, որք դեռ կենդանի, կը թռչտէին եւ թաւալգլոր կը լինէին ցաւից, եւ այս շատ անգամ խանդ եւ զուարճութիւն կը պատճառէր տեսողաց։ Յետ այս անգութ եւ բարբարոս կոտորումն առնելոյն, փեսայի որձակի կամ աքաղաղի գլուխն սրոյ ծայրն անցուցեալ, մին միւսի ձեռն բռնելով կը սկսանէին պարել, բայց ոչ իգական սեռն ի պատիւ իւրեանց։ Ո՛վ որ բարբարոս ազգաց պատմութիւն է կարդացած, իսկոյն կարող է իմանալ թէ ուստի է սկիզբն առած այս սովորութիւնն։ Ափրիկայում կան դեռ քանի մի ցեղք, որ մինչ ցայսօր եւս, իրար հետ կռուելով, եթէ մին ցեղ միւսից գերի տանէ, ոչ միայն հանդիսով կը մորթեն եւ կ'ուտեն նորան, այլ եւ գլուխն նիզակի ծայր անցնելով կ'առնուն կը պարեն։ Ու թէ այսքան դարեր ինչպէս էր բարբարոսութեան այդ զզուելի խեշերանքն մնացել Ջուղայեցւոց մէջ, զոր Խաւագլուխն ճշդիւ կը ներկայացնէր, զարմանալի էր։ Պարսից մէջ այսպիսի սովորութիւն չկայր։ Ու նաեւ զարմանալի էր թէ ընդէ՞ր էր որ Քրիստոնէութիւն, եկե-

ղեյին եւ կրօնականք չէին փոյթ տարած դադար տալ շատ ժամանակաւ յառաջ այս չարագուշակ, չարանշանակ սովորութեանն։ Այլ մի զզուելի եւ անգութ սովորութիւն եւս կայր, որ փեսայի եկեղեցիէն դուրս գալում յետ պսակադրութեանն, գառն մի կամ ոչխար կը մորթէին նորա ճանապարհի վերայ, այնպէս որ խեղճ կենդանւոյ արիւնն ջերմաջերմ կը թափէր նոյն իսկ փեսայի եւ անմեղ հարսին կօշկաց վերայ։ Ի՞նչ յաւել բնութեան եւ մարդկային զգացման ընդդէմ բան կայ, քան մի անմեղ եւ անվնաս կենդանւոյ արիւն թափել։ Այո՛, տարաբախտաբար մարդիկս դեռ սովոր ենք անխօս կենդանեաց կեանքն զոհել մեր կերակրոյ համար, որ դարձեալ բարբարոսութեան ժամանակից է մնացած, երբ մարդն դեռ երկիրն մշակել չգիտէր, եւ որսով միայն կ՚ապրէր, որպէս գազանք կ՚առնեն այժմ, բայց չարչարանօք զոհել, եւ յետոյ այսպէս մեր աչքի յանդիման, որ նորա արեան խոխոջի ձայնն մեր ականջն լսէ, եւ այդ եւս մեր ուրախութեան օրում, իրաւ որ անգութ եւ անմարդկավայել էր։

Ուրախութեան ժամանակում կը սիրէ ոք, որ բոլորն եւս ուրախ լինին, եթէ մի անբան կենդանւոյ եւս հանդիպէ, կ՚ուզէ նորան ուրախացնել, բուռն մի դալար խոտ ձգելով նորա մօտ, եթէ կարող է, բայց նորա արեամբն գետինն ներկել մեր աչքի յանդիման, նորան կեանքից զրկել չարչարանօք, նորա մահուան տագնապին ականատես լինել, ո՜հ, որչափ անողորմ բան է։ Երանի թէ, ի պատիւ մարդկութեան ջնջուած վերացրած լինին այս անգութ եւ պժգալի սովորութիւնքն։

Թէեւ խօսքիս թելէցն կը հեռանամ, բայց չկարեմ, քան մի քանի բառ խօսել իմ տեսած անգթութեամբ վարմանց վերայ անբան, անմռունչ կենդանեաց հետ։ Այնպէս կ՚երեւէր, որպէս թէ կը կարծէին անասունք բնաւ զգացմունք չունին։ Կը վաստակցնէին նոցա անողորմ կերպով, եւ եթէ խեղճ անասունն վաստակից լքեալ գետին անկանէր, սաստիկ հարուածով կը զանէին։ Տեսած եմ մի եզին առաւօտից մինչ երեկոյ աշխատացնել ջուր քարշելում այգի ջրելոյ համար։ Խեղճ էշերն կ՚ապրէին այդ Իրլանդացւոյ իշոյ նման, որոյ տէրն շատ բարկացած էր լսել, որ իբր կերակուր չտայ նորան։ “Ի՞նչ„ կ՚ասէր, “կերակո՞ւր, երկու բեռն յարդ կայ ձգեալ տանս մէջ, թողեալ խոտն, այլ միայն էշս ժամանակ չէ գտամն որ ուտէ„։ Փոխանակ ծնանելն ի բաց, ջրում խեղդելոյ հեշտ մահուամբ, թոյլ կը տային շանց բազմանալ եւ փողոցներն լցել, եւ թէ ինչպէ՞ս կ՚ապրէին սոքա միայն իւրեանց էր գիտելի։ Միայն այսքան ես գիտեմ, որ ամէն ոք մեծից մինչ փոքր անհաշտ թշնամի էին առ այս տառապեալ կենդանիքն։ Տեսնելն ի բաց ուր եւ լինէր, քարկոծ առնել եւ չարչարելն անհրաժեշտ պարտականութիւն մի կը համարուէր։ Կարճ ասելով, անասնոց համար սէր կամ գութ բնաւ չկայր։ Երեխայքն անգամ, որոց բնութեան բոլորովին ընդդէմ է, առանց գիտելոյ իւրեանց արարմանց անգթութիւնն, կարող էին մի խղճիկ թռչնոյ, կամ անվնաս կատուի անհնարինս չարչարել, կամ անխռով դիմօք, մի ոչխարի կամ կովու գլուխ կտրելոյն, եւ արեան թափման ականատես լինել, քանզի իւրեանց ծնողքից այդպէս կը սովորէին։ Ազնիւ եւ գթոտ ոգին, զայս չկարէ տանել, եւ երեւելի իմաստասիրի ասութիւն, մի է, թէ ով որ անխօս անմռունչ կենդանեաց համար գութ չունի, չունի մարդկավայել հոգւոյ ազնուութիւն չունի նա դեռ։ Չասեմ թէ ամէն ոք այսպէս էր, այլ կը խօսեմ սովորութեան վերայ ընդհանրապէս։ Ցաւալի է թէ այսպէս

չէ այժմ, եւ ծնողք օրինակ կը լինին իւրեանց զաւակաց, եւ կը տպաւորեն նոցա սրտում, որ անասունք եւս իւրեանց նման զգացումն ունին եւ շատ անգամ իւրեանց խաղն ցաւ է նոցա համար։ Կը սովորացնեն նոցա, որ մի եւ նոյն Ամենաբարի Աստուածն է նոցա կեանք եւ զգացմունք տուած որ մեզ է տուած, եւ եթէ մեզ գերադաս է կարգած նոցանից բանականութիւն տալով, այդու յաւել մեծ պարտականութիւն է դրած մեր վերայ, որ որպէս ինքն միշտ քաղցր եւ գթած է առ մեզ, մեք եւս նոյնն լինիմք առ իւր անխօս արարածքն, որ մեզ կը հնազանդին, կը ծառայեն, եւ մեզ հարիւր մի օգուտ կը տան։ Ճանապարհորդ մի կը պատմէ, թէ ձմեռն եղանակում Շուէտացւոց գիւղ մի կը հասանէ ծննդեան տօնի օրերում։ Շուէտացւոց երկիրն հիւսիսային ծայրում լինելով, շատ ցուրտ է, եւ այդ ժամանակում գրեթէ բոլորովին ձիւնապատ է։ Կ'ասէ ճանապարհորդն թէ մի գիւղացւոյ տան մէջ կ'իջեւանէ, եւ շրջելով գիւղումն, մի նոր օրինակ բան կը տեսնէ զոր չկարողանայ հասկանալ։ Ամէն տանեաց վերայ տնկած էր, կ'ասէ, բարձր ձող մի, որոյ ծայրում յարդի խուրձ մի կ'երեւէր դրուած։ Դառնալով տուն, կը հարցանէ տանտիկնոջէց թէ ի՞նչ կը նշանակէր այն։ Նա տիկինն կը պատասխանէ թէ ծննդեան տօնի հանդիսի թռչնոց բաժինն էր այն, որ նոքա եւս կերակրուէին եւ ուրախակից լինէին մեզ։ Այդ խրձոց մէջ ցորեան կայր, եւ մեր մատաղ զաւակունքն միշտ ձմեռն, որ ոք հանդիսի կամ ուրախութեան օրում, որովհետեւ բոլոր դաշտքն ձիւնապատ են, եւ խեղճ թռչունք դժուարաւ կարող են կերակուր գտանել, միշտ այդպէս ձողոց վերայ կը բարձրացնեն, որ աներկիւղ գան եւ վայելեն զայն։ Ո՜րքան սրտաշարժ պատմութիւն է այս, երանի թէ ամենայն ծնողք իւրեանց

զաւակաց սրտում այսպէս գութ սերմանէին, եւ սովորացնէին որ միշտ իւրեանց ուրախութեան օրում, անխօս եւ մեր ընկեր եւ օգնական կենդանեաց եւս բաժանակից առնեն իւրեանց ուրախութեանն, եւ յիրաւի որ այսպէս զգացմունք առաւել բարի, ազնիւ, եւ քաղցրասիրտ մարդիկ կը զարգացնեն նոցա։

Դառնալով առ մեր պատմութեան թելն, գէշտն — որոյ բառական նշանակութեան անտեղեակ եմ —, կը նշանակէր որ ամէն հրաւիրական իւր տանից մի մեծ խան բերել կը տայր, որոյ մէջ կը լինէին պտուղք, անուշեղէնք եւ գինի, եւ յետ երեկոյեան հացկերութին, որոյ խորտակաց մեծ մասն առաւօտեան կոտորեալ հաւքն կը կազմէին, եւ վասն որոյ, հաւուտել, եւս կը կոչուէր այն ընթրիքն, ասացեալ խանքն ներս կը բերուէին հացկերութի դահլիճն, եւ կը դնուէին մէն մի նոյնն առակող հանդիսակցի մօտ, եւ յետոյ իրար հրաւէր կարդալով, մին միւսին իւր խանից գինւոյ բաժակ կ'ուղարկէր, եւ անուշեղէնքն վայելելով, եւ ողջութիւն ըմպելով իրար կենաց, այսպէս բազմիցս գիշերն ի լոյս կը հանէին։

Հարսին քօղ վերառնուլն եւս, որոյ նշանակութիւնն յայտնի է, կը կատարուէր հանդիսով եւ ծիսով, եւ յետ քօղոյ բարձմանն, առաջին անգամ հարսին տիկնայքն իւրեանց խմբի մէջ դնելով կը պարէին ի միասին նորա հետ։ Պարելն եւս պիտի յիշեմ զի Եւրոպացւոց նման մարդ եւ կին զոյգ՝ զոյգ չպարէին, այլ առանձին, մէն մի իւր համար, եւ ճարպկութիւնն ոտից կամ քայլից շարժումն չէր այնքան, որչափ բազկաց եւ մարմնոյ թեքթեքումն եւ շարժումն, որ երբեմն բաւական գեղեցիկ էր եւ շնորհալի։ Սովորութիւն էր հարսին քօղն առնուլն ի բաց, պատանեաց մին կը խլէր զայն, եւ կը վազէր առ փողոցն, եւ առաջին անձին որում

կը հանդիպէր արու կամ էգ, այդու նախագուշակութիւն կը համարուէր, թէ հարսին անդրանիկ զաւակն ուստր թէ դուստր էր լինելոց։

Թասխմէնքն կը նշանակէր փեսայի եւ հարսին կենաց եւ ողջութեանն բաժակ ըմպել։ Հացկերոյթ կը լինէր, եւ զինի հացկերութին, բաժակներ կը լցուէին գինեաւ, եւ մատաղ տիկնանց օշարակաւ, եւ բոլորն ի միասին շատ եւ զարմանալի օրհնութիւններ տալով նոր ամուսնացելոցն, կ՚ըմպէին զայն։ Ծերունի տիկնայքն ընդհանրապէս այս օրհնութեանց ձեւն ունէին — «Ծլէ՛ք, ծաղկէ՛ք, կանաչէ՛ք, տասներկու ուստերօք եւ տասներկու դստերով սեղան նստէ՛ք» —, բայց բարեբախտաբար օրհնութեանց վերջին մասն հազիւ երբեք իրականութիւն կը ստանայր, քանզի փոքր բան չէր այն։ Սովորութիւն էր նաեւ յառաջագոյն թագաւորի եւ հարսին գինեաւ լի բաժակն շուրջ ածել հանդիսակցաց մէջ, եւ ամէն ոք ոսկի կամ արծաթի դրամ մի կը ձգէին — գուցէ որպէս նախահօգութիւն վասն ապրուստի քսան եւ չորս զաւակաց — այլ այս սիրոյ պարգեւքն չկարծեմ թէ գինւոյն յատուկ անուշութիւն մի կարող էին տալ։

Խաչվերացն կրօնական ծէս էր, որ փեսայի եւ հարսին պսակադրութեան ժամանակում, պարանոցում ձգեալ կնքուած նարօտն, յետ աղօթելոյ քահանայն կը բանայր, եւ յետ կը ստանայր նոյնպէս եւ խաչն որով պսակած էր նոցա։ Այս խաչն խաչեղբօր պահպանութեան ներքոյ կը մնայր որքան խաչվերացն չէր տեղի առեալ, եւ երաշխաւոր եւ պատասխանատու էր այնմ։ Վասն որոյ միշտ կը ջանային ոմանք գողանալ զայն խաչեղբօրից, եւ յետոյ վերջինս պարտական էր կամ մի ընծայ, կամ ընկերական խնջոյք մի խոստանալ, որ գողացեալ խաչն յետ գտանէր։

Երբեմն մինչ շաբաթ մի կը յետաձգուէր խաչվերացն, եւ այս միջոցում փեսայն եւ հարսն բաժան պէտք էր մնային, եւ յետ խաչվերացին միայն, ազատութիւն կը գտանէին ի վերջոյ առագաստի արժանանալ։ Եւ այսու կը վերջանայր եւ հարսանեաց հանդէսն։

Այժմ արժան է փոքր մի եւս խօսել փեսայի եւ հարսին վերայ թէ նոքա ինչ դեր կը կատարէին վերասացեալ հանդիսներում։ Փեսայն բոլոր այս օրերում «Թագաւոր» տիտղոսն կը կրէր, որով ի հարկէ մակաբերելի է որ հարսն եւս Թագուհի էր։ Բայց երկուքն եւս Չենէացւոց կայսեր նման աներեւոյթ եղանակաւ կը թագաւորէին։ Թագաւորն երբեմն երբեմն կ՚երեւէր, այլ այնպէս խոնարհեալ եւ ամաչկոտ դէմքով, որ կը կարծէիր կը փափագէր ներողութիւն խնդրել եղած բանի համար, որ բոլորովին իւր յանցանքն չէր կ՚ուզէր ասել։ Եւ թէեւ թագաւոր կը կոչուէր, տխուր եմ ասել նորա արքայական իշխանութիւնն, բոլորովին խաչեղբօր ձեռն էր անցած, եւ խոնարհութեամբ պէտք էր հպատակել նորան, եւ ոմանք խաչեղբարք բաւական խստութեամբ կը պահանջէին այս հպատակութիւնն։ Հանդիսականաց միջում հրաման չունէր նստել Նորին Վեհափառութիւնն, եւ պարտաւոր էր ոտքի վերայ կանգնած մնայր մինչ խաչեղբօրից թոյլտուութիւն գտանէր։ Հացկերութի ժամանակում պարտաւոր էր առանձին իւր կերակուրն ուտել, եւ ոչ հանդիսականաց հետ։ Իսկ Թագուհին, խղճիկ աղջիկ, եկեղեցիէն տուն բերելն ի բաց կը տանէին կը մխէին նորան մի նեղ, փոքրիկ խորշ կամ պուճախի մէջ, եւ վարագուրաւ կը ծածկէին մուտքն, որ ոչ ոք չկարողանայ տեսնել նորան, եւ խեղճ աղջիկ քանի մի օր այս տեղում բանտարկեալ կը մնայր, անհանգիստ, առանց մաքուր օդ շնչելոյ, եւ կարծեմ առանց իմանալոյ թէ ինչ

էր այս յիմարական արարման պատճառն։ Արականք ի բաց պէտք էր մնային այս խղճիկ Թագուհւոյ զարմանալի պալատից, Թագաւորն նայել անգամ չկարէր առ այդ կողմն, միայն տիկնայք արտօնութիւն ունէին Հարսին ընկեր լինել, եւ այդպէս բոլոր ժամանակն մինչ քօղ վերառնլոյ օրն կը մնայր նա անդ այդ խորշում, կարող ո՛չ ազատ շրջել, ոչ ազատ օդ վայելել։ Ու թէ ի՞նչ պատճառաւ էր այս այսպէս, Տէրն ինքն գիտէ։

Թագաւորն, թէեւ վերջին ժամանակներում այդ սովորութիւնն բարձուած էր գրեթէ, տարօրինակ արքայական պատմուճանօք կը զարդարուէր իսկ։ Կը մտաբերեմ մին յատկապէս, որ հետեւեալ փառաւորութեամբ էր շքեղացեալ։ Սովորական զգեստու վերայ ունէր պայծառ կարմիր գունով, լայն եւ երկայն լօդիկ մի, որ բինիշ կը կոչուէր, եւ զոր միայն ծերունի տիկնայք գործ կ՚ածէին, եւ սոյն լօդկի քղանցքն կը հասանէին մինչ ոտից մօտ, եւ թեւքն եւս այնչափ երկայն էին, որ ձեռքն չէին երեւար։ Երկայն կերպասեայ պատառ մի, որ Մուղադամ կը կոչուէր, ձգած էր պարանոցովն եւ սորա երկու ծայրքն կը կախէին մինչ ծնկաց մօտ։ Գլխոյ վերայ ունէր սովորական գառին մորթից կազմեալ երկայն գլխարկն, եւ գլխարկի շուրջն փաթութեալ կայր այլ մի կերպասեայ կարմիր պատատ, — այս արքայական պսակն էր կարծեմ — եւ կարմիր կանաչն եւս լօդկի արտաքոյ, լանջաց վերայ կը փայլէր։ Ահա ընթերցողն կարող է երեւակայել, թէ ինչ արքայավայել տեսարան մի առաջի կ՚ընծայէր նա, եւ զարմանքն այն էր որ տեսողքն չէին ծիծաղէր։

Հարսին զգեստն սովորական ձեւով էր, եւ ի հարկէ ըստ կարելւոյն ազնուագոյն նիւթերից կազմեալ, այլ շատ տարօրինակ էր քօղն։ Ոչ թէ նուրբ կտաւից կամ շղարշից

էր այն, որպէս ընդհանրապէս քօղն է, եւ որ հարսին շինեալ պատկառոտ դիմացն յաւել շնորհաշուք պարկեշտութեան զարդ մի կը լինի քան ծածկոյթ, եւ կ՚առաւելու նորա գեղեցկութիւնն, այլ թանձր ոսկեթել պատմուճան մի էր այն, զոր կը ձգէին նորա գլխոյ վերայ, եւ կը տարածուէր գրեթէ մինչ ոտքի մօտ, եւ զայս բաւական չհամարելով մի երկու հատ եւս այլ զարդարուն պատառներ կը բարդէին նորա վերայ, այնպէս որ խղճիկ հարսն այդ կետից որ կը քօղարկուէր լուսից՝ արեւմնաս պիտի լինէր, եւ իւր տանից եկեղեցին եւ փեսայի տունն երթալում պէտք էր նորան կուրի նման առաջնորդէր կին մի, որ հարսնապահ կը կոչուէր։ Այս եկեղեցի եւ տուն երթալոյ ժամանակում կերպասեայ թաշկինակի մի ծայրն հարսին տալով, միւս ծայրն փեսայն կ՚ըմբռնէր, եւ քայլ մի կամ երկու յառաջելով հարսին կ՚երթայր, որ շատ նման էր, որպէս թէ մի գառին վիզ առասան ձգած տանում լինէր իւր հետեւից քարշելով։ Բոլոր բոլորովին, ինձ թուի թէ հարսանեաց հանդիսի օրերում, փեսայի եւ հարսին համար, երջանիկ ժամանակ մի չէր, այլ ընդ հակառակն, թէ յետոյ ի՞նչպէս էր զայդ չկարեմ ասել։ Բայց անուրանալի է, որ թէ ո՛րքան եւ նահապետական ձեւ ունէր այդ ժամանակաց ամուսնութիւնն, դեռեւս իգական սեռի բնիկ պարկեշտութիւնն, հեզաբարոյութիւնն եւ անտրտունջ հլութիւնն այնչափ էր, որ հազիւ երբեք, եւ գուցէ պակաս քան հարիւրի մէջ մի դէպքում, ասուլիս, կամ անհամաձայնութիւն, կամ խռովութիւն եւ բաժանումն կը պատահէր ամուսնոց մէջ, եւ ընդհանրապէս սիրով կ՚երեւէին։

Բայց ինչ պարզ, դիւրին, եւ սակաւածախք բան են բերած փոխարինած հարսանեաց հանդէսն Եւրոպացիք, որոց մէջ բնակող մեր համազգիք եւս օրինակած են այժմ

ամէն տեղում։ Յետ հարսանեաց օրն որոշելոյ, հրաւիրանաց տոմսակ կ'ուղարկեն քանի օրով յառաջ, առ ամէն ընտանի եւ բարեկամ, ներկայանալ եկեղեցում որոշեալ ժամում։ Նոյն օրում եւ ժամադրեալ կետում փեսայն իւր, եւ հարսն իւր տանից առանձին կ'երթան եկեղեցի, ուր արդէն հրաւիրեալքն ժողովուած են, եւ յետոյ փեսայն եւ հարսն կ'երթան բեմի յառաջ, եւ քահանայն պսակի խորհուրդն կը կատարէ։ Անմիջապէս զկնի երկուքն եւս, կը յառաջանան մի սեղանոյ մօտ որոյ վերայ դրած է յիշատակարանաց մատեան, յորում պէտք է երկուքն եւս ձեռնագրեն, որպէս եւ մի քանի վկայք, եւ յետոյ միասին ընդ բարեկամաց կը դառնան տուն, փեսայն եւ հարսն (այժմ) միասին եւ մի կառքում, եւ հրաւիրականքն յետ շնորհաւորութեանց, եւ փոքր մի ըմպելիք, կամ թէյ, կամ սուրճ եւ քաղցրաւենիք վայելելոյ, մի կամ երկու ժամից յետ բոլորն եւս ի բաց կ'երթան, եւ խաչվերացն եւս կը կատարուի այդ ժամանակում, եւ թէ փեսայն, եւ թէ հարսն, եւ թէ տան ընտանիքն ազատ կը մնան յայնմհետէ։ Մոռացայ ասել որ այս հանդէսն ընդհանրապէս առաւօտն իբր կէսօրի մօտում, կամ երեկոյապահին տեղի կ'առնու եւ ոչ երբեք գիշերն։ Եթէ ցանկան, կարող են ապա քանի մի օրից յետ, նոր ամուսնացեալքն հացկերոյթ կամ պարահանդէս տալ իւրեանց բարեկամաց, այլ այս պարտականութիւն չէ համարելի։ Այլ մի բան եւս մոռացայ ասել, որ իմ տեսածով սովորութիւն էր ի Ջուղա, որ ամենայն հրաւիրեալ ընտանիք, պէտք էր մի կամ միւս թեթեւ նուէր ուղարկել հարսին կամ փեսային, եւ սովորաբար այս նուէրն կը բաղկանայր քաղցրաւեղէնքից, որոյ գլխաւորն եւ անհրաժեշտն էր կոնաձեւ շաքարն կոչեցեալ Ղանդ։ Մի խանի մէջ եդեալ, կ'ուղար-

կուէր սոյն նուէրն առ փեսայի տունն մի կամ երկու օրով յառաջ քան հարսանիքն, եւ կը կոչուէր Թաբաղ։

Այլ ինչ եւ իցէ, այս ամենայն, սովորութիւնից նոյնպէս եւ ճաշակից է կախուած։ Ջուղայեցիք ազատ են վայելել այսպիսի ընտանեկան զուարճութիւնք որպէս եւ փափագելի եւ հաճոյ է ինքեանց, եւ հաւաստի եմ արդէն մերժած կը լինեն ի բաց սոյն հանդիսի կից ոմանք անբարի սովորութիւնքն, որք յիշեցան ի վեր։ Ես իմ մասին ի սրտէ կը բարեմաղթեմ բոլոր փեսայացու պատանեաց “կարմիր„, եւ հարսնացու օրիորդաց “կանաչ„, եւ ամենայն մխիթարութիւն եւ երջանկութիւն, զորս ամուսնական կեանքն կարէ ընծայել։ Եւ կը վերահաստատեմ զայս ասելով — Ամէն։

ՄԱՀ

Սովորութիւն էր մահ բառն յիշելում ասել, “հեռի տանիցս, հեռի շէնիցս։„ Բայց թող որքան որ կ'ուզենք հեռի համարենք զայն մեզնից, սակայն միթէ նոյն իսկ մեր ծննդեան ժամից, ամէն օր, ամէն ամիս եւ ամէն տարի քայլ առ քայլ մեք մեզէն յառաջ չերթամք եւ չմօտենամք առ այն։ Կենաց՝ մահ պէտք է հետեւէ, փութով լինի այն կամ անագան։ Բնութեան գլխաւոր եւ անհրաժեշտ օրինաց մին է այս։ Ո՛ եւ իցէ իրից խորշիլն, հեռանալն, ի բաց փախչել եւ ազատիլն կարելի կամ հաւանական է գուցէ, բայց այս մի բանից ոչ։ Բայց այդ կարծիքն եւս բոլորովին սխալ է, զոր շատ մարդիկ ունէին եւ դեռ ունին, իբր թէ մահն ճակատագիր է, այսինքն յառաջագոյն վճռուած է մեր ծննդեան օրից թէ երբ եւ ինչ մահուամբ պէտք է մեռանիմք։ Այս միանգամայն սուտ վարդապետութիւն է եւ հեթանոսու-

թիւնից մնացած։ Դաւիթ մարգարէն մարդոյ կենաց չափն կը դնէ եօթանասուն տարիք, բայց այս եւս հաստատուն կոպար չէ, քանզի այս օրերում շատոնք մինչ ութսուն, մինչ իննսուն, եւ ոմանք մինչ հարիւր եւ հարիւրից անց տարիք կ'ապրեն։ Մահն կախուած է մարմնոյ ֆիզիքական կազմութիւնից, ապրելոյ ձեւից, զգոյշ կամ անզգոյշ կենցաղավարութիւնից, չափաւոր կամ անչափաւոր կեանք վարելից, նաեւ ի ծնողաց ժառանգեալ հիւանդութիւնից, անակնկալելի դէպքերից, եւ ի վերջոյ ծերութիւնից։ Ի վերջին պատճառէ յառաջ եկեալ մահն է միայն բնական, եւ հետեւապէս բնութեան օրինաց համեմատ, մատաղ հասակում մեռանելն բռնի մահ է, յառաջ եկեալ վերասացեալ մի կամ միւս պատճառից, որոյ համար կամ մեռնողն ինքն է պատճառն ուղղակի, կամ միայն զոհ կը լինի այնպիսի հանգամանաց եւ դէպքի, որոց մասին պատասխանատու չպիտի համարուի ինքն, այլ միայն թէ տարաբախտ է եղած։ Մարդոյ կեանքն առողջական կանոնօք երկարելն մի նոր բան չէ, եւ ոչ ապացուցանելոյ կարօտութիւն ունի։ Կալկաթայում իմ տեսածով, երբ բոլորովին զուրկ էր քաղաքն մաքուր ըմպելի ջրից, եւ հարկաւոր մաքրութիւնից, ժողովրդոց մահաթիւն սովորաբար վաթսունից մինչ ութսուն, մինչ հարիւր կը հասանէր, այսինքն մի տարւոյ միջոցում հազար հոգիից այսքան կը մեռանէին, եւ յետոյ երբ քաղաքի վիճակն բարւոքեցաւ, եւ հաստատեցան առողջական օրէնք եւ կանոնք, մահաթիւն իջաւ մինչ քսանից երեսուն, եւ այս ինչ կը ցուցանէ քան կենաց երկարիլ։ Ուրեմն ճակատագիրն, ոչ միայն մահու մասին, այլ մեր կենաց բոլոր դիպուածոց եւ հանգամանաց վերաբերութեամբ սուտ է եւ անհիմն։ Բայց ի հարկէ թէ որքան եւ երկարի կեանքն

դեռեւս վախճանն նոյն է, վասն որոյ ի՞նչ օգուտ չտեսանելոյն առնել զայն, կամ երկնչել նորան յիշել։ Չկամիմ ասել թէ հարկաւոր է մեզ թշուառացնել, միշտ մտածելով մահուան վերայ, մանաւանդ զի մատաղ, եւ միջակ հասակի համար եւս միշտ սարսափ եւ տրտմութիւն ունի այս, ո՛չ, քաւ լիցի, այլ լաւ չէ՞ արդեօք նայել առ այն, այնպէս անխռով հոգւով, որպէս թէ մի այցելու է այն որ օր մի պիտի գայ, եւ պատրաստ լինինք հանդիպել նմին։

Բայց մահու վերայ փիլիսոփայել չէր իմ կամքն, բազում իմաստուն մարդիկ արդէն խօսեցած են այս մասին։ Միայն պիտի յայտնեմ իմ յիշողութիւնքն, թէ մահն, որ արդէն իւր սարսուռն ունի, քանի յաւել սարսռելի, քանի յաւել զարհուրելի կերպարանք մի ունէր տուած իւրն այդ ժամանակում, որոյ վերայ խօսքն կայ, եւ թէ ինչ տարօրինակ սովորութիւնք եւ ծէսք կը հետեւէին այնմ թէ ննջեցելոց եւ թէ կենդանեաց համար։

Շատ անգամ մահն եւ մահուան լուրն կ'ընդունուէր ննջեցելոյ ընտանեաց կողմից, որպէս մի դէպք բոլորովին անակնկալելի եւ անհաւանական եւ անհաւատալի, որպէս թէ բնութեան օրինաց գրքում այդպիսի բան բնաւ չկայր գրուած, եւ հետեւապէս այնպիսի անհնարին, անկոպար, դառն եւ անողոքելի, լաց, աղաղակ, սուգ եւ կոծ կը հետեւէր այնմ, որ իրաւ սարսափելի էր լսել, սարսափելի էր տեսնել։ Ոմանք այնպէս անիրաւեալ զգացմանց ներքոյ կ'ընդունէին մահուան գոյժ մի, որ մինչ անգամ, իւրեանց բարկութեամբ լաբերի վերայ կը թափէին, առանց մտածելոյ թէ ինչ էր նորա յանցանքն։ Վանքական ծառայից մին կը պատմէր թէ օր մի Հնդկաստանից հասեալ մի թուղթ, Առաջնորդն կը յանձնէ իւրն եւ կը հրամայէ տանել յանձնել այս ինչ ընտանեաց։ Կ'ասէր տանուտէրն

եւ իւր մայրն թուղթն տեսնելն ի բաց, յանկարծ դառնալով առ ինքն, “այ, ոտքդ կոտրուած լինէր„ աղաղակեցին, “երբեք մեր տան դուռն ճանաչած չլինէիր դու, այ դու դառն երես, այ դու անպիտան մարդ, կորիր, գնա այս տեղից։„ Զարմանքից քարացած էի, կ'ասէր ծառայն, թէ ընդէ՞ր այդպէս կը նախատէին ինձ, մինչդեռ առանց բառ մի խօսելոյ, միայն իմ մեծաւորի հրամանն էի կատարած։ Եւ տեսնելով իմ զարմանքն, “կոյր ես ասացին թշուառական, չտեսանես որ սեաւ կնքամոմով է կնքուած այս թուղթն, որ քո կոտրած ձեռնով բերած ես, եւ մեր օրն սեւացրած։„

Սիրելեաց մահն, արդարեւ ցաւալի դէպք է միշտ, եւ բնական է որ պիտի լաց եւ կսկիծ պատճառէ։ Այլ ինձ թուի թէ իրական վիշտն եւ կսկիծն, աղաղակ բառնալ, գոռալ, մազեր փետել, եւ գետնի վերայ թաւալգլոր գալ չսիրէ, այլ ընդհակառակն կ'ընտրէ լուռ եւ անմռունչ զգալ զայն, եւ կը սիրէ յաւել ծածկել իւր տրտմութիւնն քան այլոց ցոյց տալոյ տեսարան մի առնել։ Կը թափեն նորա աչքից աղի արտասուք, այլ թաշկինակն աչքերի վերայ դնելով գաղել կ'ուզէ, եւ այսպէս տրտմութիւնն է որ կարեկցութիւն եւ համակրութիւն կը պատճառէ, եւ որ տեսողի աչքերն արտասուօք կը լցնէ։ Արական սեռն այսպէս էր, պիտի ասեմ ի պատիւ իւրեանց, այլ իգական սեռի համար որպէս թէ պարտաւորութիւն էր, ամենայն չափազանցութիւն գործ դնել, որ յաւէտ սարսափ եւ արհաւիրք կը պատճառէին տեսողաց քան ցաւակցութիւն եւ գութ։ Բարձրաձայն ճչել, գոռալ, գետին անկանել եւ թաւալ գալ, գլուխն գետնոյ վերայ ծեծել, մազերն դուրս տալ, երեսն կափել, եւ այլ այսպէս տարօրինակ եւ անքրիստոնէավայել արարմունք գրեթէ հասարակ էր ննջեցելոյ ընտանեաց եւ

ազգականաց կողմից, եւ յետոյ երկար ու բարձրաձայն գովեստներ պիտի լինէին ննջեցելոյ համար, հեհեկալով եւ լալով (երբեմն առանց արտասուաց) կը պատմէին մանր ու երկար ձեւով ննջեցելոյ, կենդանի ժամանակում, թեթեւ գործքն, շարժմունքն եւ արարքն, որ երբեմն բաւական էին ողբերգութիւնն ի զաւեշտ փոխարկել, եւ ծիծաղ պատճառել ունկնդրաց։ Եւ այս կը տեւէր, սակաւ ինչ ընդհատութեամբ, երկու կամ երեք օր, փոքր ի շատէ վերանորոգուելով մահուան եօթներորդ եւ քառասներորդ օրում։ Չգիտեմ ինչ տպաւորութիւն ունէր այս հասակաւոր անձանց վերայ, այլ լաւ կը յիշեմ որ մատաղ հասակում, որպէս սովորութիւն է ասել, նոյն իսկ գլխոյս մազերն կը ցցուէին ասացեալ տեսարանի սարսափից։ Կը յիշեմ յատկապէս այդ ժամանակն, երբ ննջեցելոյն տանից դուրս տանում լինէին, եւ թէ ինչ չափազանցութիւնք տեղի կ'առնուէին, դժուարին է նկարագրել։ Նոյնպէս եւ եկեղեցում յետ պաշտօնի կատարմանն կը գային կը ժողովուէին մերձակայ ընտանիքն դագաղի շուրջն, եւ նոյն իսկ մատաղ հարսունքն, որոց բարձրաձայն խօսելն դեռ ոչ ոք լսած չէր, այս ժամանակ ազատ էին ճչել, աղաղակ բառնալ, եւ դագաղի վերայ անկանել եւ գովասանք տալ, եւ որքան յաւել ճիչ եւ աղաղակ, կը կարծուէր թէ յաւել տխրութիւն կը զգացուի, հանդարտութեամբ եւ մեղմով արտասուողին, որ իսկապէս կը ցաւէր ի սրտէ, կը պարսաւէին որպէս թէ քարասիրտ էր եւ “մի ձայն եւս չհանեց„, կ'ասէին։ Թողեալ բոլորովին հեթանոսական սովորութիւն լինելն, օգուտն ինչ էր այս արարմանց, ով գիտէ։ Մեք Քրիստոնեայքս որ ապառնի բարեգոյն կենաց յոյս ունիմք, եւ գիտեմք որ այս կեանքն միայն կարապետ է միւսոյն, չպիտի արդեօ՞ք մեզ համարել այսպէս անվայել ձեւով հպատակելն արարչի կամաց, որով որպէս թէ

կը ծաղրենք նոյն մեր յոյսն։ Այո՛, սիրելեացն բաժանումն ցաւալի է, բայց մի՞թէ Ամենիմաստ ստեղծողն արտասուք չէ՞ մատակարարած դոյն ցաւն ամոքելոյ համար։ Թո՛ղ ցաւեցեալ սիրտն թափել տայ աչաց իւր արտասուքն եւ այդ բաւական է, այլ այնպէս արհաւիրք յարուցանելն ո՛չ բնական էր, եւ ո՛չ քրիստոնէավայել։

Յետոյ ննջեցելոյ մասին, թո՛ղ սիրելի հայր լինէր կամ մայր, որդի կամ դուստր, նա իսկ փոքրիկ անմեղ երեխայ մի, վերջին շունչն շնչելն ի բաց, անմիջապէս կը փոխարկուէր կը լինէր — կամ գոնէ այսպէս կը համարուէր — որպէս զարհուրելի առարկայ մի։ Ընտանեաց մատաղահասակ անդամոց իսկոյն տանից դուրս կ'ուղարկէին որ չտեսանեն զայն, հասակաւորքն եւս, ամէն ոք չէր վստահանար մօտ գնալ ննջեցելոյն, երկիւղէն պաշարեալ, ապա մարմինն լուանալէ յետոյ, կը պատանէին զայն, երեսն ծածկելով եւ այնպէս մի այլանդակ եւ զարհուրելի կերպարանք տալով նմին, որ իսկապէս տեսնողին չկարէր քան ահ եւ սարսուռ պատճառել։ Եւ այս պատանելն այնչափ անհրաժեշտ բան կը համարուէր, որպէս թէ առանց դորան Պետրոս Առաքեալն պիտի զլանայր դրախտի դուռն բանալ նորա համար։ Աղքատ ընտանիք, պարտք անելով անգամ, ուստից որ կայր՝ պէտք էր ճարէին պատանացուն, ննջեցելոյ իւր սովորական զգեստումն թաղելն անլուր եւ անհաւատալի բան մի կը համարուէր։ Մինչդեռ այլ երկրներում տեսած եմ որ պատանել բնաւ չկայ։ Ննջեցելոյն կը զգեստաւորեն իւր սովորական սար մի մաքուր զգեստով, մինչ անգամ գուլպայ եւս տալով ոտիցն։ Կը դնեն նորան կամ իւր մահճի կամ մի սեղանոյ վերայ, որ կ'երեւի որպէս քնած անձն մի։ Ընտանեաց բոլոր մեծ ու փոքր անդամքն, նոյն իսկ փոքրիկ մանկունք եւս կը ժողովուեն նորա շուրջն, ծաղկունք կը

դնեն նորա մօտ, կը համբուրեն նորան, կը նայեն մի եւ նոյն սիրոյ եւ գորովոյ աչքով առ նա, որպէս երբ կենդանի էր, ո՛չ սարսափ կայ, ո՛չ երկիւղ, եւ ընդէ՞ր պէտք է լինի, եթէ անբարի սովորութիւնը կամաւ չպատճառէ զայն, որպէս առնէր ի Ջուղա։ Այդպէս կը մնայ ննջեցեալն շրջապատեալ իւր ընտանեօք, մինչ եկեղեցի տանեն կամ հանգստարան, եւ որքան վայելուչ սովորութիւն է այս համեմատելով միւսոյն։ Մահն բնականաբար փոքր մի սարսափ ունի, բայց յաւել զարհուրելի ձեւացնելն զայն, օգուտն ի՞նչ է։ Թողեալ այն որ փոխանակ ննջեցելոյ յիշատակն եւ վերջին տեսութիւնը քաղցր եւ դիւր տպաւորութիւն թողնելոյ սրտում, անախորժ եւ զարհուրական գաղափար մի կը տպաւորէ մտաց վերայ, մանաւանդ մատաղահասակ անձանց։

Յետոյ միւս մի տարօրինակ եւ անվայելուչ սովորութիւն կայր, որ բարեկամք եւ ազգականք ննջեցելոյ տան մէջ ժողովուելով, այն տեղ օր մի, երբեմն երկու, գիշեր ցերեկ կը մնային, եւ կերակրոյ հոգացողութիւն պէտք էր սոցա համար, թողեալ թաղման օրի հանդիսաւոր հացկերոյթն, եւ խեղճ ընտանիքն, արտասուք աչքերում պէտք էր պարապէին կերակուր պատրաստել։ Ուրախութեան ժամանակում հասկանալի է այս, բայց ի՞նչ կը նշանակէ այսպէս դառն եւ տխուր օրում ժողովուել կերուխում առնել, որ երբեմն զուարճութեան հանդիսի ձեւ կ'առնոյր բազմականաց կողմից, թէեւ խեղճ ընտանիքն ողբով եւ սգով կը պարապէին պատրաստել նոյն խնջոյքն։ Եթէ հարկաւոր էր սգաւորացն ընկերել եւ մխիթարել, դժուար չէր թէ քանի հոգի նոցա մօտ մնալով, միւսներն երթային տուն իւրեանց կերակուրն վայելել, եւ դառնալ եւ նոցա ժամանակ տալ նոյնն առնելոյ։ Ննջեցելոյ հետ ուտելիք եւ ըմպելիք պէտք էր

տանել հանգստարանն եւս, որ հոգեհաց կը կոչուէր, արդեօք ննջեցելոյ հոգւոյն էր այն օգուտ թէ կենդանեաց, իրենանց էր միայն գիտելի։ Մեռելոց յիշատակի օրերում եւս, նմանապէս ուտելիք եւ ըմպելիք կը տանէին հանգստարանն, եւ նոյն իսկ ննջեցելոյ գերեզմանի վերայ սեղան կազմելով լալով կ՚ուտէին զայն, որպէս թէ սրբազան պարտականութիւն մի էր, եւ ոմանք եւս բաժակ մի կամ երկու օղի ըմպելով բաժանեալ հոգւոյ կենացն, կը սկսանէին այնուհետեւ խիստ օղեխառն արտասուք թափել։ Տեսած եմ ես ինքս մի կին, որ մի գերեզմանի մօտ նստեալ, որոյ քարի թիւն կը ցուցանէր յիսուն տարիք անց, աղիողորմ ձեւով թափելով ասացեալ օղեխառն արտասուքն, կու լայր եւ կը գովէր ննջեցելոյ լաւութիւնքն զորս ունեցած էր կենդանի ժամանակում, բայց յետոյ յայտնուեց, որ այդ չէր իւր սիրելւոյ գերեզմանն, եւ սխալմամբ էր գովաբանում մի օտարի, զոր գուցէ բնաւ տեսած չէր։ Իրաւ որ միանգամայն անքրիստոնէավայել եւ ծաղրալի էին այս սովորութիւնքն, որ յուսալի է թէ այժմ բարձուած պիտի լինին։ Սողոմոն իմաստունն ամէն բանի համար ժամանակ կ՚որոշէ, եւ ամենայն խոհական անձն չէ կարող քան վկայել, որ կերուխում առնելոյ ժամանակն այս չէր։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀՍՍՌ - АрмССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԻՊԱԿՔ

Վրիպակ	Էջ	Տող	Ուղիղ
դարձեալ	8	3	վարձեալ
պդուկն	8	27	պռուկն
անխնամն	11	7	անխնամ
գեփոյ	11	9	գեփով
ի նորոց	15	12	ի նորոյ
գաւկ	18	19	գասկ
անդ	18	30	առ
ստուեան	20	20	ստութեամբ
լութք	24	10	լութիք
Գարաւչէք	25	30	Գարաւզէքն
փողադրունքն	25	30	փողոցագրունքն
վաղ	26	25	վազ
բաղալք	27	15	բաղալի
թելթեւ	33	6	խեթիւ
գնողք	34	5	Գնողք
ձեռոք	34	19	ձեռք
գէթ	36	5	էի
Ադ	39	8	Առ
միջում	42	12	միջոցում
անցն	43	27	անցքն
կը պատասանէ	55	22	կը պատասխանէ
Զարովցի	59	28	Զարսվըի
գարվաչէք	59	30	գարվազէք
այսպեսի	69	13	այսպիսի
ջանաց	72	4	ջանայր
միայն	86	3	միոյն
սովորութիւններ	86	22	սովորութիւնն էր
որ	87	28	ոչ
Գուշատան	90	4	Գուլստան
գնկնէն	105	24	գնկներն
նոյն	107	28	նորն
երբսաց	112	21	Երեսաց
պատանիկ	123	11	պատանիք
որ	165	18	այլ
կճէր	167	11	կճչէր
կ՚ջանայ	167	12	կը ջանայր
օր ի	168	12	օրի
կխնուին	169	14	կը խփուին
քանի	172	12	բանի
կողմի	174	4	կողմից
Այս՛	184	6	Այս
կողման	184	13	կողմն
Հարիսայք	185	11	Հարիսաի
առակող	191	15	առաքող
դստերով	192	11	դստերօք
աղջիկ	193	24	աղջիկն
պաստադ	194	22	պաստառ
արեւմնաս	195	9	բարեւմնա
բարկութեամբ	199	26	բարկութիւնն
եղեռերգութիւնն	201	6	եղերերգութիւնն

6813

00002886

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002886